

Date of Publication 10th Posted on Every Month

પુસ્તક

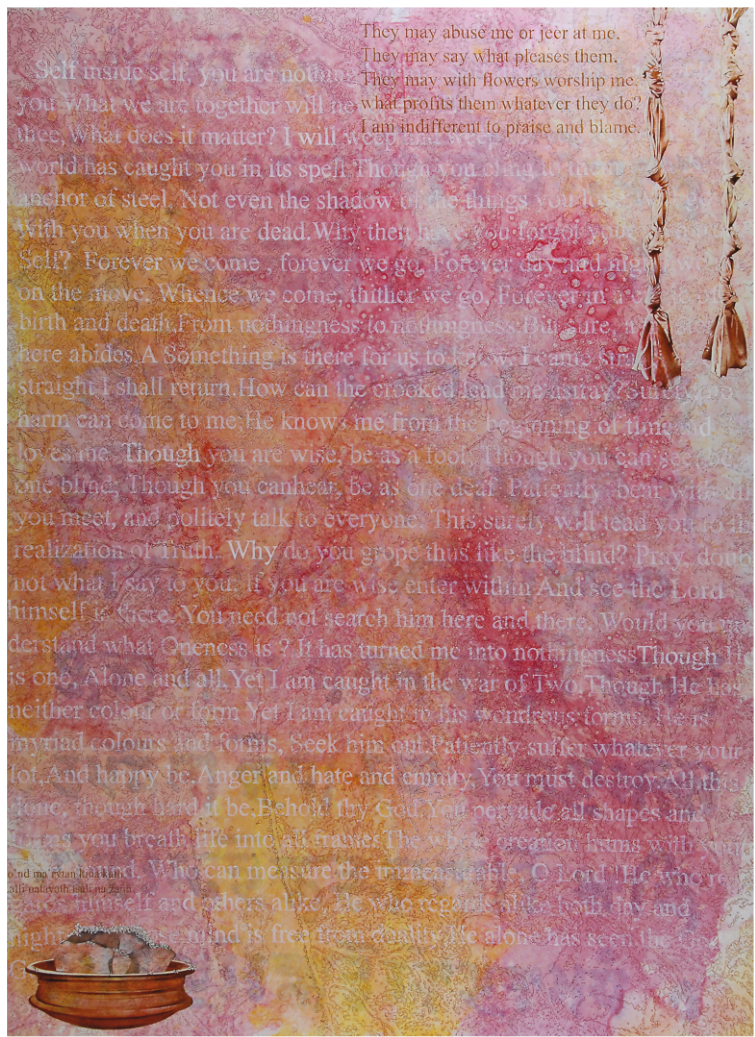
₹ 20

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

તંત્રી : યોગેશ જોષી

સપ્ટેમ્બર : ૨૦૧૯
વર્ષ : ૧૪, અંક : ૩

They may abuse me or jeer at me.
They may say what pleases them.
They may with flowers worship me.
What profits them whatever they do?
I am indifferent to praise and blame.

Self inside self, you are nothing.
You what we are together will not
die, What does it matter? I will weep
The world has caught you in its spell. Though you cling to the
anchor of steel, Not even the shadow of the things you love
With you when you are dead. Why then have you forgot your
Self? Forever we come, forever we go, Forever day and night
on the move. Whence we come, thither we go, Forever in a
birth and death. From nothingness to nothingness. But sure,
here abides A Something is there for us to know. I am a
straight I shall return. How can the crooked land me astray? Surely no
harm can come to me. He knows me from the beginning of time and
loves me. Though you are wise, be as a fool. Though you can see, be
one blind. Though you can hear, be as one deaf. Patiently, be with all
you meet, and politely talk to everyone. This surely will lead you to the
realization of Truth. Why do you grope thus like the blind? Pray, do not
not what I say to you, if you are wise enter within. And see the Lord
himself is here. You need not search him here and there. Would you
understand what Oneness is? It has turned me into nothingness. Though He
is one, Alone and all. Yet I am caught in the war of Two. Though He has
neither colour or form. Yet I am caught in his wondrous forms. He is
myriad colours and forms, Seek him out. Patiently suffer whatever your
lot. And happy be. Anger and hate and enmity, You must destroy. All this
done, though hard it be. Behold thy God. You pervade all shapes and
forms you breath life into all frames. The whole creation hama with you
and no man can bind. Who can measure the unmeasurable. O Lord! He who re-
gards himself and others alike, He who regards alike both day and
night, whose mind is free from duality. He alone has seen the God.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

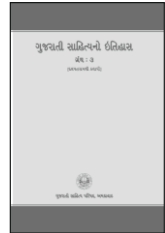
(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. : ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાકું પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १४

सप्टेम्बर : 2019

अंक : ३

परामर्शनसमिति

सितांशु यशश्चंद्र
प्रमुખ

कीर्तिदा शाह
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ♦ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

E-mail : parabgsp@gmail.com

vruttparabgsp2018@gmail.com

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

પરબ

ISSN: 0250-9747

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : શ્રીર્તિદા શાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

અ નુ ક મ

- પ્રમુખીય : સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે, સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર 6
- કવિતા : વ્રણોના અંતના, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 14 ગતિ-સ્થિતિ, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 14 ત્રણ કાવ્યો, નલિન રાવળ 15 પછી કહો તો આવું, બારીન મહેતા 16 ગઝલ, હરીશ ધોબી 17 જવાબ આપવો નથી, પારુલ ખખ્ખર 17 જન્મારો મળ્યો, દિલીપ જોશી 18 ક્યાં છે !, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ 18 એકમેકનો હાથ, દક્ષા પટેલ 19 બેસણામાં, મયંક પટેલ 20 લાચારી, પુષ્કરરાય જોશી 20 બે ગઝલ, ચંદ્રેશ મકવાણા 'નારાજ' 21
- વાર્તા : દટાયેલું નગર, જયંત રાઠોડ 22 નીડ કા નિર્માણ ફિર, કેશુભાઈ દેસાઈ 28
- નિબંધ : યુરોપની સાંસ્કૃતિક રાજધાની : પોર્ટો, કિશોરસિંહ સોલંકી 34 હરાજી, રમેશકોઠારી 37
- વિદેશી સાહિત્ય : લીડિયાની નજરે ચેખોવ, પન્ના ત્રિવેદી 40
- આસ્વાદ : 'દુર્ગ' : કપરા કાળનું ગાન, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 49 ગઢવાળા ગામમાં રહ્યાનું ગૌરવ, હરિકૃષ્ણ પાઠક 52
- અભ્યાસ : 'પુનશ્ચ'ની પૂર્તિ : 'ટદમે' દક્ષા વ્યાસ 54 ચરોતરી બોલીની ખૂબી અને ખાસિયતો, ચતુર પટેલ 61
- શ્રદ્ધાંજલિ : સાધક વ્યક્તિત્વ : ડૉ. દક્ષાબહેન પટ્ટણી, સંધ્યા ભટ્ટ 69
- ગ્રંથાવલોકન/સમીક્ષા : વિરલ આત્મકથનાત્મક સાંભરણો, શિરીષ પંચાલ 72
- આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 80
- સાહિત્યવૃત્ત : સંકલન : પરીક્ષિત જોશી 84
- આવરણચિત્ર-
સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 86
- આવરણ : વી. રમેશ
- આ અંકના લેખકો : 87

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્વન્દ્ર

લેખાંક-૧૮

કાશ્મીરી કવિતાનાં તાજાં ફૂલોનો ગુલદસ્તો —
કાંટાળી ડાળખીઓ કાઢી નાખ્યા વિનાનો.

*

નાગ કવયિત્રી કેડિત્સુની અને તિબેટી કવિ તેન્સિન સિંઘુની સર્જકતા ભારતીય કાવ્યપટના વણાટમાં કેવી ઝાંચ, કેવી ભાત, કેવો પનો અને કેવી શોભા ઉમેરે છે, એ ગતાંકોમાં માણ્યું. એ જ મોટે પને થતા કિનખાબી વાગૂ-વણાટમાં, ભારતીય કવિતાની સર્જકતાભરી શાળ પર કાશ્મીરી અને ડોગરી કવિતાનાં તાણા-ભરણી ગૂંથાતાં આવે છે. એના આ પ્રારંભિક પરિચયને હજી ‘મળી દૃષ્ટોદૃષ્ટ’ ગણીએ. બહુભાષાનિપુણ ભારતીય કવિતા સાથેનો એની દરેક ભાષાના રસિકોનો સ્નેહ સઘન થતો જાય, એ જ ગુજરાતી પ્રજાની આ સાહિત્ય પરિષદની આરત છે.

તો, કવિતા માટે આજના સમયમાં (અને આપણા મનમાં) જરૂરી જગ્યા કઈ રીતે કરી શકાય? સહુ સાથે મળીને વિચારીએ.

*

નાગાલેન્ડ, તિબેટ અને કાશ્મીર — આ ત્રણ લોકેશન્સ ભારતીય સંસ્કૃતિના ગતિશીલ સત્યનાં સ્થાનકો છે; કહો કે એના ઋતની ત્રિવિધ કીડાભૂમિ છે. ભારતીય પ્રજાની ચેતના પોતાની એક વિલક્ષણ સ્થિતિસ્થાપકતા ધરાવે છે : કોમળ પણ દૃઢ. એ શક્તિને નજીકથી ઓળખવા માટે આ ત્રણે સ્થાનકોની કવિતા જે અવસરો આપે છે, એ ચૂકવા જેવા નથી. જે નમનીય ન હોય એ ન તો વિકસી શકે, ન સંકોચાઈ શકે. જે બરડ હોય એ તો થોડાક બદલાવ ભેગું તૂટી જાય. સંસ્કૃતિઓના તો શિયાળાથે આવે ને ઉનાળાથે આવે. જે સ્થિતિસ્થાપક છે એ જ સંકોચન અને વિકાસ બન્નેની યથોચિત ક્ષમતા ધરાવે અને ટકાઉ નીવડે. ભારતીય સંસ્કૃતિની એવી, હજારો વરસો એને અડીખમ રાખે એવી સંરચનાગત ક્ષમતાને ઓળખવાનાં ખાસ ઠેકાણાં તે ઉપર નોંધેલાં ત્રણ. તેમાંની જે ત્રીજી જગ્યા, કાશ્મીર, એની આજની કવિતાનો પરિચય કેળવવાનું કામ આ અંકથી શરૂ કરીએ.

*

આ અંકમાં કાશ્મીરની કવિતાનો એક ગુલદસ્તો, કોમળ ફૂલ-પાંદડીઓ તેમજ એમની કાંટાળી ડાળખીઓ સાથે, વાચકના હાથમાં મૂકવો છે. એ બુકેની ટોચે આજના પ્રમુખ કાશ્મીરી કવિ રહમાન રાહીની બે નાનકડી (કદે નાની પણ કાવ્યાર્થે વિશાળ) કૃતિઓ છે. પણ એની આસપાસ એ પ્રદેશના બીજા કેટલાક મરમીલા કવિઓની કૃતિઓની ગૂંથણી કરીશું. એ કવિઓ રાહીથી અલગ મરોડ ધરાવતા કવિઓ હશે. કાશ્મીરી અને ડોગરી ભાષાના તો ખરા જ, પણ એ પ્રદેશના છતાં અંગ્રેજી અને હિંદીમાં લખનારા કેટલાક કવિઓની રચનાઓ પણ માણીશું. ક્યા અને કઈ રીતે, એ જોઈએ.

તો શરૂઆતે, રહમાન રાહી (હાલ તો ૮૪ વર્ષની વયના કવિ)ની બે નાની પણ પાણીદાર કૃતિઓ જોઈએ. આજની કાશ્મીરી કવિતાના એ એક ઉત્તમ સર્જક છે, શાંત ગહન વિચારક છે. જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર એમને મેળવીને વધારે વિશ્વસનીય બન્યો છે. ફિલ્મકાર બિલાલ જામે ‘ધ પોએટ ઓફ સાયલન્સ’ એ નામની દસ્તાવેજી ફિલ્મમાં રાહીની બહુ બોલ્યા વિના ઝાઝું કહી શકવાની શક્તિને સુપેરે દેખાડી છે. એમની વિખ્યાત કૃતિ, ‘અમારું ગામું’ (અંગ્રેજી અનુવાદે, ‘Our Village’, tr. Triloknath Raina, ‘Indian Literature’, ed. D S Rao, May-June 1990)નો પરિચય અહીં આગળ જતાં કરીશું. આરંભે, બે નાનકડી, પણ વિવિધ સત્તાઓના સંદર્ભે હિમ્મતભરી ગણાય એવી રચનાઓ, ગુજરાતી અનુવાદે :

*

બે કાવ્યો / રહમાન રાહી

૧

આખેઆખા વનપ્રદેશને તો
દાવાનળે સળગાવીને રાખ કરી નાખ્યો,
ઘેટાં-બકરાંનું માંસ સળગ્યું,
ચરિયાણ સળગ્યું ભડકેભડકા.
તોયે પેલા સાવ મૂરખ ભરવાડના
નથી તો શ્વાસ અટકતા
ને નથી કાપી નાખતો એ પોતાના ન્હોર.

૨

આ સંસારની તોપના નાળયે
એક કબૂતરીએ ઈંદું મૂક્યું છે.
હા, પણ કાશ્મીરી કવિ, સંગીતજ્ઞ, તે ગાય છે:
‘મારું વતન, સહુથી વધુ પ્યારું વતન.’
માણસ સમયના ચક્રમાં, તીણા દાંતાળા ચક્રમાં
ફસાઈ ગયેલો છે.
તોયે, હા,

જો આપનો અનુરોધ હોય
તો હુંયે મારું મન મનાવી લઉં
નિશાતબાગનાં કોમળ પુષ્પો માટે નખરેબાજી કરવાને.

(અનુ. સિ., હિંદી પરથી)

- ન કોઈ આકોશ, ન કોઈ સ્લોગન, ન પક્ષબાજી. માત્ર સુરેખ કલ્પનો અને વ્યંજનાભરી સ્વલ્પ કાવ્યોક્તિઓ ! એને કહે ‘પોએટ ઓફ સાયલન્સ’. રણકતા મૌનનો કવિ. ‘ઘંટારવે યદપિ ના રણકાર કીધો, / ને તોય રે અમલ ગુંજનનો શું પીધો !’ જેમ રાજેન્દ્ર શાહનું તેમ રહમાન રાહીનું ગુંજરતું મૌન સાંભળવા જેવું હોય છે.

એમનું એક વિધાન અહીં યાદ કરવા જેવું છે. એક મુલાકાતમાં એમણે કહ્યું હતું :

‘Poets can't remain aloof from politics, but they shouldn't become its victims either.’ / ‘કવિઓ રાજકારણી પરિબળોથી અળગા તો ન રહી શકે, પણ એમણે એ પરિબળોના શિકાર પણ ન બનવું જોઈએ.’

હવે કવિનું એ મંતવ્ય આપણા મનમાં રાખીને પણ એકધ્યાન થઈ એની કાવ્યરચનાને સાંભળીએ તો ખ્યાલ આવે કે બીજા કાવ્યમાં આવતા ‘આપનો અનુરોધ હોય તો’ એ શબ્દો કાશ્મીરનાં અલગતાવાદી પરિબળોને અને સરહદ પરના આતંકવાદીઓને કેવા કઠ્યા હશે ! નિશાતબાગ માટે નખરેબાજી સહુ કરે, ‘કાશ્મીરીયત’ના અલગતાવાદી અર્થને માટે ઈતરાતા રહે, એવું તો એઓ આતંકપૂર્વક મનાવવા મથતા હોય છે. ને આ કવિ આ શું બોલે છે ?

અને પહેલા કાવ્યના ‘સાવ મૂરખ ભરવાડ’ એ શબ્દો સાંભળો. બધે આગ લાગી છે, સઘળું સળગે છે, પણ શાસકો શું કરે છે ? કયા શાસકો ? ‘આખેઆખા વનપ્રદેશ’ના — એમાંનો પહેલો શબ્દ, વિશેષણ, વાંચ્યું ? કાશ્મીરના સંદર્ભે એનો શો અર્થ થાય એ ધ્યાનમાં લીધું ? અંકુશરેખાની બન્ને બાજુના વનપ્રદેશમાં દાવાનળ જાગ્યો છે. બધે બધું રાખ થવા બેઠું છે. પણ ‘આખેઆખા વનપ્રદેશના ભરવાડો’ શું કરે છે ? નથી તો એનો શ્વાસ હેઠો બેસતો (કે અટકતો ?) ને નથી તો એ પોતાના નહોર કાપતા. અરે, આ કવિ આટલા ઓછા શબ્દોમાં શુંનું શું બોલે છે ?

કવિએ સહેવાનો બન્ને તરફથી રોષ ! બલ્કે ચારે તરફથી : આતંકવાદીઓ નારાજ, નખરેબાજી કાશ્મીરી અલગતાવાદીઓ નારાજ, અંકુશરેખાની બન્ને બાજુના ‘ભરવાડો’ પણ નારાજ. — કે પછી શક્ય છે કે સાચી કવિતની બાનીને જેમની સમજણની સીમાઓની બહાર રહી જાય છે એવા, ‘અનુરોધકર્તાઓ’ને, ‘ઈતરાતા’ઓને અને ‘સાવ મૂરખ ભરવાડો’ને, કોઈને પોતાની ભાષાનો એક સમર્થ અને સમજદાર કવિ શું કહી ગયો, એની જાણ પણ નહીં થઈ હોય !

*

કવિતાની શાંત-સુદૃઢ વાણીને સમજવી એ સમગ્ર ભારત માટે, પ્રજા અને શાસન બન્ને માટે આજે તાકીદનું કામ બન્યું છે. ભારતમાતા માટેની ભક્તિને પોતાના હૃદયના

ઊંડાણમાં સલામત રાખવા માગતા હોય એને પણ, અને રામનું નામ પોતાના મનમાં જ રટવા માગતા હોય એને પણ, જાહેરમાં બરાડા પાડી ‘ભારતમાતા કી જય’, ‘જય શ્રી રામ’ એવા નખરા કરવામાં જોડાવા મજબૂર કરતા ભારતભરના અત્યાગ્રહીઓ અંગે, વાસ્તવથી વાકેફ ન હોવા છતાં એમણે લીધેલા ઉપાડા અંગે શું કહેવું? ઉપર કાશ્મીર સંદર્ભે વાંચી એવી નાનકડી કવિતા આખા દેશના સંદર્ભે લખનાર ‘રાહી’ કવિઓ બીજી ભારતીય ભાષાઓમાં નહીં હોય એવું તો નથી. પણ સુખાળવા અને બહુબોલા સરકારી સાહિત્યકારોનું પોતપોતાના નિશાતબાગોની સહેલગાહો માટે ઈતરાવું, એ જ આજે મંચે મંચે મહાલે છે. એ બધાં વચ્ચે, ચાલો, આપણે કવિતા માટે કેટલીક સ્વાયત્ત જગ્યા કરીએ.

*

એટલે રહમાન રાહી સાથે આમિન કામિલને કે એ પહેલાંના માસ્ટર ઝિન્દા કૌલ અને પુલવામામાં જન્મેલા પીરઝાદા ગુલામ એહમદ ‘મઝહૂર’ને અને આતંકવાદીઓ વડે જેમની હત્યા ૧૯૯૦માં થઈ એ સર્વાનંદ કૌલને, અને એ પ્રદેશના બીજા કવિઓને એમની કવિતા દ્વારા જાણવા, સમજવા અને માણવાનું કામ આજે હવે મુલતવી રાખવા જેવું નથી.

કાશ્મીરના આગા શહીદ અલીથી આમીર વાની અને જમ્મુનાં પદ્મા સચદેવથી અગ્નિશેખર સુધીનાં કવિઓની દુનિયા જાણવા-માણવા જેવી છે. એમાંનાં ઘણાં પોતપોતાની માતૃભાષામાં લખે છે, પણ કેટલાંક ઉર્દૂ, હિંદી અને અંગ્રેજીમાં પણ અભિવ્યક્ત થાય છે. છેલ્લે એક નવાઈ પમાડે એવી વાતની વાસ્તવિકતા પણ સમજવી રહી કે ‘કાશ્મીરીયત’નો આગ્રહ રાખનાર કાશ્મીરે પોતાની રાજ્યભાષા તરીકે કાશ્મીરીને નહીં પણ ઉર્દૂને માન્ય રાખી છે. પેલી ‘પોક’ (પાકિસ્તાન ઓક્યુપાઈડ કાશ્મીર)-ની રાજ્યભાષા પણ ઉર્દૂ છે, એ હકીકત પણ એવી જ રમૂજ પમાડે. બન્ને બાજુના ‘ભરવાડો’ પોતાના ‘ઘણ’ની ને ‘ચરિયાણ’ની, બલ્કે ‘વનની’ ભાષા ભૂલી ગયા ?

*

કાશ્મીરનું નામ પડતાં જ કાં તો ત્રાસવાદીઓને સાથ આપતા, ભારતીય સેના પર પથરા ફેંકતા, ઝનૂની લોકોનું ચિત્ર સામું આવે. અથવા, પોતાના ઘરમાંથી હાંકી કઢાયેલા કાશ્મીરી પંડિતોનું ચિત્ર ક્યારેક નજરે ચઢે. સાચી કાશ્મીરી કવિતા એટલે કાશ્મીરની ખીણના લોકો પર રાજ્ય વડે અપાતા ત્રાસની કવિતા, એવું કેટલાક વિદેશી પ્રસાર-માધ્યમોમાં ગાઈ-વગાડીને કહેવાય. તો ખરી કશ્મીરી કવિતા તો ત્યાંના પંડિતોના વિસ્થાપનની વેદનાની કવિતા એવું કેટલાક સ્વદેશી પ્રસાર-માધ્યમોમાં કહેવાતું સંભળાય. પણ એ તો આજની કાશ્મીરી કવિતાનાંયે બે કેરિકેયર્સ કહેતાં ઠંઠાચિત્રો થયાં ગણાય.

આજની કાશ્મીરી કવિતાનાં સાચાં કલ્પનો જોઈએ તો જોતાં રહી જવાય એવાં કેટલાંક તો છે.

એમાંના બે કવિઓની રચનાઓ હવે જોઈએ.

*

કાશ્મીરના એક મહત્વના કવિ તે અગ્નિશેખર. જન્મ ૧૯૫૫માં, કાશ્મીરમાં, પંડિત પરિવારમાં. હવે ત્યાંથી વિસ્થાપિત. એમની, એ વિસ્થાપન વિશેની એક કવિતા જોઈએ :

બાળક યાદ કરે છે / અગ્નિશેખર

શું થયું હતું એ બાવરી બાવરી હવામાં
આપણા પરિવારનું, બાપુ !
આખું ગામ કેવું ડરી ગયું હતું,
નદી પણ ભાગી ગઈ હતી
રામભરોસે છોડીને ચિનારનાં ઝાડને.

શેરીઓમાં હજારો કાગડાઓનું બુમરાણ મચ્યું હતું
ને આપણે હતાં
છાપરા વગરના ઘરમાં.
કોઈ વેલી પર બચેલા
લીલી દ્રાક્ષના આખરી ઝૂમખા જેવાં.

રોતી'તી મા,
રોતી'તી દાદી,
નાનકો પણ રોતો 'તો,
રોતી'તી કાકી,
ને તમે હાથ જોડીને બધાંને ચૂપ રહેવા કહેતા'તા.

દીવા બધા ઓલવી નખાયા હતા,
ચુપકીદી છવાઈ ગઈ હતી,
ગલીઓમાં જાણે કોઈ ખૂબ બધા ફટાકડા ફોડતું હોય
એવા અવાજો આવતા હતા, ત્યારે.

બાપુ, ગએ કાલે 'દૂરદર્શન' પર બતાડતા હતા
કાશ્મીરને !
બરફભર્યા પહાડો, સરોવરો, ઝરણાં, લીલાંછમ મેદાનો...

ત્યારે, મને થયું, કે આપણે,
પીળાં પાંદડાં છીએ, ઝાડુના એક ઝાટકે
ઉસેટાઈ ગયેલાં,
ઠલવાયેલાં આ કેમ્પોમાં.

બાપુ, અહીંથી પણ આપણને
ઉડાવી લઈ જશે હવા ?

(અનુ. સિ., મૂળ હિંદીમાંથી)

કાશ્મીરમાંથી આતંકવાદીઓના અત્યાચારો વડે ફેંકાઈ ગયેલા કાશ્મીરીઓનું ચિત્ર,

આ બાળકની આંખે જે જોયું અને એના સવાલોમાં જે સળગ્યું, એનાથી વધારે હલબલાવનારાં ચિત્ર તમે જોયાં છે. — ન જોયાં હોય, ન જોવાં પડે, એ શુભેચ્છા. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં કવિ અગ્નિવેશને વડોદરામાં મારે ઘેર મળવાનું થયું હતું. સાંજને સમયે. એમનાં કાવ્યો સાંભળ્યાં, વાતો થઈ. દિલ્લી તરફની રાતની ટ્રેન એમણે પકડવાની હતી. અમે છૂટા પડ્યા ત્યારે એટલી વાર થઈ ગઈ હતી, કે એ સ્ટેશને મોડા પહોંચ્યા અને ટ્રેન ચૂકી ગયા હતા, એવું સ્મરણ છે. વિસ્થાપનની સઘન વેદનાની વાતો હતી.

*

એ વાતો હતી કાશ્મીરથી જેમણે જવું પડ્યું એવા કાશ્મીરીઓની. બીજીયે એક વાત છે : જેઓ કાશ્મીરમાં રહ્યા, એમની વાત. હવે એ વાતની કવિતા જોઈએ.

દિલ્લીની સાહિત્ય અકાદેમીનો ભારતીય સાહિત્ય પરનો એક સમારોહ હતો, ત્રણેક વર્ષ પહેલાં, આસામના ગોહાટી નગરમાં. એમાં કાશ્મીરના કવિઓનાં કાવ્યવાચનની બેઠક હતી. એના અધ્યક્ષસ્થાને મારે રહેવું એવું અકાદેમીનું આયોજન હતું. અન્ય કવિઓ સાથે કાશ્મીરનાં સન્માન્ય કવિ, નિઘત સાહિબા (Nighat Sahiba)નું વાચન હતું. એમની એક કવિતા, કેવળ એક નારીની નજરે જે દેખાય એવા દૃશ્યની, બલકે ‘અ-દૃશ્ય’-ની કવિતા હતી. એ ‘પોએટ્રી ઓફ ઓબસન્સ’-ની કેટલીક વાત, મંચ પરથી અને પછી નાનકડી મંડળીમાં, એ કવિતા સંદર્ભે મેં કરી હતી. નિઘતજીએ પોતે કાશ્મીરી ભાષામાં લખેલી કવિતાના અંગ્રેજી અનુવાદની એક નકલ મને આપી હતી. એ ગઝલનુમા કૃતિનો ગુજરાતી અનુવાદ જોઈએ :

એ ક્યાં ગયા ? / નિઘત સાહિબા

આકાશમાં ઝળહળતા તારા જેવા પેલા જે હતા,

એ ક્યાં ગયા ?

આ અંધારભર્યા દિવસોમાં અમારા મનને બેચેન બેચેન કરી મૂકીને.

પુષ્પોના ગુચ્છા બનીને એઓ આવ્યા હતા અમારાં ઘરોમાં,

સ્મરણોની બારૂદી સુરંગો ત્યાં બિછાવીને.

એ ક્યાં ગયા ?

બંદૂકોની ગોળીઓ એમને લઈ ગઈ, કબરો એમને ભરખી ગઈ,

પોતાની માંઓની પડખે જે પોઢતા હતા,

એ બધા ક્યાં ગયા ?

(અનુ. સિ.)

— ઊછરતા દીકરાને પોતાને છેક બચપણમાં થયેલા આતંકના અનુભવની ભયાવહ સ્મૃતિ હજી છોડતી નથી, એની એક કવિતા. વિસ્થાપનના મૂળમાં રહેલા અભિઘાત યા દ્રોમીની કવિતા કાશ્મીરના એક કવિએ લખી. ઊછરતા દીકરાના હણાયાનો આઘાત એની માતા અનુભવે, કશા દોષારોપણ વિના, એની કેવળ વેદનાની કવિતા, એ કાશ્મીરના અન્ય કવિએ લખી.

કાવ્યસૌંદર્યનો અનુભવ અને માનવ વેદનાનો અનુભવ, બન્નેનો સમાવેશ કરી શકે એટલી જગ્યા ભાવકની ચેતનામાં બન્નેને એકસાથે મળી શકે ?

એટલીક, સોયની અણી જેટલી જગ્યા જો આપણી ચેતનામાં હોય તો આવતી કાલનું વિશાળતર ભારત, પોતાને રહેવા પૂરતી, બલ્કે પોતાને રહેવા જોગી જગ્યા પોતાને મળી એમ માનશે.

*

અને છેલ્લે, આ અંક પૂરતું છૂટા પડતા પહેલાં એક અનોખા કાશ્મીરી કવિની સાથે પળ બે પળ વિતાવીએ :

બુર્હાન વાનીનું નામ તો સાંભળ્યું જ હોય. આમીર વાનીનું નહીં સાંભળ્યું હોય કદાચ. કવિ છે, ફોટોગ્રાફર અને ફિલ્મકાર છે, અનોખો કાશ્મીરી ભારતીય છે. કદાચ ગઈ કાલનો, આશા રાખીએ કે આવતી કાલનો ! એમનાં ચાર કાવ્યો જોઈએ :

*

કવિતા લખવાની જગ્યા / આમીર વાની

શ્રીનગરમાં એક મંદિર હતું,
એને ભોંભેગું કરાયેલું.
હવે ફક્ત એના થાંભલા ઊભા છે,
મારી યાદદાસ્તમાં બચેલા કોઈકના ફિક્કા ચહેરા જેવા.

મારે ફરી પાછા એક વાર આવવું જ રહ્યું
પાનખરનાં પેલાં વૃક્ષો પાસે,
ચિનારના થડ ઉપર લખવા માટે
અમારો વીસરાયેલો ઈતિહાસ.

જેમના મૃતદેહ ઉપર મેં કફનની યાદર ચઢાવી હતી
એવા મારા દોસ્તોની કબર પર
કવિતા લખવા
મારે એક વાર ફરી પાછા આવવું જ રહ્યું.

(અનુ. સિ.)

— કવિતા લખવા માટેની એક નહીં પણ બે જગ્યાઓ મળે ત્યારે એકમેકથી પહેલી નજરે જુદી (કદાચ વિરોધી) હોય એવી લાગે. આમીર વાની કહે છે તેમ, તોડાયેલા મંદિર પાસે અને હણાયેલા મિત્રની કબર પાસે, કવિતા લખવાની એ જગ્યાઓ કદાચ મળી આવે, એકસાથે. ત્યારે બે યે કાગળ ભરીને એક જ દીર્ઘ કવિતા જે લખી શકે તે ભારતીય કવિ, બલ્કે એ ખરો કવિ.

*

આ જ કવિની બીજી એક નાનકડી રચના છે :

કર્ફયુ / આમીર વાની

હું મારા શિકારાને હંકારીને જરૂર
તને મળવા માટે આવી પહોંચ્યો હોત, પ્રિયે,
પણ, આશા રાખું છું કે તું જાણતી હોય
કે આપણી ઝેલમ નદી હાલ કર્ફયુમાં છે. (અનુ. સિ.)

— કોઈ કવિ આવી નિર્દોષ પીડા સાથે કર્ફયુની વાત કરે તો કયા કલેક્ટર કર્ફયુ ઉઠાવી ન લે ?! — કમ સે કમ એને પાસ તો આપે જ, પાસા નહીં.

*

આ મધુર કવિની એક વધારે રચના :

આપણી કહાણી / આમીર વાની

મેં આપણી કહાણી
યુદ્ધના સમયગાળામાં લખવાની કોશિશ કરી,
કેમ કે એમને જણાવવા ઈચ્છતો હતો હું
કે એ આખા વખત દરમ્યાન આપણે એકમેકને પ્રેમ કરતાં હતાં. (અનુ. સિ.)

— એક કાશ્મીરી કવિ કવિતા લખવા કઈ જગ્યા પસંદ કરે છે એ આગળ જોયું.
અને કયો સમય પસંદ કરે છે, એ હવે જોયું. એટલે હવે એની ચોથી કવિતાનો મર્મ
આપણે ચૂકી નહીં જઈએ :

*

ક્યારેક / આમીર વાની

અને કોઈક એક સરસ દિવસે તો
આપણે જરૂર પહોંચી જઈશું દૂર દૂર
આ કડવાશથી,
આ પ્રલંબાતી જતી પીડાથી.
અને, મારી પ્રિયતમા,
આપણો બાગ ફરી પાછો ખીલી ઊઠશે...

— જરૂર, કવિ.

*

એ ભૂમિકાએ હવે આ લેખનો બીજો અને છેલ્લો ભાગ આવતા અંકે.

*

ઓગસ્ટ ૨૫, ૨૦૧૯
પાલો આલ્ટો, કેલિફોર્નિયા, યુ.એસ.એ.

વ્રણો અંતના | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

(પૃથ્વી સોનેટ)

હશે અગર રાત છેલ્લી, કઈ રાત છેલ્લી હશે ?
હશે દિવસ, તો કયો દિવસ છેક છેલ્લો હશે ?
હશે ઘડી કઈ જ છેલ્લી ? બસ શ્વાસ છેલ્લો હશે ?
જશે રુધિર ચંભી સાવ ? ધબકાર છેલ્લો હશે ?
હશે કઈ સુગંધ છેલ્લી ? ક્યું દૃશ્ય છેલ્લું હશે ?
કયો રવરવંત જીભ પર સ્વાદ છેલ્લો હશે ?
કયો સહી જતો ધીમેક રહી સ્પર્શ છેલ્લો હશે ?
સહી, નિકટ આવી છેલ્લી પળ, શબ્દ કોનો હશે ?
ઝમે, તરલ બુન્દ ઝાકળ ઊડે, ન ચિહ્ને રહે
દિસે ઘડીક વાર ઈન્દ્રધનુ, લુપ્ત બીજી પળે
ઊઠે જલ, તરંગ કોક રચીને શમે સ્હેજમાં
બધી પ્રથમની ક્ષણો ઉપર છે વ્રણો અંતના ?
અહીં જ બસ જે ક્ષણે ક્ષય થયા, જવાનું રહે
જવાનું નહીં ક્યાંય, ક્યાંય નહીં પહોંચવાનું રહે !

ગતિ-સ્થિતિ | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

બહુ બહુ બહુ પાંખો ફરકાવી ફરકાવી ફરકાવીને
રંગો રંગો રંગો ઉડાડી ઉડાડી ઉડાડીને
ઘાસિયાં મેદાનો પર મંડરાઈ મંડરાઈ મંડરાઈને
ફૂલ ફૂલ ફૂલ પર બેસણાં કરી કરી કરીને
સુગંધોને પી પી પીને
આકંઠ ધરાઈ ધરાઈ ધરાઈને
કર્યો છે તરબોળ તરતો તરતો તરતો મારો સમય !
બહુ થયું

હું હવે ઊંફરો માર્ગ લેવા ધારું છું
હું ફરી કોશેટાની ઈચ્છા રાખું છું

ફરી કોશેટામાં ભરાઈ
ફરી ઈયળ બની
અંતે
ફરી ઈડું થઈ કૂટી જવા ચાહું છું
હું ગતિ નહીં, હવે સ્થિતિની શોધમાં છું.

ત્રણ કાવ્યો | નલિન રાવળ

૧

ધરતીની મહેક

મેઘધનુ અંકિત આકાશને વ્યાપી
ધરતીની મહેક
મનમાં ઊતરી રહે છે અનુપમ કાવ્ય.

૨

વિદાય

આષાઢની ધૂસર વ્યાપ્ત સંધિકાએ
પશ્ચિમ ક્ષિતિજે
સૂર્ય કિરણો પથરાતાં હતાં
પર્ણભરી ડાળીઓમાંથી
પવન લહરી વહેતી હતી
પંખીઓ નીડ તરફ પાછાં ફરતાં હતાં
ત્યારે
ઝરમરતી વર્ષામાં
બાપદાદાનાં એકલ ઊભા મકાનને
અશ્રુભીની આંખે નિરખી
શ્રીકાંતે હળવે પગે ચાલવા માંડ્યું,
રસ્તાના વળાંકે
શ્રીકાંતે પાછળ ફરી જોયું
તો
ઘરના છાપરાં હાથ હલાવી કહેતા હતા
આવજો શ્રીકાંત.

૩

ઘૂઘવાટ

સાંભળ્યો ઘૂઘવાટ ?

સેંકડો નગરો

અને

માનવસમૂહો હચમચાવી નાંખતો

ઘૂઘવાટ નહીં સાંભળે

તો

ક્યારેક

એ ઘૂઘવાટની નીચે

તું જીવતો દટાઈ જઈશ.

પછી કહો તો આવું | બારીન મહેતા

જળમાં જળનું નામ લખી લઉં, પછી કહો તો આવું
તળને ઊંચકી તટને ભીંજવું, પછી કહો તો આવું

દૂર દૂરનાં ડુંગર શિખર પડછાયો થઈ
આંગણ મારે રમવા આવે,
અહીં મલપતી હવા જુઓને ભાતભાતના
શ્વાસશ્વાસને ફરવા લાવે,
સંગ ઘડી બે માણી લઉં એ, પછી કહો તો આવું

અહીં અરે આ બંદૂક ફૂટી, માળા તૂટ્યા,
કોણ ભયાનક ખેલ રચાવે,
કોણે સપનાં વેરણછેરણ વાઢ્યાકાખ્યાં
કોણ અરાજક શોર મચાવે,
આ પાસાને પલટાવી દઉં, પછી કહો તો આવું

મોર-બપૈયો માનવ હૈયું; તલસે, તડપે,
સુર અનોખા તોય વહાવે;
રણમાં, વનમાં, નગર-ગામમાં ચડતાં હેલે
ધરા ઘાટને ખૂબ સુહાવે,
ગીતો એનાં ગાઉં બુલંદી, પછી કહો તો આવું...

ગઝલ | હરીશ ધોબી

તું મારી છોડ જગત આખું હવામાં છે,
વગર પીધે અહીંયાં સૌ નશામાં છે.

ચમત્કરોની બસ આદત પડી ગઈ છે,
ને ઈશ્વરથી વધુ શ્રદ્ધા ભૂવામાં છે.

જગતને મેં, મને જગતે મારી ઠોકર,
બેઉના હાલ બેઉની દશામાં છે.

સૂરજ ક્યાં ઊગે છે કોઈની સમજણમાં,
જે જાગે છે તે પણ ઊંઘી જવામાં છે.

ખૂબ જ થાક્યો છું ચોરાસીના ચક્કરથી,
હજીયે બાકી શું મારી સજામાં છે.

શું આગળ થાય છે એ જોવું છે મારે,
અને બે હાથ ઊઠેલા દુઆમાં છે.

હરીશ જે બોલે એનાં બોર છો વેચાય,
ખરા નવગુણ ન બોલી વેચવામાં છે.

જવાબ આપવો નથી | પારુલ ખખ્ખર

છે તીર આરપાર પણ જવાબ આપવો નથી,
નથી સ્વીકારી હાર પણ જવાબ આપવો નથી.

મલમ લગાવશું નહીં આ ધાવને ઉછેરશું,
ટકી જશું ધરાર પણ જવાબ આપવો નથી.

‘જવાબ આપીએ નહીં’ – એ સ્વયં જવાબ છે,
જવાબ છે હજાર પણ જવાબ આપવો નથી.

સમય જરૂર આવશે સમય જવાબ આપશે,
ઘસીશું શબ્દધાર પણ જવાબ આપવો નથી.

જો એક મારશું તો દસ ઊભા થશે એ રાવણો,
છે ભેટમાં કટાર પણ જવાબ આપવો નથી.

જન્મારો મળ્યો | દિલીપ જોશી

આ નગરમાં ખૂબ જાકારો મળ્યો !
તું મળ્યો એવો કે કિરતારો મળ્યો !
માત્ર તારા નામના નેજા નીચે,
કેમ હોહોહો ને દેકારો મળ્યો !
કોઈ ના સમજી શક્યું એ વાતને,
સાનમાં એનોય અણસારો મળ્યો !
એક છેડા પર હતું સુખ એટલે,
અન્ય છેડે વ્યર્થ ઝબકારો મળ્યો !
જ્યાં નર્ચુ એકાન્ત સાંભળવા મળે,
ત્યાં અનાહતનો જ સથવારો મળ્યો !
ચાંદનીથી તરબતર કરવા તને,
રાતની લઈ નાવ મછવારો મળ્યો !
ઓરડો ઊંધે છે પડખું ફેરવી,
ઘર કહે કે શુંય જન્મારો મળ્યો !
ઊડિ-ઊડિ ચાલવાના અર્થમાં,
ઊડિ-ઊડિથી જ ધબકારો મળ્યો !

ક્યાં છે ! | હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

મૂંઝારાની સવલત ક્યાં છે ?
કોઈ એટલું અંગત ક્યાં છે ?
કેંક ટકોરા વિવેક ચૂક્યા,
દાર છતાંયે ઉદ્ધત ક્યાં છે ?
નીરસતા વ્યાપી જીવનમાં,
માથા ઉપર કરવત ક્યાં છે ?
ઈર્ષા આવે પડછાયાની,
એના જેવી કિસ્મત ક્યાં છે ?
કોઈ જુએ નફરતથી સામે,
એટલી મારી ઈજાત ક્યાં છે !
શ્વાસ શોધતા, મારી ભીતર
કે જીવવાની ધરપત ક્યાં છે !

એકમેકનો હાથ | દક્ષા પટેલ

એકમેકનો હાથ ઝાલી
ઊભેલી હારબંધ ટેકરીઓ સાથે
મારો હાથ મેળવી
ઝરણા જેવી પગદંડીઓ ભેળી
વહીને પહોંચી જઉં છું તળેટીના લોક સુધી.

તળેટીમાં માના પાલવ જેવા
લીલાછમ સુંવાળા ઘાસમાં
ટોળે વળીને વાતો કરતી ઝૂંપડીઓનો
આછો આછો રણકાર
ભરી લઉં છું મારી મૂંગી બંગડીઓમાં.

ઘાસમાં ઊગી નીકળેલાં
સાવ અજાણ્યાં ફૂલો
પંખીની જેમ પાંદડીઓ ફફડાવી
સુવાસના ટહુકા ફેલાવે.
એક ટહુકો
જડી દઉં છું મારા કંઠમાં.

છેક ક્ષિતિજ રેખા સુધી
વિસ્તરેલા મેદાનમાં
સ્વજન જેવાં ઊભેલાં વૃક્ષોને
હરણફાળ ભરતી નજરથી
સ્હેજ અડકી લઉં છું
અને લાંબી રાત પછી,
સૂરજ પ્રગટે એ માટે
ઠેકઠેકાણે વેરાયેલ તડકાના ટુકડાઓ
વીણીવીણી ભેગા કરું છું આંખોની છાબમાં.

એક પગદંડી
મને ઝટ ઓળખી લે છે
ને હું ચાલી નીકળી તેની આંગળી પકડીને
ક્યાં તેની ખબર નથી.

બેસણામાં | મયંક પટેલ

ઘણુંય લોક આવ્યું
બાના બેસણામાં
ટેબલ ઉપર ગોઠવેલા એમના ફોટાને
પ્રણામ કરતું ગયું.
ઢગલો ગુલાબની પાંદડીઓનો,
થતો ગયો મોટો
સ્વરો ભજનોની કેસેટના,
પ્રસરતા રહ્યા બપોર લગી વાતાવરણમાં
સમય બેસણાનો પછી પૂરો થયો
ને ઊભાં થયાં
સ્વજનો અમે બધાં
સરસામાન સમેટતાં સમેટતાં
કોઈ બોલ્યું :
'હાશ ! ચાલો, સરસ રીતે પત્યું બધું.'
હુંય
ટેબલ ઉપરથી બાના ફોટાને
ઉપાડવા કરતો હતો
ત્યાં
મારા કાનમાં ધીમેથી જાણે બાએ કહ્યું :
'બેટા,
ઓટલે ફૂંડામાં તુલસીને પાણી જરા પાજેને
બે દિવસથી સૂકાય છે.'

લાચારી | પુષ્કર રાય જોષી

કોઈ પાગલને
ચિલ્લાતો,
ગાળો ભાંડતો,
વાળ ખેંચતો,
ધૂળમાં આળોટતો
કે પોતાનાં જ કપડાં ફાડતો જોઈને
મને થાય કે
બિચ્યારો કેટલો દુઃખી છે !
પરંતુ બીજી જ પળે
મને લાગે કે
હું તેની જેમ મને પોતાને
વ્યક્ત કરી શકતો નથી.

બે ગઝલ | ચંદ્રેશ મકવાણા 'નારાજ'

૧. ફૂલોના ગાલમાં ખંજન

રાચી નથી રહ્યું ને ઝાકળ એ ખ્યાલમાં ?
સૂરજ ન મોકલાવે તડકો ટપાલમાં.
ભમરાએ કાનમાં જઈ એવું તે શું કહ્યું ?
ખંજન પડી રહ્યાં છે ફૂલોના ગાલમાં.
નીકળી છે પાયમાલી બાંધીને બિસ્તરા
સીધી અહીં જ આવશે એ આજકાલમાં.
પીડા મટીને પીડા અવસર બની ગઈ
એવું શું ભેળવ્યું તું એણે વહાલમાં ?
દાટી દીધી ઉદાસી ઓઢીને કામળો
બાળી દીધાં ફટાફટ ડૂસકાં મશાલમાં.

૨. કોરડા વીંઝે છે સૂરજ

દાગ દેખાતા હતા દૂરથી દિવસના ગાલ પર,
એટલે હસતો રહ્યો અંધાર એના હાલ પર.
આપણે એથી જ એકે યુદ્ધ ના જીતી શક્યા,
કેમ કે આધાર રાખ્યો આપણે બસ ઢાલ પર.
લહેરખીની આંખમાં લુચ્ચાઈ ફૂટતી જોઈને,
પંખીએ મૂકી દીધો માળો અધૂરો કાલ પર.
નાવનો તો આમ જોકે ખાસ કંઈ વાંધો નથી,
પણ ભરોસો ના જ કરતો તું નદીની ચાલ પર.
આજ કર્ફયુગ્રસ્ત હો આખું નગર તો ના નહીં,
કોરડા વીંઝે છે સૂરજ જો હવાની ખાલ પર.

દટાયેલું નગર

જયંત રાઠોડ

ઉત્પનનસ્થળ નજીક પહોંચતાં મારો પ્રવાસનો થાક ઊતરી ગયો. નગરના છેવાડે મળી આવેલી દફનભૂમિ ઉપર માણસોને હજુ કામ કરતાં જોઈ, હું એ તરફ વળી ગયો. દટાયેલા નગરના અવશેષોને ચિત્રકારની કુશળતાથી જમીન ઉપર ઉભારવામાં તેઓ મશગૂલ હતાં. ખોદાયેલી કબર જેવી જગ્યા પાસે બેસી જઈ હું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. જેના વિશે ઘણી ચર્ચાઓ થઈ હતી એ કંકાલ હવે મારી નજર સામે હતું. જમીન અંદર દટાયેલો, કમરથી નીચેનો ભાગ જોકે હજુ ખોદી કાઢવાનો બાકી હતો. તૂટી ગયેલી પાંસળીઓ વચ્ચેથી કરોડરજજુનો સીધો દંડ સાફ દેખાઈ રહ્યો હતો. ધૂળ જેવા રંગની ખોપરીનો ભાગ વધુ જર્જરિત જણાયો. અચાનક મને શું સૂજ્યું હાડપિંજરમાં હું મનોમન, મનુષ્યના આંતરિક અવયવો-સ્નાયુ-માંસ-ગોઠવવા લાગ્યો. રુધિરનો સંચાર થતાં નસો ભૂરી પડવા લાગી. ત્વચાના સરકતા આવરણે એને મઢી લીધું. થોડી વારમાં કંકાલ, એક પહોળા ખભાવાળા સશક્ત વૃદ્ધ પુરુષમાં ફેરવાઈ ગયું ! પાંચ હજાર વરસ જૂની હડપ્પન સંસ્કૃતિનો મનુષ્ય કેવોક દેખાતો હશે, એની કલ્પના કરતાં જ મને રોમાંચ થઈ ગયો.

મારી કલ્પના સતેજ થવા લાગી અને આંખ સામેથી જાણે વર્તમાન ખસવા લાગ્યો. હું શ્વાસ રોકીને જોઈ રહ્યો. ઉત્તરેથી ‘માનસર’ની નહેર અને દક્ષિણથી ‘મનહર’ના પટમાં પૂર્વ તરફ પ્રવાહ વહેતો થયો. બેઉ નહેરની વચ્ચેના વિસ્તારમાં ત્રણ વિભાગમાં ફેલાયેલ નગર ખંડેરમાંથી બેઠું થવા લાગ્યું. જમણી તરફ ઊભરી રહેલા અધિકારી આવાસો જોતો હું મધ્ય શહેરમાંથી પસાર થતો આગળ વધ્યો. આગળ નહેરને રસ્તે વહેતા પ્રવાહની ઠંડક અનુભવતો, વિશાળ કીડાંગણ સુધી આવી પહોંચ્યો. જમણી તરફ આવેલા ઉચ્ચ નગરના કિલ્લાની ટોચ ઢળતા સૂરજમાં ચમકતી દેખાઈ. કીડાંગણની બહાર નીકળી ડાબી તરફ વસેલા નિમ્ન નગર તરફ જોતો હું ઊભો રહી ગયો.

‘સન્યાલસાહેબ !?’

મારી સામેનું દૃશ્ય પટ દઈને ઓલવાઈ ગયું. ડ્રાઈવર ગેસ્ટહાઉસ પાછા ફરવા અંગે પૂછી રહ્યો હતો. શિયાળાની સાંજ નમી ગઈ હતી. ચોકીદાર સાથે જમવાનું મોકલવાની સૂચના આપી ડ્રાઈવરને મેં છુટ્ટો કર્યો. અહીં તંબુમાં રોકાઈ જવાનો નિર્ણય કરતાં, હું સાઈટની બહાર નીકળ્યો.

સૂકા પથરાળ વિસ્તાર ઉપર ઠંડી વરસાવતું આકાશ ચૂપ હતું. સૂમસામ જગ્યાએ

ખોડેલ તંબુ અંદરથી આવલી રહેલા ફાનસના પ્રકાશથી, વિસ્તાર જીવંત લાગતો હતો. અંદર જઈ મેં અધૂરી રહેલી નોવેલ આગળ વાંચવી શરૂ કરી. એ રાંગેય રાઘવની ‘મુદ્દો કા ટીલા’ હતી. સિંધુ ઘાટીની સભ્યતા ઉપરના પુસ્તક માટે, અહીંથી વધારે સારો માહોલ બીજે ક્યાં મળી શકે. હું વાંચવામાં તલ્લીન થઈ ગયો.

પડદો ખસેડી દરવાજે જરા અટકી કોઈ અંદર આવ્યું. એ સાથે અંદર ડોકિયું કરી રહેલા અંધારા આકાશ ઉપર તંબુનો પડદો જૂલીને સ્થિર થવા લાગ્યો. વાંચન અટકાવી મેં ઉપર જોયું. સામે પાષાણમાંથી ખોદેલા યોદ્ધા જેવો પુરુષ ઊભો હતો. સ્ટાફના માણસોએ જેની વાત કરેલી એ ચોકીદાર આ જ હોવો જોઈએ. હું એના પરથી નજર ખસેડી શક્યો નહીં. એના મોઢા ઉપરની ત્વચા, ઢોલના ચામડા જેવી ચુસ્ત જણાઈ. સુરમો આંજેલી એની બદામી આંખમાં અમાનુષી ચમક હતી. દાઢી-મૂછના સફેદ વાળનો એની જૈવિક ઉમર સાથે મેળ ખાતો ન હતો. મધ્યમ કદનો કસાયેલ દેહ, મોટું માથું, ચપટું નાક, આગળ પડતી હડપચી. મારું મન પુરુષના શરીરની મંગોલિયન ખાસિયતો નોંધવા લાગ્યું.

હાથમાં પકડીરાખેલું ટિક્કિન એણે ગોળ મેજ ઉપર સિફતથી મૂક્યું. પાસેની ખુરશી ખેંચી એ કરોડરજજી સીધી રાખીને બેઠો. રણ વચ્ચે ઊપસેલા બેટનો માણસ જોઈ મને વિચાર આવ્યો : આવા માણસનું હાડપિંજર કોટડા ટીંબા અંદરથી નીકળ્યું હોત તો ! એના પ્રજ્ઞાઓનાં ઉત્પત્તિ-વિકાસ-લયના અભ્યાસ માટે ખોવાયેલી કડી જેવા જણાતા પાત્રને તાકતો હું બેસી રહ્યો.

‘સન્યાલસાહેબ ! આ ઠારમાં ગરમ પણ ઠીકરું થઈ જાય, ખાવા મંડો’ — પુરુષના અવાજના તરંગોની તીવ્રતા માટે કદાચ તંબુનું કદ ટૂંકું પડી ગયું. ગોળ મેજ ઉપર પ્લેટ મૂકી, એ ટિક્કિન ખોલી રહ્યો હતો. અંદરનાં ખાનાં કાઢી મેજ ઉપર મૂકી રહેલા એના કસાયેલા કાંડાને હું જોઈ રહ્યો.

‘આપણે સાથે જમીશું... શું નામ તારું?’

‘તમે ખાવ, મારું પતી ગયું.’ મેજ પાસે બેઠક લેતાં મેં ખાનું ઉલટાવતાં, પ્લેટમાં ભાતનું ચોસલું નીકળી આવ્યું. બીજા ખાનામાં અંડાકરી હતી જે હજી ગરમ હતી. ભાતને ચમચા વડે ફેલાવતાં મેં વિચાર્યું કે આ વિસ્તારમાં આનાથી સારો ખોરાક મળી શકે નહીં.

‘તારું નામ કહ્યું નહીં.’ ખાવાનું શરૂ કરતાં હું બોલ્યો.

‘સુમરો !’

‘બસ !’

‘સાહેબ ! મને સિત્તેર પોંચવાં આડે બે વરસ ખૂટે છે. આખું ધોળાવીરા વરસોથી સુમરો કે’છે. એટલે તમેય એટલાથી ચલાવો.’

મારું આશ્ચર્ય વધી ગયું, એની ઉંમર અડસઠની હોય એ વિચારથી.

‘સાહેબ ! આસાર માવઠાના છે. રાત તંબુમાં નીકળે નઈ. ખાઈ લ્યો એટલે ગેસ્ટહાઉસ ભેગા થઈએ.’

‘ઇમ્પોસિબલ !... આ સિઝનમાં વરસાદ ?’ ઊભા થઈ જઈ જતાં મેં કહ્યું, ‘કદાચ આવી ગયો તો આપણે સાઈટ ઉપર જવું પડે, એટલે અહીં જ ઠીક છે.’

હું પ્લેટ ઉપાડી તંબુની બહાર નીકળી ગયો. સામે અંધકાર ઓઢીને ટૂંટિયું વાળેલ ટીંબાનો આભાસ થતો હતો. એની નીચે એક ભૂંસાઈ ગયેલી સભ્યતાના ભગ્ન અવશેષો, ઈતિહાસ દબાવીને ઊભા હતા. ખોદી કાઢવામાં આવેલ નગરમાં પુરાતનકાળ ઠૂંઠવાતો હતો. કાર્બનના અસંખ્ય કણો વેરાયા હોય એવા આકાશમાં કોઈક તારો ટમટમી જતો દેખાયો. પ્લેટ નીચે મૂકી હું પાછો ફર્યો. અંદર ફાનસ બંધ પડી ગયેલું, અથવા સુમરો એને હોલવીને ખાટલા ઉપર ફેલાયો હતો. મેં સિગારેટ સળગાવતાં પ્રશ્ન કર્યો.

‘સુમરા ! ટીંબાનું ખોદકામ કરતાં એક કંકાલ મળ્યું છે, કોનું છે જાણે છે ?’

‘કોનું છે એટલે ?’ એક ઝટકામાં એ બેઠો થઈ ગયો. દિવાસળીના પ્રકાશમાં એની આંખ ભયંકર લાગી રહી હતી.

‘કોઈ મૃત વ્યક્તિના અવશેષો હજુ સુધી મળ્યા નહોતા.’ બુઝાયેલી દીવાસળીથી ફરી પ્રસરી ગયેલા અંધકારમાં મારો અવાજ ભળ્યો.

‘સિવાય કે ખાલી કબર. હવે હાડપિંજર મળ્યું તે પણ માણસનું.’

‘એને તો બા’રેય ક્યાં કાઢ્યું છે ?’

પલંગ પર બેસતાં મેં ખુલાસો કર્યો, ‘દિલ્હીથી એનો રિપોર્ટ આવી ગયો છે. મારું અનુમાન હતું, એ મુજબ એ પુરુષનું છે, વૃદ્ધ પુરુષનું.’

સુમરાએ કોઈ આશ્ચર્ય બતાવ્યા વિના કહ્યું, ‘ડોસાના નસીબ... બીજું શું ? કબરમાંય શાંતિ નંઈ.’

‘તને શું લાગે છે, એને છોડીને કેમ કાફલો ચાલી નીકળ્યો હશે ?’ મારી બેચેનીએ એક ચોકીદારને આવો પ્રશ્ન પૂછવા મજબૂર કર્યો.

‘કાફલાનું કંઈ કે’વાય નંઈ !’ સુમરાનો સ્વર બદલાઈ ગયો.

‘આખું નગર ખાલી થઈ જાય ? એક માણસને પાછળ છોડીને !’

‘કોઈને ખપ નંઈ ર’યો હોય, ડોસાનો.’

‘તો શું થયું. સામાનની જેમ પાછળ છોડી દેવાય ?’

‘સાહેબ ! ડૂબતા વા’ણમાંથી નકામો સામાન જ પે’લા ફેંકાય દરિયામાં !’

‘અશક્ત બીમાર માણસને આમ કોઈ છોડી જાય, એ મારી સમજમાં ઊતરતું નથી.’

‘બીમાર હતો ? તો એકલો નંઈ હોય.’

‘ના. એ શક્યતા ઓછી છે. એક મનુષ્યના અવશેષ નીકળ્યા એ પણ નવાઈ કહેવાય. અનુમાન મુજબ આખી ને આખી વસાહતનું સ્થળાંતર થયું છે. લાગે છે પાણીનો પ્રશ્ન ગંભીર વિકટ બન્યો હશે. જોયુંને પાણીના સંગ્રહ માટે આ લોકોએ કેવું આયોજન કર્યું છે ?! આજના ઈજનેરોને પણ આશ્ચર્ય થાય એવી સંરચના કરી છે, પણ આધાર તો વરસાદ ઉપર જ રહેવાનો ને ? વરસાદ ખેંચાયો હશે. સંગ્રહો ખાલી થવા માંડ્યા હશે.

ખેતરો ઉજ્જડ થઈ ગયાં હશે. પાણી વિના જીવન કેમ સંભવે ? લોકોએ સ્થળાંતર કરવું પડ્યું હશે. આ હડપ્પન પ્રજા, તેમ છતાં પાછી ફરી છે. એક જ જગ્યાએ ફરી ફરીને નગર વસાવ્યું છે.’

સુમરા તરફથી કોઈ પ્રતિસાદ ન મળતાં શાંતિ છવાઈ ગઈ. બુઝાઈ ગયેલી સિગારેટ ફેંકી મેં પલંગમાં લંબાવ્યું. કંકાલ મારા મન ઉપર કબ્જો જમાવી બેસી ગયું હતું. ડૂબતા વહાણને બચાવવાના બરછટ ઉકેલને જોડવાથી મારો પ્રશ્ન વધુ જટિલ થતો જણાયો. જડબું ફાડીને એક બગાસું આવી ગયું. એ સાથે દશ મોટી આકૃતિઓ કે કોઈ લિપિના વર્ણ ચીતરેલું બોર્ડ મારી આંખ સામે તરવરવા લાગ્યું. ખોદકામ દરમિયાન મળી આવેલ આ બોર્ડ ઉપરનું લખાણ ઉકેલવામાં પણ હજુ સફળતા મળી નહીં. આ પ્રાચીન નગરને લગતા બધા પ્રશ્નોના જવાબ શું આ દસ અક્ષરોમાં છુપાયા હશે ? આતું વિચારતા મારી આંખ ઘેરાવા લાગી.

ઊંઘમાં મને એક પરિચિત નગર દેખાયું. એના ઊંચા પ્રવેશદ્વાર ઉપર બોર્ડ મૂક્યું હતું, જેના ચિત્રલિપિ જેવા અક્ષરો એક પછી એક ઊખળતા, આકાશમાં ફંગોળાયા. ધીમે ધીમે ચોક્કસ વર્તુળમાં ગ્રહમાળાની જેમ ફરવા લાગ્યા. વચ્ચે આગની જવાળા લપકાવતો ગોળો ઊપસી આવ્યો. અચાનક ધુમાડાના રંગના વાયુઓની ડમરી ઊંચે ચડી અને અક્ષરો ફરતા અટકી ગયા. લપકતી જવાળા પાછી ગોળામાં જ સમાતી ગઈ. ફૂંકાતા વંટોળમાં દરવાજાની કમાન ઢંકાઈ જવા લાગી.

વંટોળ શમી ગયો. જતાં પ્રવેશદ્વાર ઉપરથી નીચે પડી ગયેલા બોર્ડને ખસેડીને દરવાજા સામેની જગ્યામાં મૂકી રહેલો એક વૃદ્ધ દેખાયો. પહોળા ખભાવાળા સશક્ત વૃદ્ધને જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. ત્યાં નગરવાસીઓનો મોટો સમુદાય ચાલતો ચાલતો દરવાજેથી બહાર નીકળતો જોવામાં આવ્યો. તેઓ ખભા અને પીઠ ઉપર સામાન લાદી જઈ રહ્યા હતા. અનાજ ભરેલાં ગાડાંઓ અવાજ કરતાં સમુદાય આગળથી પસાર થઈ ગયાં. કેટલાંક ગાડાંમાં ઊનનાં વસ્ત્રો પહેરેલાં વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો નાનાં બાળકોને ખોળામાં લઈને બેઠાં હતાં. પાછળ રસીથી બાંધેલા પાલતુ જાનવરો, ડોકાં ધુણાવતાં ચાલી રહ્યાં હતાં.

વૃદ્ધ એકાએક બેઉ હાથ ઉપર ઉઠાવતો વણજાર પાછળ દોડ્યો. નગરજનોને પકડી પકડીને રોકાઈ જવા વિનવતો રહ્યો. ખેડૂત જેવા જણાતા માણસે એને નિષ્ફળ ગયેલાં વરસોની અને ખાલી થવા આવેલા જળાશયોની યાદ અપાવી. બાકીનો સમુદાય વૃદ્ધની ઉપેક્ષા કરતો આગળ વધી ગયો. હડસેલો ખાધેલા વૃદ્ધે ગળાની નસો ફાટી જાય એવો ચિત્કાર કર્યો. પાગલની જેમ એ ફરી દોડ્યો. ‘આવશે વરસાદ... થશે વર્ષા શ્રીકાર... ફરી છે દિશા પવનની... છેતરાશો નહીં નક્ષત્રથી.’ આમ ઊંચા સ્વરે બોલતો એ રસાલાના પસાર થઈ જવાથી ઊડેલી ધૂળમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

ધૂળ બેસી જતાં, પુરાતત્ત્વ જગ્યામાંથી ખોદી કઢાયેલ મૂર્તિ જેવો વૃદ્ધ ફરીથી દેખાયો. ખાંસીના હુમલાથી એના માથા અને કપડામાં ભરાયેલ ધૂળ ઊડી, એ બેવડ વળી ગયો. ખાંસી હળવી થતાં મોઢું સાફ કરતો એ દરવાજાની પાસે પહોંચી, જમીન ઉપર પડેલા

બોર્ડ ઉપર ફરી વળેલી રજ સાફ કરવા લાગ્યો. બોર્ડ સાફ થતાં ચિત્રલિપિ જેવા જમણેથી ડાબે દેખાઈ રહેલા અક્ષરો ગણવાની મને જિજ્ઞાસા થઈ.

દરવાજેથી પાછા વળી વૃદ્ધે નગર તરફ ચાલવા માંડ્યું. મેં દરવાજાની દિશામાં જોયું તો ધૂળનું વાદળ ઉડાડતું લશ્કર દૂર ચાલ્યું ગયું હોય એવું દૃશ્ય લાગી રહ્યું હતું. પાછો વળેલો વૃદ્ધ નગરની સૂમસામ બજારમાં પહોંચી ઊભો રહી ગયો. તાંબું ગાળવાની ભઠ્ઠી પાસે ગાડામાં સામાન મુકાવી રહેલા ઠીંગણા માણસને જોઈ, એ ઉતાવળે એની પાસે જઈ પહોંચ્યો.

‘ઉર્વારક ! થયો તૈયાર જવા છોડી નગર તું પણ ?’

ભરાવદાર ઠીંગણા શરીર ઉપર રેશમી વસ્ત્ર ધારણ કરેલો ઉર્વારક વૃદ્ધને ગાડાથી દૂર લઈ જઈ સમજાવવા લાગ્યો.

‘નથી ખોદાવવી કબર પરિવારની મારે આ નગરમાં.’

જમણેથી ડાબે લખાતી ભાષામાં બેઉને બોલતાં જોઈ મને કેફ ચડવા લાગ્યો. વૃદ્ધ ઉર્વારકને કહી રહ્યો હતો.

‘તારે કબરની જરૂર પણ શું છે ? તારા જેવા શ્રેષ્ઠીની મદદ તો સ્વયં શાસકો કરતા હશે.’

‘તું કશું જાણતો નથી.’ જાડી ગરદન આજુબાજુ ફેરવીને ખાતરી કર્યા પછી ઉર્વારકે ધીમા સ્વરે કહેવા માંડ્યું.

‘શાસક પરિવાર એના અંગત અધિકારીઓ સાથે ક્યારનો નગર છોડી ગયો છે. હવે તો તેઓ સિંધ પહોંચવા આવ્યા હશે. તેઓ મારી શું મદદ કરવાના. તેમના કિલ્લાના સંગ્રહનું પાણી પણ ખાલી થવામાં હતું, એટલે નગર છોડી ગયા. આજે તેં રસાલો જતો જોયો ? કેટલાક અધિકારીઓ પણ તેમાં ભળી ગયા હતા., તેઓ લોથલ જઈ રહ્યા છે.’

‘તમે કોઈ સમજતા કેમ નથી ? ખડમોર પક્ષીનાં ઝુંડ મેં જોયાં છે, એ વરસાદ વિના આવી ન ચડે.’ ઉર્વારક પ્રથમ ચૂપ થઈ ગયો, પછી જાણે ખાનગી બાતમી આપતો હોય એમ કહેવા લાગ્યો.

‘ભ્રમ ત્યજ દે. કાચના ગોળામાં જોઈ, રાજ-જયોતિષે ભવિષ્ય ભાખ્યું છે. અંત નજીક આવી રહ્યો છે. દટાઈ જશે આપણું નગર, કાચમને માટે દટાઈ જશે. માટી ફરી વળશે... ટીંબો થઈ જશે આ નગર... સમજે છે ટીંબો !’ ઉર્વારકના ભરાવદાર ચહેરા ઉપર ફૂટી નીકળેલ પરસેવો જોઈ વૃદ્ધે એના ખભા પકડી શાંત કર્યો, પછી મારું ધુણાવતો આગળ વધી ગયો.

‘ક્યાં જાય છે ? ઊભો રહે, મારી સાથે ચાલ. સાંભળ... તારા જેવા શિલ્પીને સિંધ આશ્રય આપશે.’ બજારના છેવાડેની ગલીમાં વળી ગયો ત્યાં સુધી એના પાછા ફરવાની આશા કરતો ઉર્વારક ઊભો રહ્યો.

બજારમાંથી નીકળેલો વૃદ્ધ, નગરના છેવાડે પહોંચ્યો ત્યારે સૂરજ ઢળવા આવ્યો હતો. દૂર પથરાળ જમીન ઉપર દેખાતા ઓળા પાસે પહોંચતાં એ થાકીને લોથ થઈ

ગયો. બાજુમાં ખોદાયેલી કબર તરફ લથડતા પગે જતા વૃદ્ધ તરફ એ માણસનું ધ્યાન ગયું નહીં. પથરાળ જમીનમાંથી ફૂટી નીકળેલા થોર તરફ તાકતો એ ઊભો હતો. મુશ્કેલીથી એક કબરમાં ઊતરી પડતાં વૃદ્ધ પૂછવા લાગ્યો,

‘તીર્યાચિ ! કોના માટે આ કબરો ખોદી રહ્યો છે ?’

દુર્બળ શરીરનો તીર્યાચિ, ફિક્કા ચહેરાને પહેરણ વડે લૂછતો ફર્યો. ધૂળ સાફ થતાં એના ગાલ ઉપરની, સુકાયેલા વહેણ જેવી રેખાઓમાં સાંજનું અંધારું ભરાયું. કબર પાસે આવી ઉભડક બેસી પડતાં એ બોલ્યો, ‘જાણું છું નગર તો ખાલી થવા આવ્યું.’

‘તો આટલો શ્રમ કોના માટે ? કોણ ખરીદવાનું આ કબરો ?’

‘તું સમજે છે. છતાં નગરજનોને રોકાઈ જવાનું કહેતો રોજ પાગલની જેમ કેમ દોડે છે ?’

‘હું બીજું શું કરી શકું ?’

‘હું પણ બીજું શું કરી શકું ? તારા જેવા જઈફ માણસો અહીં રહી જશે, એને તો કામ લાગશે કબર.’

‘તું પણ અહીં નહીં રહે !’

‘અહીં થોર સિવાય કોણ જીવતું રહી શકે ?’

વૃદ્ધ બેઠો થઈ ગયો. એની આંખો અંધકાર સાથે એક થઈ ગયેલા તીર્યાચિને ફંફોસી રહી. થાકીને એ પાછો લેટી ગયો. થોડી વારે કબરમાંથી એનો આર્દ્ર સ્વર સંભળાયો. ‘ભલે છોડી જતા બધા આ નગર, હું તો અહીં જ રહેવાનો. મારે રહેવું જ પડશે, ખાલી નગર ઉપર વરસાદ તૂટી પડશે. માનસર અને મનહર ફરીથી છલકાઈ જશે. એ જોવા કોઈ નગરજન હોવો જોઈએ ને !’ વૃદ્ધના શબ્દો, ઘેરાઈ ચૂકેલી રાતના અંધકારને ચીરતા, વ્યોમમાં વિખરાઈ ગયા.

*

મારી આંખ અંદરનું દૃશ્ય વિખરાઈ ગયું. કોઈ મને ઢંઢોળી રહ્યું હોય એવું લાગ્યું.

‘સાહેબ ! હવે તો ઊઠો.’ અવાજ ઓળખાતાં મારી આંખ ખૂલી ગઈ. વર્તમાનમાં ફંગોળાવા છતાં હજુ ચિત્તમાંથી દૃશ્યો ભૂંસાતાં ન હતાં. તંબુનો પડદો ખોલી સુમરો એકી-શ્વાસે વરસાદ અંગે કશું બોલી ગયો. પરોઢના ઝાંખા અજવાળા સાથે ઠંડીનું મોજું અંદર આવ્યું. ઓવરકોટ પહેરીને હું બહાર નીકળ્યો. સુમરો કહી રહ્યો હતો,

‘ચોમાસેય આવો મેઘ વરસ્યો, સાંભરતો નથી.’ બહાર પથરાળ જમીન ઉપરથી પાણી વહી નીકળ્યાં હતાં. હિમ જેવો ઠાર ધ્રુજાવી જતો હતો. હું સુમરાને લઈને ઝડપથી સાઈટ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

ઉત્પન્ન કરેલી જગ્યા અંદર અમે ઊતર્યા ત્યારે આકાશ સાફ જણાતું હતું, પણ સૂરજ નીકળવાનાં કોઈ ચિહ્ન દેખાતાં ન હતાં. લોઅર ટાઉન કહેવાતો પૂરો વિસ્તાર પાણીમાં ડૂબી ગયેલો. આગળ મિડલ ટાઉન ઓળંગી દફનભૂમિ તરફ કેમ જવું એનો હું વિચાર કરી રહ્યો હતો. કબરમાંથી મળી આવેલ હાડપિંજરની મને ચિંતા હતી. ત્યાં

સુમરા તરફ મારું ધ્યાન ગયું, નજીકમાં ખોટી કાઢવામાં આવેલા જળાશય નજીક એ પહોંચી ગયો હતો. હું એને પાછા ફરવાનું સૂચન કરું, ત્યાં એનો ઉત્તેજિત સ્વર સંભળાયો, ‘સાહેબ ! આમ આવો આમ... જલ્દી.’ ત્યાં પહોંચીને મેં જોયું તો જળાશય અંદરના કૂવા પાસેની જગ્યામાં કંકાલ પડેલું દેખાયું. મારું ધ્યાન ગયું. દફનભૂમિની દિશામાંથી આવતી કેનાલમાં પાણીનો પ્રવાહ ચાલુ હતો. સુમરો વરસાદના મેલા પાણીથી ખરડાયેલ કંકાલ તરફ એકીટશે જોઈ રહ્યો હતો. હું પણ એમાં જોડાયો, કેમ જાણે કંકાલ બોલવાનું હોય !

નીડ કા નિર્માણ ફિર | કેશુભાઈ દેસાઈ

આખરે સુમનભાઈએ ગૃહસ્થાશ્રમનો સંકેલો કરી કોઈ સારા વૃદ્ધાશ્રમનું શરણું લેવાનું મન બનાવી લીધું. વિજયાબહેનની હયાતીમાં પણ જ્યારે બેમાંથી એક થવાની નોબત આવે અને પોતે પાછળ રહી જાય તો તરુના ઘરે રહેવા કરતાં વૃદ્ધાશ્રમમાં જ રહેવાનું પસંદ કરશે એવું કહ્યા કરતા. ‘તમે તો દીકરીના ઘરે રહી શકો — એને થોડાં મદદરૂપ પણ થઈ શકો. મને ન ફાવે. મારી પ્રકૃતિ તો જાણો છો ને ? મારી સ્વતંત્રતા પર નામનીય તરાપ હું જીરવી જ ન શકું.’

‘બાપડી છોકરી તમને જોઈને અડધી અડધી થઈ જાય છે. કદાચ એવી સ્થિતિ આવી પડે તો તમને મારી જરીકે ખોટ ન સાલવા દે. તમે ઘરડાઘરનું તો નામ જ ન લેતા. આટલી અમથી વાત કાને પડશે તો એનું શેર લોહી ઊડી જશે.’

— પત્નીની એ શિખામણ અમલમાં મૂકવાનો પ્રામાણિક પ્રયાસ પણ કરી જોયો. એકાદ મહિનો તરુના ઘરે રહી આવ્યા પણ સેટ ના થઈ શક્યા. દીકરી-જમાઈની વધુ પડતી સરભરાથી મૂંઝારો અનુભવવા લાગ્યા. જાણે મંદિરમાં દેવ પધરાવ્યા હોય એમ પળે પળ બેઉ જીવ એમની જ આળપંપાળમાં પરોવાયેલાં રહેતાં. ક્યારેક તો એમના બાળકને રડતું મૂકી પપ્પાજીના અડધા બોલે દોડી પડતાં.

સુમનભાઈએ મનોમન ગાંઠ વાળી દીધી : ભલે કહી નહીં, પણ બેઉ જણ મારે કારણે ભારે સ્ટ્રેસમાં રહે છે. ના, ના. આ નિર્દોષ યુગલને આવી તાણ ભરેલી હાલતમાં મુકાઈ જવું પડે એ મને હરગિજ ન ગમે.

એમણે થોડા વખત પૂરતી રજા માગી : બેટા, કેટલાક સિનિયર સિટીઝન સમોવડિયાઓ સાથે તીરથ કરવા જઉં તો વાંધો નથી ને ? હાથપગ સરખા હાલે છે ત્યાં લગી જરા દુનિયા ફરી લઉં, પછી તો તમારા હવાલે જ રહેવાનું છે ! હાલ પૂરતી ભલે અંધારામાં રહેતી. સમય જતાં એ પણ સમજી જશે કે પપ્પાજીને એમની ઉંમરના લોકો સાથે જ વધારે ફાવે. સુમનભાઈ એના કુમળા દિલને ઠેસ ન પહોંચે એટલી સાવચેતી સાથે સરકી ગયા. ઘરે આવીને જુએ છે તો ટપાલના ઢગ ખડકાઈ ગયા હતા. સુમનભાઈએ અધ્ધરશ્વાસે એક પછી એક પરબીડિયાં ખોલવા માંડ્યાં.

જાણે વીજળીનો કરંટ લાગ્યો હોય એમ એ અજાણી મહિલાઓના બાયોડેટા જોઈ એ ચમક્યા. કેટલીક યુવતીઓએ તો એમના લાક્ષણિક ફોટા સાથે ચુલબુલી શાયરીઓ પણ ચીતરી હતી. કોઈએ પારદર્શક વસ્ત્રોવાળો તો કોઈએ ઊંઘરેટી અદાવાળો નાઈટી પહેરેલો ફોટો મોકલ્યો હતો.

— આ બધું શું છે વિમુબેન ? (એ પત્નીને ‘વિમુબેન’ના હુલામણા નામે બોલાવતા.)

એમણે દીવાલ પર સુખડનો હાર પહેરી મલકાઈ રહેલાં જીવનસંગિનીને પૂછી જ નાખ્યું : આ તમારું કારસ્તાન તો નથી ને ? સાચું કહેજો હોં !

એટલું બોલતાં બોલતાં એમનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. આંખ ભીની થઈ ગઈ. એમને સમજાતું ન હતું કે આટલી મોટી સંખ્યામાં આવી જાજરમાન માનુનીઓ એમની ઊંજડી ગયેલી જિંદગીને ફરી વાર મઘમઘતી કરવા કેમ પડાપડી કરી રહી હતી !

ફરી વાર પત્રો પર અછડતી નજર ફેરવી ત્યારે ગેડ બેઠી. દરેક પત્રમાં ‘નીડ કા નિર્માણ ફિર’નો સિક્કો વાગેલો હતો. મોડી મોડી ટ્યૂબલાઈટ થઈ. વિદ્યુરોને અને વિધવાઓને વીંખાઈ ગયેલો માળો ફરી ગૂંથવાની પ્રેરણા આપનારી એનજીઓ — સુમનભાઈને યાદ આવ્યું : એકાદ વરસ પહેલાં એ સંસ્થાએ શહેરના ટાઉનહોલમાં આવાં ‘ખંડિત કલેવરોનો જીર્ણોદ્ધાર જરૂરી છે’ — એ વિષય પર પરિસંવાદનું આયોજન કરેલું. મીડિયાએ અને સારું કવરેજ પણ આપ્યું હતું. ક્રાન્તિકારી વિચારપુરુષ તરીકે જાણીતા બનેલા સંત મહાત્માની પ્રેરક ઉપસ્થિતિમાં યોજાયેલ એ સમારંભના વિગતવાર સમાચાર બીજા દિવસનાં અખબારોમાં છપાયા હતા. સવારે ચા-નાસ્તો કરતાં વિમાસણ અનુભવી રહેલાં વિજયાબહેને જ એમને એ સમાચાર વંચાવ્યા હતા. ‘એકલાં જીવવું બહુ જ અઘરું.’ એમના ચહેરા પર ગમગીની છવાઈ ગઈ હતી. ‘આખી લાઈફ જેનાં પડખાં સેવ્યાં હોય એ ખરી કસોટીવેળાએ અલોપ થઈ જાય એ શાને જિરવાય ?’ એમણે જાણે ધૂંધળું ધૂંધળું કશુંક દૂરનું ભાળી રહ્યાં હોય એમ એકાએક સુમનભાઈનો હાથ ઝંઝોડી નાખતાં ઉમેરેલું : આ લોકોને એમને છોડી જનાર વહાલું નહીં હોય એવું તો કેમ મનાય ? પણ મરનાર પાછળ મરીય થોડું જવાય છે ? માણસને પાછલી ઉંમરમાં જ સાચા સહારાની જરૂર પડે છે.

‘એટલે કહેવા શું માગો છો ?’ સુમનભાઈ કટાક્ષના મૂડમાં હતા. ‘ધારો કે હું એકલો પડી જઉં તો —’

એ વાક્ય પૂરું કરે એ પહેલાં જ વિજયાબહેન બોલી ઊઠ્યાં હતાં : તો કોઈને પૂછવાયે ના ઊભા રે’તા. હું કહું છું ને ! જે મળે એને ઘરમાં બેસાડી દેજો. લોકને જે કહેવું હોય તે કહે. કોઈ આપણા આંધણમાં થોડું ઓરી જવાનું છે ?

એ વખતે સ્વપ્નેય ક્યાં કલ્પ્યું હતું કે વિજયાબહેન આટલા ટૂંકા ગાળામાં ખો આપી હંમેશને માટે ખોવાઈ જવાનાં હતાં ! સુમનભાઈને કશું જ સૂઝતું નહોતું. ક્યારેક ઊંઘની ગોળીઓ ગળી જઈને હંમેશને માટે ઊંઘી જવાનો વિચાર પણ ઝબકી જતો. પણ પછી પેલી વડીલોના મુખે સાંભળેલી વાણી યાદ આવી જતી : ‘આતમઘાત જેવું કોઈ પાપ નથી. હાત અવતાર એવા ને એવા જાય ત્યારે જતાંક છુટકારો થાય.’ છુટકારો થાય — ન

થાય એનીય તમા નહોતી, પણ પાછળ પેલી નિર્દોષ છોકરીની શી વલે થાય ! લોક એને સુખે જીવવા દે ખરું ? એકની એક હતી, છતાં સગા બાપનું ઘડપણ ના સાચવી શકી... બિયારા જીવનો મૂવે છૂટકો થયો. છોકરી બિયારી જ્યાં જશે ત્યાં સામા માણસની નજરમાં તો આવું જ કંઈક વાંચવાની. ભલેને પછી સામું માણસ એવું ન વિચારતું હોય !

એટલે જીવવુંય પડશે ને જીવવુંય પડશે. હારી જઈને તો ખુદ મરનારની આંખમાં પણ ઊતરી જવાશે. કુદરતી મોત આવે તો ક્યાં આડો હાથ દેવો છે ? પણ આપઘાત કરું તો તો વિજયાબહેનનો આત્મા પણ દુભાય.

એ કરતાં બાકી બચેલી જિંદગી એમની સ્મૃતિને સમર્પિત કરી દેવામાં જ સાચી સાર્થકતા. અને જો કોઈ સરખેસરખું સામા પગલે મળી જતું હોય તો...

— સુમનભાઈને સમજાતું નહોતું કે ‘નીડ કા નિર્માણ ફિર’ જેવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાને પોતાનું નામઠામ કોણે સૂચવ્યું હશે. એ લોકો શું એમના અંગત માહિતીઓનો મારફત પોતાના જેવા દુખિયારા લોકોની ભાળ મેળવતા હશે ? બની શકે. છાપામાં બેસણાની જાહેરખબર એ જ એમની આ નિઃસ્વાર્થ માનવસેવા માટેની પૂર્વભૂમિકા બની રહેતી હશે. પરંતુ શું આવી સેવાભાવી સંસ્થાએ આવી લગ્નોત્સુક મહિલાઓને જ નામઠામ આપતાં પહેલાં કન્સર્ન પાર્ટીનો સંપર્ક સાધી એની પરવાનગી ન લેવી જોઈએ ? કોઈ દુખિયારા વિધુરને એની દિવંગત પત્ની પાછળ ઝૂરતો અટકાવવાનો અધિકાર એમને કોણે આપી દીધો ? મારા જેવા રઝળી પડેલા જીવને કદાચ વાતના વિસામા પૂરતી પણ ફિમેલ કમ્પની ગમે, પણ કોઈએ મનોમન રામને જ આદર્શ માનીને એકપત્નીવ્રત પાળવાનું નક્કી કરી લીધું હોય એને તો આવી શુભચેષ્ટા દાઝ્યા ઉપર ડામ જેવી જ લાગે ! જતી ઉંમરે આવા સાંધાસલાડા ખરેખર તો પોસાય પણ નહીં. ખુદ પોતે જ પોતાને હાસ્યાસ્પદ લાગીએ — આપણે આપણી જ નજરમાં નીચા ઊતરી જઈએ.

એક પછી એક બાયોડેટા વાંચતા ગયા. કેટલીક મહિલાઓ તો ઉંમરને કોઈ મુદ્દો જ ન ગણતી હોય એમ સુમનભાઈ સાથે નવી દુનિયા વસાવવા આતુર હતી. ચિત્રા અગ્રવાલે એના ફોરવર્ડિંગ લેટરમાં લખ્યું હતું :

ઝિલમિલ સિતારોં કા આંગન હોગા,

રિમઝિમ બરસતા સાવન હોગા...

કેસા સુંદર સપના અપના જીવન હોગા !

તો વળી પેલી ચુલબુલી શુચિ શિરોડકરે એનું પ્રિય ફિલ્મી ગીત જ ઉતારી દીધું હતું : ના ઉમ્ર કી સીમા હો... જબ પ્યાર કરે કોઈ, તો દેખે કેવલ મન !

એણે મને જોયો નથી, જાણ્યો નથી અને સીધી જ પ્યાર કરવા લાગી ગઈ ! આયે જબરું ટીપળ ભાઈ.

આખાયે ઢગમાં સુમનભાઈને કોઈ પોતાને પડેલી ખોટ પૂરી શકે એવું પાત્ર ન મળ્યું. બહુ જ ઉમળકાપૂર્વક લખેલ પત્રોના જવાબ વાળવાનું ઘણું અઘરું હતું. પરંતુ માનવીય વિવેકની રૂએ એમણે એ બધાંને ટેલિફોન કરી આભાર માનવાની ચેષ્ટા જરૂર દાખવી. બધાંને એક્સરખો વોટ્સએપ મેસેજ પણ મોકલી આપ્યો : વેરી સોરી મેડમ,

તમે મારી એકલતાથી જે વ્યથા અનુભવી એ બદલ આભાર. હું છેલ્લા એકાદ મહિનાથી મારા નિવાસસ્થાન પર નહોતો. દીકરીના આગ્રહને માન આપી એના ઘરે રહેવા ગયો હતો. મને મારી એકલતા કોઠે પડી ગઈ છે એમ તો નહીં કહી શકું. પણ તમારી ધસમસતી લાગણીઓ ઝીલી શકું એટલી ક્ષમતા આ ઉંમરે નથી રહી. વળી હું ઝાઝું કમાયો પણ નથી કે તમારા અધૂરા ઓરતા પૂરા કરી શકું. હું તો દુકાળિયા મુલકનું ઘરડુંબખ્ખ ઝાડ છું. હવે મારી સૂકી ડાળીઓને નવાં પાન ફૂટે એવી કોઈ જ શક્યતા નથી. મને તો કોઈ મારી ઉંમરનું પાત્ર મળી આવે તો કદાચ બાકી બચેલાં વર્ષ એની હૂંફાળી સોડમાં વિતાવવાનું ફાવે. તમે જે ઉમળકો દાખવી શુભેચ્છા દર્શાવી એ બદલ આજીવન તમારો ઋણી રહીશ. તકલીફ બદલ ક્ષમાપ્રાર્થી છું...

જોકે એવો વિષાદયુક્ત મેંસેજ મૂક્યા પછી પણ સુમનભાઈને એ બધી માનુનીઓના મારકણી અદાઓવાળા ફોટા તો ફરી ફરી જોવાનું મન થયા જ કરતું. પોતે સિત્તેર વટાવી ચૂક્યા હતા અને એ તો માંડ ચાળીસ-પિસ્તાળીસ વચ્ચેની રઝળી પડેલી યુવતીઓ હતી. કોણ જાણે કિસ્મતની કેવી કઠણાઈથી પ્રેરાઈને એ પોતાના વીંખાઈ ગયેલા માળાને ફરી એક વાર ગૂંથવા ઉતાવળી બની હતી ! મેંસેજ વાંચીને એક કોયલડી તો વોટ્સએપની આંબાડાળે મધરાતે ટહુકી : તમે એમ કેમ માની લીધું કે તમારી ઉંમર આપણા સહજીવનને બાધક નીવડશે ? સર, ઊલટાની સ્ત્રી તો એના જીવનસાથીમાં પિતાનો ચહેરો જ શોધતી હોય છે, ખાસ તો મારા જેવી નિર્દોષ છૂટાછેડાવાળી નછોરવી યુવતીને તમારા જેવી 'ફાધર ફિગર'ની જ તલાશ રહે. સમવયસ્ક પ્રેમીએ તો ફક્ત રૂપ જોઈને પ્રેમ કયો; બલકે લગ્ન કરીનેય છેવટે તો એના સમાજના રૂઢિચુસ્ત વડીલોની શેહમાં તણાઈ ડિવોર્સ જ આપી દીધા.હું એકલી રહું છું, માતાપિતાએ મને તરછોડી દીધી છે. મારે તમારી ઓથ જોઈએ છે. તમારી સાથે જોડાઈને મારે રંગરાગ નથી માણવા. બસ, તમને સધિયારો આપવો છે અને તમારો સધિયારો માણવો છે. મને કુદરતે પાંખો આપી હોત તો અત્યારે જ ઊડીને તમને ઊંઘમાંથી ઢંઢોળત.

મેં જો હોતી રાજા બનકી કોયલિયા
કુહૂક કરતી રાજા તેરે બંગલે પર...

— સુમનભાઈ મનમાં ને મનમાં હસ્યા. ડિમલાઈટના અજવાસમાં દીવાલ પર ટીંગાણેલા વિજયાબહેનને સંભળાવતા હોય એમ બોલ્યા : એને ક્યાં ખબર છે કે રાજાનો એક પગ સપ્તર્ષિના આરે લટકે છે ! જેને એ બંગલો માની બેઠી છે એ તમારું આ બે બેડરૂમનું ઘર તો તમારા શોકમાં મરવા પડ્યું છે. બારીઓના કાચ તરડાઈ ગયા છે અને જ્યાં જુઓ ત્યાં ધૂળ જ ધૂળ જામી ગઈ છે. શું તમારી ખોટ બીજી કોઈ વ્યક્તિ કદીય પૂરી શકે ખરી ? વિમુ, તમને ખબર નથી હું તમને કેટલાં ચાહું છું... મેં તમારી હયાતી દરમિયાન ક્યારેય મારી ભીતરમાં ભંડારાયેલી એ લાગણીનું પ્રદર્શન ન કર્યું એનો એવો અર્થ તો નહીં જ કે મને તમારા પ્રત્યે અણગમો હતો. ના વિમુ, મારી જિંદગીમાં બીજી સ્ત્રી ક્યારેય નહીં આવી શકે. ભૂતકાળમાં કદાચ એવી કોઈ દુર્ઘટના બની પણ હશે તો એ ફક્ત યૌવનસહજ ઘેલછા હશે. એને પ્રેમ માની બેઠાં હો તો તમે તમારા જીવનસાથીને

સાચી રીતે સમજી શક્યાં નહોતાં — એમ જ માનવું રહ્યું.

ઘર આખું ઉકરડો બની ગયું હતું. સુમનભાઈએ પહેલાં તો જૂની કામવાળીનો મોબાઈલ નંબર શોધવા ખાંખાખોળા કર્યા. વિજયાબહેનની ડાયરી ફંફોસી. એમણે ચીવટપૂર્વક કરેલી નોંધો ઉથલાવતા ગયા એમ વિજયાબહેન સાથે વિતાવેલી ક્ષણો તાદૃશ થતી ગઈ. કેટલાં ચોખલિયાં ! એટક આવ્યો એના થોડા કલાક પહેલાં એ કમ્મરમાંથી વાંકાં વળીને બાથરૂમ તરફ જતા પેસેજમાં કશુંક પકડવા મથી રહ્યાં હતાં. સુમનભાઈએ ટકોર પણ કરેલી : કેમ, કંઈ ચૂનીબૂની પડી ગઈ કે શું ?

હસીને એમણે કહ્યું હતું : ના રે. માથાના એક-બે વાળ ખરી પડ્યા છે. નજર સામે દેખાય છે પણ વીણવા જઈ છું ત્યાં છટકી જાય છે.

‘શું ચાર, ઘરડાં થયાં તોય તમારા વરણાગીવેળા ના ગયા ! વાળ તો વાળની જગ્યાએ રહેશે ને તમે ગબડી પડશો તો લઈને દવાખાને દોડવું પડશે ! બિચારી તરુ એની ભાણકીને લઈને રાત રહેવા આવવાની છે, એનોય બધો પ્રોગ્રામ અપસેટ થઈ જશે.’

પણ એવી બીક બતાવ્યે વિજયાબહેન થોડાં પારોઠનાં પગલાં ભરે એમ હતાં ? ‘મને મારું કામ કરવા દો. માથાના વાળ પગમાં આવે તે મને ના ગમે.’ કહી એ નમી નમીને વાળ પકડવા મથતાં રહ્યાં. છેવટે વાળ હાથમાં આવ્યા ત્યારે મોટો મીર માર્યો હોય એમ કહેવા લાગ્યાં : મનખાદેવ થઈને ગધાડી વાળ સામે નમતું જોખીએ તો કેમ ચાલે !

એક પછી એક સ્મરણોની લાઈન લાગી ગઈ. ઘર આખું વિજયાબહેનની યાદોથી ઊભરાઈ ઊઠ્યું. કામવાળીનો નંબર મિલાવવા જતા હતા ત્યાં દરવાજાની કોલબેલ રણકી. દરવાજો ખોલતાંની સાથે હાથમાં ચાની કીટલી લઈ ઊભેલી એક પ્રૌઢ મહિલા દેખાઈ.

‘આપ ઘણા દિવસથી બહાર હતા.’ એણે શરમાતાં ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. કીટલી ટેબલ પર મૂકતાં ધીમા, મૂઠ્ઠા અવાજે બોલી : ‘આપ મને ન ઓળખતા હો, પણ વિજયાબહેને મને બહુ જ હૂંફ આપી છે. હું ઉપરના ફ્લોર પર સત્તર નંબરમાં રહેવા આવી છું. નવી નવી ભાડવાત એટલે અતરું અતરું લાગતું. એક દિવસ બહેન લિફ્ટમાં જ મળી ગયાં. પછી તો આપ એમનો સ્વભાવ જાણો જ છો...’ એટલું બોલતાં બોલતાં એને ડૂમ્મો ભરાઈ આવ્યો : ‘દેવી હતાં — ભાંગ્યાનાં ભરુ.’ એણે કપમાં ચા કાઢીને સુમનભાઈને ધરી. ‘મને ખબર છે : બહેન કહેતાં કે સાહેબને ચા મૂકતાંયે નથી આવડતી. ઘરમાં પણ મહેમાનની જેમ રહે છે.’

ચાની ઈલાયચીદાર સુગંધથી સુમનભાઈના ચહેરા પર રોનક આવી ગઈ. એ ખરેખર ચાની જ રાહ જોઈ રહ્યા હતા. બહારથી આવે કે તરત વિજયાબહેન એમના માટે ચા મૂકી દેતાં. આજે એમની ગેરહાજરીમાં પણ એ કમ સચવાયો એથી સુમનભાઈને કશુંક ચમત્કાર જેવું લાગ્યું.

‘તમે શું કરો છો બહેન ?’ એમણે ‘થેન્ક યુ’ જેવા ઔપચારિક પ્રતિભાવને બદલે

જરા વધુ આત્મીય લાગે એવી પૃચ્છા કરી,

‘સર, હું અહીંની ગવર્નમેન્ટ કૉલેજમાં એસોસિયેટ પ્રોફેસર છું. વીસનગરની કૉલેજમાં છેલ્લાં પંદરેક વર્ષ નોકરી કરી. બદલી માટે અરજી રાખેલી એ પડી પડી મોડે મોડેય પાકી.’ એણે જરા સંકોચ સાથે ઉમેર્યું : ‘એવી દૂરની જગ્યાએ એકલી સ્ત્રીએ રહેવું જરા જોખમભર્યું લાગતું હતું-’

સુમનભાઈએ થોથવાતી જીભે ‘ફેમિલીમાં કોણ કોણ છો?’ એટલું પૂછ્યું ત્યારે એ બોલી : ‘હું ને મારો ભગવાન ! મેં એકલતા સાથે ઘર માંડ્યું છે !’

‘નસીબદાર છો.’ યાની ચૂસકી ભરતાં સુમનભાઈ બોલ્યા : ‘શરૂથી જ એકલા રહેવાની ટેવ પડી જાય તો જિંદગીમાં કોઈની ગરજ ન રહે. જુઓને, સાડાચાર દાયકાની કમ્પની છૂટી જતાં હું કેવી દયામણી સ્થિતિમાં મુકાઈ ગયો છું ! તમારી જેમ પરણ્યો જ ન હોત તો આ દશા જોવી પડત ?’

એના ચહેરા પર હલકી વિષાદરેખા અંકાઈ ગઈ. ‘હું પણ પરણી તો હતી સર !’ એણે ઊંડો શ્વાસ લઈ ઉમેર્યું : ‘પણ મને પરણનારને હું ગમી નહીં ! એ સુખી ઘરના નબીરા હતા. એમની કોઈ ગલફેન્ડના પ્રેમમાં હતા. સામાજિક દબાણને વશ થઈ સમાજની છોકરી સાથે લગ્ન કરવાં પડ્યાં હતાં. મને જ્યારે એમની સાચી હકીકતની જાણ થઈ ત્યારે મેં જ સામે ચાલીને એમને —’ એનાથી આગળ ન બોલી શકાયું.

‘ચાલો, એ બધું ભૂલી જાવ !’ સુમનભાઈએ દીવાલ પર ટીંગાડેલી વિજયાબહેનની છબી ભણી આંગળી ચીંધીને કહ્યું : ‘વિમુબહેન હંમેશાં વર્તમાનમાં જીવવાનું કલા કરતાં.’

કીટલી લઈને પાછી ફરી રહેલી આગંતુકાને એમણે પૂછી જ નાપ્યું : ‘યા પિવડાવી એમ જમાડશો પણ ખરાં ને ? કહેશો તો તમારા ઘરે આવી જઈશ !’

એ હસી. ‘યુ આર ઓલ્વેઝ વેલકમ સર !’ અને પછી મીઠું મલકીને ઉમેર્યું : ‘હવે તો આપણે સમદુખિયાં ગણાઈએ. એકમેકનું ધ્યાન રાખવાની આપણી ફરજ નહીં વળી ?’

— એકાએક સુમનભાઈના મનમાં ઝબકારો થયો : ‘હા સ્તો.’ એ પછીના શબ્દો અલબત્ત, એ ગળી ગયા : બલકે તમે ભાડું ભર્યા કરતાં અહીં જ રહેવા આવી જાવ તોય ગમે !

ગ્રંથાલયમાં પુસ્તક રિન્યુઅલ માટે ઈમેઇલ આઈડી

ચી. મં. ગ્રંથાલયના વાચક-સભ્યો વાચન માટે ઈશ્યુ કરાવેલાં પુસ્તકોને ઈમેઇલ દ્વારા રિન્યૂઅલ કરી શકે એ માટે એક ઈમેઇલ આઈડી તૈયાર કર્યું છે. આ ઈમેઇલ એડ્રેસ ઉપર એક ટેસ્ટ મેઇલ કરવાથી રિન્યૂઅલ માટેનું નિયત ફોર્મેટ આપને મોકલવામાં આવશે. તો આ સેવાનો ચોક્કસ લાભ લો. આ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : chimgranthalayagsp2018@gmail.com

યુરોપની સાંસ્કૃતિક રાજધાની : પોર્ટો

કિશોરસિંહ સોલંકી

પ્રવાસનો સંબંધ સમય સાથે છે. ઓછા સમયમાં વધારેમાં વધારે જોવા-જાણવાનું હોય છે. એટલે આજનો અમારો દિવસ પોર્ટો માટેનો છે. લિસ્બનથી સવારે ૮-૦૦ વાગે નીકળીને ૩૦૦ કિ.મી.નું અંતર કાપીને પોર્ટો પહોંચવાનું છે. અમે Long Drive પર જઈએ છીએ. ક્યાંય સુધી લિસ્બન અમારી સાથે સાથે આવ્યું, પછી તે પાછું વળ્યું.

રસ્તાની બંને બાજુ, નાના-મોટા પહાડ અમારી સાથે જ દોડતા હતા. રસ્તા પણ ચારમાર્ગી, ટ્રાફિકની શિસ્ત, એક રસ્તો બીજા રસ્તાને ક્યાંય કોસ ના થાય. ખ્રિજની વ્યવસ્થા પણ અદ્ભુત ! જેના કારણે વાહનોને ઊભાં રાખીને પેટ્રોલ-ડિઝલના ધુમાડા કરવા ન પડે. આપણે ત્યાં તો અડધો-પોણો કલાક ટોલટેક્ષ અને રસ્તાઓ કોસ કરવા માટેની હેયાહોળી હોય છે.

અત્યારે અહીં ઉનાળો છે. હવામાં ડોલતું ભૂખરા રંગનું ઘાસ, નાનાં-નાનાં ખેતરો, ક્યાંક ઢોળાવો ઉપર પગથિયાં જેવાં લાગે. વગડો વેરાન તો નહિ જ. ખેતીની લીલાશ આપણને સ્પર્શી રહે એવી. રસ્તાની બંને બાજુ યુકેલિપ્ટસ, પાઈન, ઓલિવ, પામ, સફરજન અને દ્રાક્ષની વાડીઓ આવ્યાં જ કરે. આધુનિક યંત્રોથી કામ કરતા ખેડૂતો, સૂરજમુખીની પીળાશ આપણાં ફૂલેલાં-ફાલેલાં રાયડાનાં ખેતરની યાદ તાજી કરાવતાં રહે.

વાદળ રહિત આકાશ. વરસતો તડકો. તડકાની તીખાશ આપણને વાગતી રહે. રસ્તામાં અમે ફેશ થવા રોકાયા. ગાડીમાંથી ઊતરીને હોટલ સુધી જતાં તો બળતરા થવા લાગી. ભલે તડકો વાગતો હોય, પણ ચારે બાજુ, દૂર અને નજીક, ડુંગરોની લીલી હારમાળાઓ વચ્ચેથી પસાર થતો રસ્તો ટાઢક આપતો રહે. રસ્તામાં આવતાં ગામડાં, એમના માથે તગતગતી લાલાશ, ઢોળાવોવાળા રસ્તા ઉત્તરાખંડની કે હિમાચલ પ્રદેશની યાદ આપતા રહે. જેમ જેમ પોર્ટો નજીક આવતું જતું હતું એમ એમ વનરાજી વધતી જતી હતી. આખરે બપોરે ૧-૦૦ વાગે અમે પોર્ટો પહોંચી ગયા. પોર્ટોમાં પ્રવેશીએ એ પહેલાં બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું સીટી Gaia આવ્યું. એમાંથી પસાર થતાં લાગ્યું કે જાણે આપણે ગોવામાં ફરી રહ્યા છીએ. યુરોપનાં દરેક શહેરની ભવ્યતા એ એની ઈમારતો છે. જો આપણને સ્થાપત્યકલાનો કોઈ અભ્યાસ ન હોય તો ગોથાં ખાવાં પડે. બધી ઈમારતો એકસરખી જ લાગે.

આ પોર્ટો...

હજારો વર્ષના ઇતિહાસને પોતાનામાં સમાવી લેતું પોર્ટો એક અદ્ભુત શહેર છે. તેની વિશિષ્ટ શોભા આકર્ષક લાગે છે. આપણને ચુંબકીય રીતે ખેંચતું હોય એવું લાગે છે. સંસ્કૃતિ, વેપાર, ઉદ્યોગ ધરાવતું અને ઉદાર દિલે પ્રવાસીઓને આમંત્રણ આપતું આ રળિયામણું અને ઐતિહાસિક શહેર છે. તે ડોરો (Douro) નદીના કિનારે આવેલું છે. ડોરો આઈબેરીયન દ્વીપકલ્પની મહત્વની નદી છે. તે સ્પેનના મધ્ય ભાગમાંથી નીકળીને પોર્ટોમાં એટલાન્ટિક મહાસાગરને મળે છે. રોમનકાળમાં આ નદી ભગવાન ડોરિયસ (Dourius) તરીકે ઓળખાતી હતી. પોર્ટુગલમાં તે સુવર્ણ નદી તરીકે ઓળખાય છે. તે ૮૯૭ કિ.મી. લાંબી છે. ૧૧૨ કિ.મી. સ્પેન-પોર્ટુગલની સહિયારી હદમાં વહે છે. ભૂતકાળમાં પરદેશી આક્રમણને ખાળવામાં આ નદીએ ખૂબ મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો. એના કારણે બંને કાંઠાની સંસ્કૃતિઓ અલગ અલગ રીતે વિકસી હતી. પોર્ટુગલમાં આવેલ ડોરો ખીણના વિસ્તારને યુનેસ્કો દ્વારા વલ્ડર હેરિટેજ સાઈટ તરીકે જાહેર કરેલ છે. તે વિશાળ દ્રાક્ષના બગીચાઓ માટે પ્રખ્યાત છે.

રોમનોના આગમન પછી આ વિસ્તારમાં દ્રાક્ષની ખેતીની શરૂઆત થઈ અને ૧૪મી સદીમાં તેમાંથી બનતો ‘પોર્ટો વાઈન’ ઈંગ્લેન્ડ તેમજ અન્ય દેશોમાં નિકાસ કરવાની પણ શરૂઆત થઈ. તે ખૂબ જ ખ્યાતિ પામ્યો છે. ૧૭મી સદીમાં બ્રિટિશ વેપારીઓ અહીં આવી તેના ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાની અંદર ધરખમ ફેરફારો કર્યા. તેથી જ આજે જગપ્રસિદ્ધ છે. માટે તો પોર્ટોને ‘વાઈન સિટી’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

પોર્ટોની સ્થાપનાનો ઇતિહાસ ઈ.સ.પૂ. ૭મી સદી સુધી લંબાયેલો છે. તે સમયે આ વિસ્તારમાં રહેઠાણ માટે બાંધકામની શરૂઆત થઈ હતી. પછી રોમનો દ્વારા તેનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો. જ્યાંથી તેઓ લિસ્બન અને બ્રાગા વચ્ચેના વ્યવહારની દેખરેખ રાખી શકતા હતા. ત્યારબાદ કાઉન્ટી ઓફ પોર્ટુગલની રાજધાની તરીકે તેને વિકસાવવામાં આવી. જૂના ‘Portus’ અને ‘Colr’ આ શબ્દો પરથી ‘Portucole’ થયું. અને આ વિસ્તારના નામ પરથી જ ‘પોર્ટુગલ’ નામ પડ્યું, જે ૧૧૪૩ સુધી લિયોન સામ્રાજ્ય જોડે જોડાયેલું રહ્યું.

પોર્ટોનો ઐતિહાસિક વિસ્તાર ‘હિસ્ટોરિક ક્વાટર’ તરીકે ઓળખાય છે. તેનો ૧૯૯૬માં વર્લ્ડ હેરિટેજમાં સમાવેશ કર્યો છે. અમે સાંકડી ગલીઓના વિસ્તારો રાયલેરા, બોરેડો અને મીરાગાઈઆ થઈને ત્યાં પહોંચ્યા. પ્રવાસીઓ ઘણાં હતાં. એમાં બહારના ભાગમાં એક કિલ્લો હતો. ૧૭મી સદીમાં ત્યાંના વિશ્વવિખ્યાત ‘પોર્ટો વાઈન્સ’ની અઢળક થયેલી કમાણીના કારણે તે સમૃદ્ધ બનેલું. તેની બાજુમાં નદીના મુખ ઉપર ફોસ-દ-ડુરો વિસ્તારમાં અદ્ભુત બાંધણીવાળી ઈમારતો અને નાના કિલ્લાઓ એટલાન્ટિક મહાસાગરના ભાગે જોવા મળે છે. આ આખા વિસ્તારને માણવા માટે આકર્ષક જૂની ટ્રામ છે, શહેરની વચ્ચે આ ટ્રામની ત્રણ લાઈન જોવા મળી. ઝડપી વાહનવ્યવહાર માટે મેટ્રોની પણ સગવડ છે.

અહીં એક બીજી સારી વ્યવસ્થા છે. જો કોઈ પ્રવાસી પોર્ટો કાર્ડ ખરીદે તો તે જ્યાં ઈચ્છા થાય ત્યાં ટ્રામ, બસ, મેટ્રો કે બોટમાં મુસાફરી કરી શકે. વળી, અહીંનાં મુખ્ય

મ્યુઝિયમમાં પણ પ્રવેશ મળી શકે. ખરીદીમાં પણ ડિસ્કાઉન્ટ એ કાર્ડ દ્વારા મળી શકે, એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી છે. અમે શહેરની એક ઊંચી ટેકરી ઉપર આવીને ઊભા રહ્યા. બાજુમાં અતિ ભવ્ય ચર્ચ છે. અહીં પ્રવાસીઓ કરતાં ચિત્રકારોનું સામ્રાજ્ય વધુ જોવા મળ્યું. અહીં ઊભા રહીને નગરનો નજારો અદ્ભુત રીતે જોવા મળ્યો. વિશાળ ઈમારતો, દૂરથી દેખાતી સાંકડી ગલીઓ, સામે જ વિશાળ પટમાં વહેતી ડોરો, ઉડનખટોલા દ્વારા આ કિનારેથી પેલા કિનારા સુધી જતાં પ્રવાસીઓ, સામેના ભાગે ફટાફટ દોડતી ટ્રેન અને બસો... નદી ઉપર બાંધેલા પુલનું આહ્લાદક દૃશ્ય મનને ભાવતું હતું. વૃદ્ધો, યુવાનો અને નાનાં ટાબરિયાં પણ અહીં બેસીને એનાં ચિત્રો ફટાફટ — ચીતરતાં હતાં. જુદા જુદા દેશના ચિત્રકારો અહીં એના સ્કેચ કરતા હતા એ જોવાનો લ્હાવો લીધો.

અમે અમારા પ્રવાસની શરૂઆત પોર્ટોના સૌથી જૂના અને જાણીતા રિબેરા (Ribeira) ચોકથી કરી. રિબેરા એ રંગબેરંગી રેસ્ટોરન્ટ અને હોટલોથી ભરચક વિસ્તાર છે. ૧૭મી સદીમાં આ શહેરના દેખાવમાં ધરમૂળથી ફેરફારો કરેલા. તેની મોટાભાગની રક્ષણાત્મક દીવાલો (કોટ) તોડી પાડવામાં આવી અને રિબેરાના ચોકને વિશાળ બનાવવામાં આવ્યો. એનું બીજું આકર્ષણ કેઈસ (cais) નામની બોટોને લાંગરવાનો સુંદર વિસ્તાર છે. ત્યાંથી જૂના સમયમાં પોર્ટો વાઈનની હેરાફેરી કરવામાં આવતી હતી. આ વિસ્તારમાં ગોથિક પદ્ધતિએ ૧૨મી સદીમાં બાંધવામાં આવેલ કેથીડ્રલ ખૂબ અગત્યનું છે. એની બાજુમાં એપિસ્ટાલ પેલેસ અને ઓસ ગ્રીલોસનું ચર્ચ એ બંને બરોક સ્થાપત્યપદ્ધતિનાં સુંદર બાંધકામવાળાં છે. તેની બાજુમાં આવેલ સાનફાન્સિસ્કો ચર્ચના બાંધકામનું અંદરનું સુશોભન આપણને ચકિત કરી દે છે. એમાં ૨૦૦ કિલો સોનાના વરખનો ઉપયોગ કલાત્મક રીતે કરવામાં આવ્યો છે. એની બાજુમાં એ બોસ્લા નામનો મહેલ આવેલો છે જે નીઓ-ક્લાસિકલ સ્થાપત્યપદ્ધતિનો સુંદર નમૂનો છે.

આ વિસ્તારની ઉત્તરે પ્રાકા-દા-લિબરડેલ નામનો ભવ્ય ચોક આવેલો છે. તે આખા શહેરનું કેન્દ્ર છે. તેના મધ્ય ભાગમાં કિંગ પેદરો-ચોથાનું ભવ્ય સ્ટેચ્યૂ આવેલું છે. એની પાછળ ટાવર ઓફ ચર્ચ ઓફ ક્લેરિંગલોસનું ૭૫ મી. ઊંચું ટાવર આવેલું છે. જે ૧૭૪૮ થી ૧૭૬૩ વચ્ચે બરોક પદ્ધતિથી બનાવવામાં આવ્યું છે અને તે પોર્ટોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એમાં ઉપર જવા માટે ૨૨૫ પગથિયાં છે, જ્યાંથી આજુબાજુનો નજારો જોઈ શકાય છે.

અમે ત્યાંથી નીકળીને ડુરોમાં બોટની મજા માણવા માટે નીકળી પડ્યા. ખાસ્સો ઢાળ ઊતરવો પડ્યો. ટિકિટ લઈને બોટમાં ગોઠવાયા. આને બોટ નહિ પણ નાની સ્ટીમર કહેવી પડે. અંદર બધી જ સગવડ હતી. તમે નિરાંતે બેસીને નદીની બંને બાજુએ વસેલાં નગરોને માણી શકો. અમારી બંને બાજુ વિશાળ નગરો ઝળૂંબી રહ્યાં હતાં. આ શહેરોને જોડતો ધ લૂઈ પહેલાના નામનો સૌથી પ્રખ્યાત બ્રિજ આકર્ષણના મુખ્ય કેન્દ્રસ્થાને છે. ૧૮૮૬માં એફિલ (જેણે એફિલ ટાવર બનાવ્યો)ના શિષ્ય Teofilo seyring દ્વારા બનાવવામાં આવ્યો છે. ઉપરના ભાગની લંબાઈ ૩૮૨ મી. છે અને નીચેનો જે ભાગ છે તે ૧૭૪ મી. લાંબો છે. ઉપરથી પસાર થતી ટ્રેન અને નીચેથી પસાર થતાં વાહનોને

જોતાં ખૂબ આનંદ આવે છે. આ નદી ઉપર બીજા પણ પુલ આવેલા જ છે. ત્યાંથી સીધા જ એટલાન્ટિક મહાસાગરમાં જવાય !

પોર્ટોમાં ૧૩મીથી ૧૫મી સદી વચ્ચે વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ મોટા પાયે વિકસ્યો અને યુરોપનાં અન્ય બંદરો સાથે તે સંકળાયું. એના કારણે એના વેપાર-ઉદ્યોગનો ખૂબ વિકાસ થયો. ૧૬મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં શહેરીકરણ અને આધુનિકીકરણનો પાયો નંખાયો અને ખૂબ મહત્વનાં બાંધકામો આ સમયમાં થયાં. ૧૭૦૩માં ઈંગ્લેન્ડ સાથે વેપાર માટેના કરાર થયા જેનાથી કાયમી મોટી આવકનો સ્ત્રોત ઊભો થયો. આ એક બરોડક સ્થાપત્યશૈલીનો સુવર્ણકાળ હતો, જેનાથી આખા શહેરનો ચહેરો બદલાઈ ગયો. નિકોલી નાસોની નામના ઈટાલિયન સ્થપતિનું આમાં ખૂબ મહત્વનું પ્રદાન હતું, જેનાં પ્રવાસીઓ ખૂબ વખાણ કરે છે, એ એનું સર્જન હતું.

અહીં ઘણાં મ્યુઝિયમો આવેલાં છે, તેમાંથી સૌથી પ્રખ્યાત ‘નેશનલ મ્યુઝિયમ’ છે. પોર્ટુગલના શિલ્પકાર સોર્સ દોસ રાઈસ (Soares dos Reis) તેમજ અન્ય કલાકારોનાં શિલ્પો તેમજ કલાકૃતિઓ આવેલાં છે. આ મ્યુઝિયમ કેરેનાકાસ પેલેસમાં આવેલું છે. નેપોલિયનને વોટર-લૂના યુદ્ધમાં હરાવ્યો તે પહેલાં બ્રિટિશ જનરલ વેલિંગ્ટન આ પેલેસમાં રોકાયો હતો.

૧૮૩૨-૩૩માં અમુક વ્યક્તિઓ કે જે આ શહેર ઉપર કબજો મેળવવા માગતી હતી તેની સામે પ્રજાએ જબરદસ્ત સંઘર્ષ કરીને શહેરની આગવી ઉદારમતવાદી અને વિકસિત શહેર તરીકેની ઓળખ જાળવી રાખી. એટલા માટે તો કિંગ પેદરો ચોથાએ એને ‘ઘણું ઉમદા, અજેય અને કાયમ વફાદાર શહેર’ તરીકેનો ખિતાબ આપેલો.

૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં લોકશાહીની સ્થાપના થતાં આ શહેરમાં ઘણું પરિવર્તન આવ્યું. ત્યારબાદ બાંધકામના નવા યુગની શરૂઆત થઈ. ૨૦૦૧માં નેધરલેન્ડના રોટ્ટર ડેમની સાથે જ પોર્ટોને પણ ‘યુરોપની સાંસ્કૃતિક રાજધાની’ તરીકે સ્થાન આપવામાં આવ્યું. તેની વિદાય લઈને અમે વિસ્ખનનો રસ્તો પકડ્યો... આવજે પોર્ટો...

હરાજી | રમેશ કોઠારી

અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન, જ્યાં છાવણી હોવાના કારણે જે ‘કેમ્પ’ તરીકે ઓળખાતું હતું અને પછી અપભ્રંશ થઈ ‘કાંપ’ અને પછી ‘કોંપ’નું તળપદ્મ રૂપ જેને પ્રાપ્ત થયું તે માડું રીસા અનેકવિધ ઓળખ ધરાવે છે. ‘બટાટાનગરી’ તો ખરી જ, જેના કારણે બટાટાના ઉત્પાદકો દ્વારા ઉઠાવાતાં વ્યાપારિક જોખમોની, તેમની સમૃદ્ધિની અને દરિયાદિલીની અનેક સાચીખોટી વાતો પ્રચલિત થઈ.

પણ મને અંગત રીતે જેનું તીવ્ર આકર્ષણ હતું તે, ખોબા જેવા નાનકડા મારા ‘ડીહા’ના ગાંધીચોક વિસ્તારમાં આવેલા મર્યાદિત દુકાનો ધરાવતા ગંજ બજારનું અને ત્યાંની ગતિવિધિઓનું.

ગાડાઓમાં અનાજની ગૂણો લઈ, ખેડૂતોની અવરજવર વહેલી સવારથી જ શરૂ થઈ જતી. ઊભી કરવામાં આવેલી કે થપ્પી કરેલી ગૂણોને કારણે, ક્યારેક ચાલવામાં મુશ્કેલી અનુભવાતી હતી પણ અમ બાળકોને તો કૂદકૂદ કરવામાં મજા આવતી હતી. પિતાજી અને બંને કાકાઓ આવી જાય. ઓટલા પરની ગાદી પર સ્થાન લે પછી હરાજીની તૈયારી થવા માંડે. હરાજીમાં વ્યસ્ત પિતાજી અને કાકાઓના ચહેરા એક જેવા યાદ છે. શું પ્રભાવશાળી એમનું વ્યક્તિત્વ ! શો દીપી ઊઠતો એમનો પહેરવેશ ! શી વાકૂછતા !

હાથમાં નોંધ કરવાનું પાટિયું રાખી, એમને હરાજી માટે એક જગાએથી બીજી જગાએ ફરતા રહેતા જોવા એ પણ એક લહાવો હતો. ધીમા અવાજે બોલે તો કેમ ચાલે ? ખેડૂતના હિતમાં, જેને પાસેથી આડત મળવાની હોય તેને ખાતર, તેને ઊંચામાં ઊંચો ભાવ મળી રહે તે માટે, ઉપસ્થિત ખરીદનારાઓને સમજાવવા શ્રેષ્ઠ પ્રયાસો કરવા પડતા હતા. હવે આનાથી વધુ આગળ જઈ શકાય તેમ નથી તેની ખાતરી હોવા છતાં ‘એક વાર... બે વાર... અને ત્રણ વાર’ કહી છેવટે છેલ્લી બોલી બોલનારને, તે માલ વેચ્યાની જાહેરાત થતી. હરાજીને કારણે વાતાવરણ જીવંત થઈ ઊઠતું હતું. કેવા નિષ્કપટ હતા એ જમાનામાં ખેડૂતો અને વ્યાપારીઓ ! દગો કે છેતરપિંડી જેવા શબ્દો એમના શબ્દકોશમાં નહોતા. એકમેકમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ. એટલે સ્તો એક પેઢી છોડી, બીજી પેઢીએ જવાનું વલણ નહોતું. પેઢીનું નામ જ પર્યાપ્ત હતું, ગાદી પર બેસનારે પોતાના પૂર્વજોએ અંકે કરેલી શાખની જાળવણીની કપરી કામગીરી બજાવવી પડતી હતી.

ડીસા માંડ દસ હજારની વસ્તી, એ સમયે ધરાવતું હતું. પણ હવે જનસંખ્યા બે લાખ જેટલી થયેલી હોઈ, જૂનું ગંજબજાર નાનું પડતું હોઈ, વિશાળ જમીન પર નવું ગંજ બજાર આકાર પામ્યું છે. નવી પેઢીઓ, નવા વેપારીઓ, નવી સગવડો, કાળની ગર્તમાં જૂનું ગંજબજાર દટાઈ ગયું છે. રહી છે માત્ર ગણીગાંઠી છૂટક વેપારીઓની દુકાનો. હવે ત્યાં હરાજીના સૂર સાંભળવા નથી મળતા. ત્યાંથી પસાર થવાનું થાય ત્યારે મનમાં ઈચ્છા રહ્યા કરે છે, હમણાં કોઈ ખૂણેથી ‘એક વાર, બે વાર, ત્રણ વાર’ સાંભળવા મળશે. પણ વ્યર્થ. ગુમાસ્તાધારો અમલમાં આવ્યો અને દુકાન પર ચિપકાવેલું લખાણ, ‘ગુમાસ્તા ધારા મુજબ દર રવિવારે દુકાન બંધ રહેશે’ વાંચવા મળ્યું. હવે તો દર વાર રવિવાર ! હરાજી કરાવતા પિતા, કાકાઓ, ખેડૂતો, બજાર સમિતિનો નોંધણી કારકુન, તોલાટ – આ બધાંને, ક્યારે થયેલી હરાજીમાં, કોણ ખરીદી ગયું ? કોને ખબર ?

હાઈવે પર સ્થિત વિશાળ ગંજબજારમાં અનેક સુવિધાઓ છે. કેન્ટીન છે. લાઉડ-સ્પીકર પર જાહેરાતો થાય છે, છોકરડા જેવા વેપારીઓ, મોંઘીદાટ ગાડીઓમાં આવે છે, હરાજી થાય છે. પણ આમાંનું કશુંય મને આકર્ષતું નથી. સદૂનસીબે, ઘરમાં, હરાજી કરાવતા પિતા અને કાકાઓનો એક ફોટો સચવાયેલો છે. કાળી ટોપી, કપાળે તિલક, લોંગ કોટ, સોનાનાં બટન ભરાવેલું શર્ટ, સફેદ બાસ્તા જેવું ધોતિયું, મોંઘા બૂટચકી નોખા તરી આવતા પિતાજી, નીચું મસ્તક રાખી, ધ્યાનપૂર્વક અનાજની ગૂણો તરફ જોઈરહ્યા છે અને બાજુમાં ઊભા રહેલા જોવા મળે છે એટલા જ પ્રભાવશાળી કાકા – તસવીર જોતાં ઘડીભર થાય છે, હમણાં હરાજી પતી જશે એટલે મને જોઈને પૂછશે, ‘અરે, તું ક્યારે

આવ્યો ?’ આજે નવા ગંજમાં બધું જ છે પણ કદાચ કશું નથી. ક્યારેક હરાજી દરમિયાન એમના બુલંદ અવાજે સાંભળેલા ‘એક વાર, બે વાર, ત્રણ વાર’ શબ્દો ફરી એક વાર સાંભળવા મારા કાન તલસી રહ્યા છે.

હરાજી દરેકના મનમાં એકસરખી લાગણી ન પણ જન્માવતી હોય. અપેક્ષા કરતાં ઓછો ભાવ મળવાના કારણે વેચનારના મનમાં રંજ પણ હોય. પણ રાહ જોવા જેટલી અનુકૂળતા ન પણ હોય. એક જ ઘટના – હરાજી, લિલામ, બોલી – જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે. નામ જુદા, અર્થચ્છાયાઓ જુદી. અનાજ કે શાકભાજીના વેચાણ માટે થતી હરાજી પાછળ માત્ર વ્યાપારી હેતુ જ રહેલો હોય છે. પણ પેલા ગુલામોના, નાના બાળકોના, સ્ત્રીઓના વિક્રય માટે ભરાતાં બજાર, ત્યાં થતું છડેચોક લિલામ, લે-વેચ અનહદ અનુકંપા ઉપજાવે છે. સંવેદનશીલ વ્યક્તિ પોતાની માલિકીની નિર્જીવ વસ્તુએ કાઠી નાખતાં અનેક વાર વિચારે, ક્યવાટ અનુભવે ત્યારે અહીં તો હરતાંફરતાં મનેખ. મારા એક મિત્રે કાર વેચી ત્યારે ભારે દુઃખ અનુભવ્યું અને કાર ખરીદનારને સ્વેચ્છાએ અમુક રકમ પાછી આપતાં કહ્યું, ‘ભાઈ, સાચવીને ચલાવજે. બરાબર રાખજે.’

લાગે છે, આખું વિશ્વ જ એક બજાર છે, જ્યાં કોઈ ને કોઈ રૂપમાં હરાજી થઈ રહી છે. ક્યાંક કોઈની આબરૂનું, કોઈનાં સ્વખોનું, કોઈના વિશ્વાસનું લિલામ થઈ રહ્યું છે.

ફરી એક વાર ગંજબજાર તરફ. વતનમાં જવાનું થાય છે ત્યારે ગંજબજાર પાસેથી પસાર થતાં, વાહનોના અને અન્ય શોરબકોર વચ્ચે, ‘હરાજી’ના શબ્દો કાને અથડાય, તે માટે ઘડીભર થોભી જાઉં છું. પણ અંદર પ્રવેશવાની હિંમત ગુમાવી બેઠો છું. એ જ માહોલ, એ જ ખેડૂતો, એ જ વેપારીઓ, એ જ ગાડાં, એ જ ટ્રેક્ટરો. પણ પેલા જૂના ગંજબજારની ડુંફ, ઉખા, ચૈતન્ય ક્યાંથી લાવવાં ? ક્યાં ગયા એ વેપારી હતા અને લાગતા હતા તે મહાજનો ?

લાગે છે... સૌથી મોટો ખરીદનાર ઈશ્વર જ છે, જે હરાજીમાં બોલાતા ‘એક વાર, બે વાર, ત્રણ વાર’ની રાહ જોયા વિના મારા પિતા અને કાકાઓ જેવા અનેકને ખરીદી લે છે. હરાજી ક્યારેક ખરીદ-વેચાણની શુષ્ક બાબત ન રહેતાં, લાગણીગત મૂલ્ય પણ ધરાવતી જોવા મળે છે. ખરીદાતી પ્રત્યેક વસ્તુ હંમેશાં ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ જરૂરી ન પણ હોય. આ લખી રહ્યો છું ત્યારે સમાચાર વાંચવા મળે છે કે, પાકિસ્તાનના વડા પ્રધાન ઈમરાન ખાને, વધારાના ખર્ચને પહોંચી વળવા, નાણાં એકઠાં કરવા પૂર્વ વડા પ્રધાન નવાઝ શરીફની આઠ ભેંસોની હરાજી કરી, જેમાંની મોટાભાગની તો શરીફના સમર્થકોએ જ ખરીદી લીધી. એક સમર્થકે તો મૂળ કિંમત કરતાં ત્રણ ગણી રકમ ચૂકવીનેય ભેંસ ખરીદી લીધી. આ જાણી નિશ્ચિતપણે શરીફની આંખો ભીની થઈ હશે.

અલબત્ત, આ પ્રકારનો આ પ્રથમ પ્રસંગ નથી. પોતાના પ્રિય નેતા, સર્જક કે રમતવીરના સ્મૃતિચિહ્ન તરીકે તેમના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલો પત્ર, તેમની યશોદાયી કૃતિ, પેઈન્ટિંગ, બેટ વગેરે ગમે તેટલા દામ ચૂકવીને ખરીદી લેવા ચાહકો તૈયાર બેઠા હોય છે. હરાજી સાથે બાળપણથી જ નાતો બંધાઈ ગયેલો હોઈ, સુખદ સ્મરણો જોડાયેલાં હોઈ, કદી ન ભરાવાની હરાજીમાંયે મારાં એ સ્મરણો વેચાણ માટે આગળ ન જ ધરું.

લીડિયાની નજરે ચેખોવ

પન્ના ત્રિવેદી

૧૭ જાન્યુઆરી, ૧૮૬૦મા રોજ તાગનરોગમાં જન્મેલ પ્રસિદ્ધ રશિયન સાહિત્યકાર—એન્તોન પાવ્લોવિચ ચેખોવ. આ કાળજયી સર્જકના સર્જન વિશે અનેક વિદ્વાનોએ ઘણું લખ્યું છે. વિશ્વસાહિત્ય પર ઘેરો પ્રભાવ પાડનાર ચેખોવના અંતરંગને જાણવા ભાવકહદય હરહંમેશ તત્પર રહે એ સહજ છે. ચેખોવની આંતરિક સૃષ્ટિને પામવા માટે રચનાઓ ઉપરાંત પત્રસાહિત્ય કે તેમના વિશે લખાયેલ લેખોમાંથી પસાર થવું પડે. ચેખોવના મૃત્યુ બાદ અનેક વર્ષ પછી લીડિયાની કલમે પ્રકાશિત થયેલ પુસ્તક ‘ચેખવ ઈન માય લાઈફ’ – ‘મારી જિંદગીમાં ચેખવ’ તેમના આંતરિક વ્યક્તિત્વને જાણવા માટે અત્યંત મહત્વનું બની રહે છે. ચેખોવથી ચાર વર્ષ નાની લીડિયા પ્રથમવાર ચેખોવને મળે છે ત્યારે તેની ઉંમર છે માંડ ચોવીસ-પચીસ વર્ષ. ઈ.સ. ૧૮૮૯થી ઈ.સ. ૧૮૯૯નાં વર્ષો દરમિયાન ચેખોવ સાથે થયેલી કેવળ આઠ મુલાકાતોનું વર્ણન એટલે ‘ચેખવ ઈન માય લાઈફ’. પરિણીત સ્ત્રી, એક સંતાનની માતા એવી લીડિયાની આંખે અને હૃદયે પિછાણેલા ચેખોવ કેવા છે? તેનો ઉત્તર આ પુસ્તક છે. આમ તો દસ વર્ષ ચાલેલા એક નિષ્ફળ, કરુણ પ્રેમસંબંધનું નિરૂપણ આ પુસ્તકનું કેન્દ્ર રહ્યું છે છતાં પ્રણયસંવેદનની સમાંતરે અહીં જે અમૂલ્ય ઉપલબ્ધિ મળે છે તે છે વાર્તા વિશેના, સાહિત્ય વિશેના, સમકાલીનો વિશેના, જિંદગી વિશેના ચેખોવના વિચારો અને તત્કાલીન સામાજિક પરિસ્થિતિઓનું ચિત્રણ. કદાચ એટલે જ ચેખોવની વાર્તાઓ તથા નાટકોમાં રહેલ વેદના, વિષાદને સમજવામાં આ ગ્રંથ આગવું મૂલ્ય પ્રસ્થાપિત કરે છે.

આ પુસ્તકનો આરંભ થાય છે ૨૪ જાન્યુઆરી ૧૮૮૯ની ઘટનાના સ્મરણ સાથે. પોતાના પ્રિય લેખક ચેખાન્તા (ચેખોવનું છન્નનામ)ને લીડિયા પહેલી વાર ‘લેખનપ્રિય સ્ત્રી’ રૂપે મળે છે. લીડિયાની મોટી બહેન નાદિયા દ્વારા સંદેશો આવે છે કે ‘ચેખોવને મળવું હોય તો તરત જ આવી જા.’ લીડિયાની મોટી બહેન નાદિયાનાં લગ્ન એક પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રના સંપાદક-પ્રકાશક સાથે થયાં હતાં જેથી કલાકારો અને રાજકારણીઓને અવારનવાર મળવાનું સહજ હતું. જ્યારે નાની બહેન લીડિયાનાં લગ્ન શિક્ષણ મંત્રાલયના સહાયક સચિવ સાથે થયાં હતાં. લીડિયા વારંવાર પરોક્ષ રૂપે જાતને પ્રશ્ન પૂછ્યા કરે છે – તે આ લગ્નજીવનથી ખુશ હતી? મારા અતીતમાં શું છે? અને જવાબ મેળવે છે – બસ, કેવળ અધૂરાં સ્વપ્નો. લીડિયાનું એક સ્વપ્ન હતું લેખિકા બનવાનું. પોતે નાનપણથી જ કવિતાઓ અને વાર્તાઓ લખતી. તે સમયે પોતાના કેટલાક પ્રિય લેખકો હતા તેમાંના

એક હતા ચેખાન્તે. આ ચેખાન્તે એ બીજા કોઈ નહીં પણ આરંભિક વર્ષોમાં ‘ચેખાન્તે’ ઉપનામથી લખનારા આન્તોન પાવ્લોવિચ ચેખોવ.

પતિ મિખાઈલને ચેખોવને મળવામાં રસ નથી એટલે લીડિયા એકલી જ નાદિયાને ઘેર ચાલી નીકળે છે. લીડિયા પણ વાતલિખન કરતી હતી અને તેને સિરગયી (સંપાદક) દ્વારા એક નામ પણ અપાયું હતું — ફ્લોરા. જેને પોતાના પ્રિય લેખક ચેખાન્તેની બધી જ વાર્તાઓ યાદ હતી એવી ફ્લોરા પ્રથમ વાર ચેખોવને મળે છે તે સમયની તેની પ્રથમ અનુભૂતિ કેવી છે? ‘મૈંને દેખા કિ ચેખવ કી આંખેં કુછ સિકુડી-સી દિખતી હૈ, કડકદાર સફેદ કોલાર પટ્ટે કી તરહ ગરદન કે ગિર્દ ખડા થા ઔર ટાઈ ભી બેતુકી-સી થી...’ (૩૫).

પીટર્સબર્ગ આવેલા નાટ્યકાર ચેખોવ પોતાના નાટક અને તેના ચરિત્ર વિશે કેટલી ઊંડી સંવેદનશીલતા ધરાવે છે તે ધ્યાનાર્હ છે : ‘મેરે બૈઠ જાને કે બાદ ઉન્હોંને દોબારા ચહલકદમી શુરૂ કર દી ઔર અપની બાત કહને લગે, માલૂમ હુઆ કિ વે અપને નાટક ઈવાનોવ કે મંચન કે સિલસિલે મેં પીટર્સબર્ગ આયે હૈં, લેકિન અભિનેતાઓં સે સંતુષ્ટ નહીં હૈ ક્યોંકિ ઉનમેં ઉન્હેં અપને ચરિત્ર નહીં દિખાઈ દેતે. ઉન્હેં આસંકા થી કિ ઉનકા નાટક સફલ નહીં હોગા. ઈસે લેકર વે ઈતના અધિક ચિંતિત ઔર નિરાશ થે કિ ઉનકે મુંહ સે ખૂન આને લગા થા. ઈસકે અલાવા ચહ શહર ભી ઉન્હેં રાસ નહીં આ રહા થા. જલ્દી જલ્દી વે અપના કામ ખત્મ કરકે વાપસ જાના ચાહતે થે. ઉન્હોંને કસમ ખાઈ થી કે વે અબ કભી રંગમંચ કે લિયે નહીં લિખેંગે. યું ઉન્હેં અભિનેતાઓં સે કોઈ શિકાયત નહીં થી. સબ બહુત સધે કૌશલ સે અભિનય કર રહે થે — બસ ઉનકે અભિનય કા નાટક કે ચરિત્રોં સે કુછ લેનાદેના નહીં થા, વહ કુછ અલગ હી ચીજ થી...’ (૩૫)

ઊગતી લેખિકા ફ્લોરા(લીડિયા)ને વાર્તાકાર ચેખોવ સલાહ આપતાં કહે છે કે લેખકે એ જ લખવું જોઈએ જે તેણે જોયું અને ભોગવ્યું હોય — પૂરી સચ્ચાઈ અને ઈમાનદારી સાથે. જ્યારે પણ પોતાને પૂછવામાં આવે કે આ વાર્તા પાછળ પોતાનો અભિપ્રાય શું છે તો એવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર પોતે ક્યારેય આપી શકતા નથી. મારું કામ લખવાનું છે. તે કહે છે : ‘મૈં જિસ વિષય પર કહો લિખ સકતા હૂં. કહો તો ઈસ બોટલ પર ‘બોટલ’ શીર્ષક કી એક કહાની લિખકર દિખાઉં. જીવન કા અનુભવ વિચાર કો જન્મ દે સકતા હૈ લેકિન વિચાર અનુભવ કો જન્મ નહીં દે સકતા...’ (૩૬). અહીં તરત સ્મરણ થાય ધર્મવીર ભારતીની લઘુનવલ ‘સૂરજ કા સાતવા ઘોડા’નું. જેમાં કથક માણિક મુલ્લા ચપ્પુની વાર્તા શરૂ કરતાં પહેલાં ચેખોવમાં રહેલી આ જ ખૂબીનો નિર્દેશ કરે છે. આ વિધાનમાં એક રીતે ઊંડી ફિલસૂફી પમાય છે — અનુભવ વિચારને જન્મ આપી શકે પણ વિચાર અનુભવને નહીં. મેક્સિમ ગોર્કીએ ચેખોવને આપેલ એક શ્રદ્ધાંજલિ-લેખમાં લખ્યું હતું કે મહાનમાં મહાન વાત સાદી રીતે કહેવાના ચેખોવ આદી હતા. એ ચેખોવ જ હતા જેમણે એક પ્રસંગે કહ્યું હતું : ‘મહાન માણસો સાદકીભર્યા હોય છે.’

પ્રથમ મુલાકાતમાં જ લીડિયા પોતાના છન્નનામ વિશે સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે કે પોતે ફ્લોરા નથી પણ એક પત્ની અને એક બાળકની મા છે. એ સાથે જ બાળકનો ખ્યાલ

આવતાં જ તેને ભૂખ લાગવાની ચિંતા કરતી તે ઘેર જવા નીકળી જાય છે પણ પ્રથમ પ્રેમની અનુભૂતિ વિશે લખતાં લીડિયા કહે છે : ‘કભી કભી કિસી ઘટના કે રૂપ કો પૂર્ણ રૂપ સે સમજ પાના, બલકે સ્વયં ઉસે સમજ પાના ભી કિતના દુષ્કર હોતા હૈ ! ઓર ફિર વાસ્તવ મેં ઘટા તો કુશ થા ભી નહીં. હમને બસ નજર ભરકે એક દૂસરે કો દેખા થા... પર ઉસ એક નજર મેં ક્યા કુછ નહીં થા...!’ (૩૭). ચેખોવને ફરી મળવાનું કહીને એ ઘેર આવે છે. પતિ મિખાઇલનો આકોશ ઝીલે છે : ‘એસી ઊખડી ઊખડી ક્યોં હો ? ઓર યે દો ચોટિયાં કિતની બેતુકી લગતી હૈં... અપને ચેખવ કો પ્રભાવિત કરના ચાહતી હો ? લ્યોવુશ્કા (તેનો દીકરો) યહાં રો રહા હૈ ઓર મા હૈ કિ સાહિત્યિક જીવ સે આંખેં લડાને સે કુરસદ નહીં હૈ...’ (૩૮). એક તરફ અત્યંત ઉત્સાહથી ચેખોવ સાથે પ્રથમ મુલાકાતનો રોમાંચ લઈ પરત ફરતી લીડિયા છે તો બીજી તરફ કરમાઈ ગયેલાં સ્વપ્નો લઈ પતિ સાથે અવાંછિત જીવન વેંઢારતી લીડિયા છે. પરસ્પર વિરોધાભાસી અનુભૂતિ કરતી આ બંને ઘટનાઓ લીડિયાના જીવનની વિષમતાને ઉજાગર કરે છે.

ચેખોવ સાથે લીડિયાની બીજી મુલાકાત થાય છે છેક ત્રણ વર્ષ પછી. આવક વધારવાની ચિંતા કરતો, મહેનત કરતો મિખાઇલ આમ તો ‘આદર્શ’ પતિ છે. આ ત્રણ વર્ષમાં લીડિયા ત્રણ બાળકો – લ્યોવા, લોડિયા અને નીના-ની મા બને છે. એક આદર્શ ગૃહિણીની જેમ લીડિયા પોતાનું જીવન જીવ્યે જાય છે. બહારથી દેખાતું પારિવારિક જીવન બધી જ રીતે સુખી દેખાય છે પણ સતત ઉદાસ રહેતી લીડિયાને પતિ આકોશથી પૂછે છે : ‘તો તુમ્હારે પંખ કતર દિયે ગયે હૈં ક્યોં ?’ આ પ્રશ્નાર્થમાં જ લીડિયાની જીવનનિયતિનો ચિતાર મળી છે. એ સ્ત્રી કે જેણે લગ્ન પૂર્વે ક્યારેક પોતાનું સઘળું જીવન દુન્યવી સંસારને બદલે સાહિત્યને સમર્પિત કરવા ઝંખ્યું હતું. મોસ્કોથી નીકળતું સામયિક ‘રૂસી વિચાર’માં લીડિયા ક્યારેક પોતાની વાર્તાઓ પણ મોકલતી રહે છે. સંપાદકના આગ્રહ અને વિનંતીથી નિર્દેશાયેલ મર્યાદાઓ સુધારી ફરી ફરીને લખતી રહે છે. મિખાઇલ સાથે થનાર લગ્નની વાત સંપાદકને કહે છે ત્યારે તેમનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે – ‘બસ, ફિર તો હો ગયા. અબ તો ભૂલ હી જાઓ તુમ લેખિકા-વેખિકા બનોગી !’ આશ્ચર્ય થાય છે કે તત્કાલીન સમયે ‘ઘર’ સિવાયની બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલી સ્ત્રી પાસે ભારતની જેમ રશિયામાં પણ ‘ઘર’ અને ‘કળા’ બંનેમાંથી એકની જ પસંદગી કરવાનો વિકલ્પ બચતો હતો ! દુનિયાના કોઈપણ ખૂણે કદાચ સ્ત્રી માટે સમાજ ક્યારેય બદલાયો નહોતો, શું રશિયામાં કે શું ભારતમાં ! લીડિયા લગ્ન પૂર્વે એક મુગ્ધાની જેમ સ્વપ્નોમાં રાયે છે. પોતે ક્યારેક લેખનકાર્ય છોડશે નહીં, નોકરાણી હશે, રસોઈયાઓ હશે એટલે લખવું કેટલું સહજ બનશે ! પણ અંતે સ્વપ્નભંગનો ભોગ બનતી સ્ત્રીની એ જ કરુણ નિયતિ ! લગ્ન પછી પતિની સિગારેટ તૈયાર કરતી, રસોઈની ગંધ એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં પહોંચી ના જાય તેનો કડક પહેરો રાખતી અને પતિના આવતાં લખવાનું બંધ કરી દઈ સરભરામાં હાજર રહેતી એ જ ગૃહિણી ! જેને અનેક વાર પતિના કોષનો ભોગ બનવું પડે છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે મોસ્કો વિશ્વવિદ્યાલયમાં સ્નાતક થયેલો એક શિક્ષિત પતિ મળ્યો હોવા છતાં મિખાઇલ કેવળ ‘પતિ’ જ રહે છે. વારંવાર અકારણ

પતિના આકોશનો ભોગ બનતી લીડિયા કહે છે કે તારું જ સ્વપ્ન હતું શહેરમાં રહેવાનું એટલે જ ના ગમતું કામ ઓફિસોમાં કરું છું... તો તેણે પણ ગૃહસ્થી જીવન અપનાવી લેવું જોઈએ. આવા પ્રસ્તાવ પર શરમ આવવી જોઈએ. આવી ‘શરમ’ના કારણે ત્રણ સંતાનની મા બનેલી લીડિયા ઘર અને બાળકોના સંબંધે બંધાઈ રહે છે. લીડિયા લખે છે : ‘ઈન તીન બરસોં મેં હમ એક દૂસરે કે આદી હો ગયે...’ ઝઘડા ‘ઓછા’ થઈ જાય છે કેમ કે ખાલી સમયમાં લીડિયા લેખન શરૂ કરે છે. વાર્તાઓ છપાવા લાગે છે તોપણ એક પ્રશ્ન કાયમ રહે છે — ‘તો મનના ઊંડાણમાં આટલી ઉદાસી કેમ?’ એક કરુણ લગ્નજીવન અને એક સ્ત્રીની અપૂર્ણ ઝંખના અહીં સમાંતર ચાલે છે.

એક ઘટના છે જાન્યુઆરી ૧૮૮૨. લીડિયા મિખાઈલ સાથે પાર્ટીમાં હાજર છે. સિરગેયીના વર્તમાનપત્રની સ્થાપનાના ૨૫મા વર્ષની ઉજવણીનો ઉત્સવ ચાલી રહ્યો છે. ચેખોવ સાથેની બીજી મુલાકાત અને એક અનોખી અનુભૂતિ. ફરી એ જ પ્રશ્ન — ‘એ અનુભૂતિ કે જેણે ત્રણ વર્ષ પહેલાં મારી ભીતર પ્રકાશ ભરી દીધો હતો તેને ફરીથી જીવી શકાશે?’ આ જ અનુભૂતિ ચેખોવની ભીતર પણ હતી. જાણે યુગોયુગોથી પરિચિત હોય એમ બંને પોતાની અનુભૂતિઓ વહેંચે છે. ચેખોવ રમ્ય કલ્પનાના ઘોડા દોડાવતાં કહે છે કે આપણે બંને જાણે પૂર્વજન્મમાં યુવા પ્રેમી-પ્રેમિકા રહ્યાં હોઈશું અને જહાજ ડૂબવાથી આપણું મૃત્યુ થયું હશે. સમુદ્રનાં મોજાંઓ સાથે સંઘર્ષ કરતા એકમેકને વળગેલા... અને લીડિયા એ કલ્પનામાં રંગો ભરતી ઉમેરે છે — ‘વહ તો ડર કે મારે ઐસા હો ગયા થા. મુજે તૈરના નહીં આતા હૈ ન ! જરૂર મેરે હી કારણ આપ ડૂબે હાંગે !’ સ્થૂળ રીતે મુકાયેલ આ સંવાદ સૂચક બની રહે છે.

પીટર્સબર્ગ શહેર પ્રત્યે પોતાનો અણગમો ચેખોવ નિરંતર વ્યક્ત કરતા રહે છે. આ શહેર તેમને એકદમ ઠંડું અને નિષ્પ્રાણ લાગ્યું છે. પાર્ટી દરમિયાન પ્રશંસકોના ઘેરાથી, મિથ્યા વખાણથી ચેખોવ અંદરથી અકળામણ અનુભવે છે. લીડિયાને કહે છે કે વાસ્તવમાં આ લોકોએ મારું લખેલું એક વાક્ય પણ નહીં વાંચ્યું હોય અને જો વાંચ્યું હશે તો ગાળો આપી હશે. આ સમયે મને શબ્દોની નહીં પણ સંગીતની વધારે જરૂર છે. યાદ રહે, આ મુલાકાત વખતે લીડિયાની ઉંમર છે અઢાવીસ વર્ષની અને ચેખોવની ઉંમર બત્રીસ વર્ષની છે. આટલી નાની ઉંમરે રશિયન સાહિત્યમાં ચેખોવે આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. લીડિયા જ્યારે જ્યારે ચેખોવને મળે છે ત્યારે ત્યારે સહજ રીતે જ મનોમન પતિ સાથે તુલના કરતી રહે છે. એક તરફ હંમેશાં બે વર્ષ વધારીને જ કહેવા ટેવાયેલો મિખાઈલ હતો જેણે કેવળ અઠવાવીસ વર્ષની ઉંમરે પોતાને સતત યાદ અપાવ્યા કર્યું હતું કે હવે તે યુવતી નથી રહી... બીજી તરફ ચેખોવ હતા જેમણે ક્ષણે ક્ષણને યૌવન અર્પ્યું હતું.

લીડિયાના સ્ત્રીદેહ ભીતર જાણે કે વિભાજિત સ્ત્રી જીવિત હતી : એક પત્ની અને બીજી કેવળ સ્ત્રી. — ‘કભી જીવન મેં ઐસે કુછ દિન આતે જબ ઘર મેં સબ દીકઠાક રહતા — બચ્ચે સ્વસ્થ, મિખાઈલ શાંત ઔર તુષ્ટ — મેં અક્સર સોચતી થી કિ મેરે ભાગ્ય મેં ઈસસે બડા સુખ નહીં હૈ.’ (પૃ. ૫૨). સાહિત્યિક ઉપલબ્ધિઓ અને ચેખોવના પત્રોના સહારે આંતરિક સૃષ્ટિને ભરી ભરી રાખવા મથતી આ સ્ત્રી એક ઉત્તમ મા પણ હતી.

જ્યારે એક મુલાકાતમાં ચેખોવ બાળકો વિશે પૂછે છે ત્યારે તે કહે છે, ‘ઓહ ! આ તો મારો પ્રિય વિષય છે !’ અહીં ચેખોવના અંતરંગને પણ પામી શકીએ છીએ : ‘કિતને પ્યારે હોતે હૈં... (બચ્ચે) અપના પરિવાર હોના કિતના અચ્છા હોતા હૈં... મૈં શાદીશુદા ન સહી, પર મેરા પરિવાર હૈં... મા હૈં... બહન હૈં... એક છોટા ભાઈ... બહુત જમ્મેદારિયાં...’ (૫૬). એક રીતે ચેખોવ અને લીડિયાનું અંગત જીવન જવાબદારીઓથી લદાયેલું હતું. ચેખોવને ચા માટે નિમંત્રિત કરતી લીડિયા આમ તો પતિની કમાણી વેડફાઈ ન જાય તેનું પણ ધ્યાન રાખે છે. ભોજન બાદ શેમ્પેન ખરીદવાનો વિચારે છે પણ તરત અનુભવે છે કે એ મિખાઈલનું અપમાન કરવા બરાબર લાગશે. જરૂર કરતાં વધુ ખર્ચો કરી નાંખ્યાનો અહેસાસ કરતી, ચિંતા સેવતી તે એક કુશળ ગૃહિણી પણ જણાય છે. કદાચ એટલે જ ક્યારેક તો પતિની અનુપસ્થિતિમાં ચેખોવને મળવા પોતાને ત્યાં આમંત્રિત કરે છે ત્યારે જાતને ઉપાલંબ પણ આપે છે. પ્રમાણિક પત્ની બનવાની ભરપૂર કોશિશ કરતી આ સ્ત્રી લખે છે કે ભલે પોતે ચોરીદૂપીથી પોસ્ટઓફિસમાં જઈને ચેખોવના પત્ર લઈ આવતી પણ મિખાઈલને એ વાતની જાણકારી હતી કે ચેખોવ અને લીડિયા એકમેકને પત્ર લખે છે એટલું જ નહીં, ક્યારેક ક્યારેક ચેખોવના પત્ર પણ પોતે પતિને બતાવતી. તે તો પતિને કહે છે પણ ખરી કે આ પત્રો પોતાને લેખનમાં ઉપયોગી થઈ રહ્યા છે. લીડિયા માટે તે કેવળ શબ્દો નથી પણ ભાષા અને સંવેદનાની અનોખી અભિવ્યક્તિ પણ છે... તો સામે મિખાઈલને મન કેવળ ચરિત્ર પર સંદેહ કરવાનું નિમિત્ત માત્ર છે.

એક દિવસ ચેખોવ નાદિયાને ત્યાં આવે છે. નાદિયા મિખાઈલ વિના લીડિયાને મળવા બોલાવે છે. પણ ચોરીદૂપીથી જવાને બદલે લીડિયા પતિને કહીને જાય છે. વાસ્તવમાં લીડિયાને મળવાની અધીરાઈ ચેખોવના પીટર્સબર્ગ નહીં આવવાના નિર્ણયને બદલી નાંખે છે. તે કહે છે : ‘અફસોસ ! મૈં બહુત કમજોર ઔર અનુશાસનહીન હૂં...’ ચેખોવ અચાનક પૂછે છે : ‘શું તું સુખી છે ?’ અને ત્યારે લીડિયા માટે સુખની પરિભાષા આ વિધાનોમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે : ‘મેરે પતિ બહુત ભોલે હૈં ઔર બચ્ચે ભી. પર કિસીકા ભલા લગના ઔર સુખી હોના — દોનો મૈં અંતર હૈં ના ? ...મુજે લગતા હૈં મૈં ઘિર ગઈ હૂં ઔર બાહર નિકલને કે સારે રાસ્તે બંદ હૈં. કિતની પીડા, કિતના કષ્ટ હોતા હૈં યહ સોચકર કિ અબ મૈં કભી લેખિકા યા કુછ ભી ઔર નહીં બન સકતી ! મેરે હાથ મૈં બસ ઈતના ભર હૈં કિ મૈં જો કુછ મિલા હૈં ઉસીમૈં સંતોષ કર લૂં, ઈસ સબ કી આદી બન જાઉં ઔર અપને અસ્તિત્વ કો મિટા દૂં, હા મિટા દૂં તાકિ નિજી સુખ કી તલાશ મૈં મૈં અપને પરિવાર કો કોઈ ક્ષતિ ન કર બૈદૂં. મુજે અપને પરિવાર સે પ્યાર હૈં ઔર જલ્દી, ઔર બહુત જલ્દી મૈં ઈસ કશ્મકશ સે ઉપર ઉઠ જાઉંગી. ફિર મેરા કોઈ અસ્તિત્વ નહીં રહેગા. ક્યા ઈસીકા નામ સુખ હૈં ?’ (૫૬). પોતાના અલાયદા અસ્તિત્વને ભૂંસી નાંખી જીવન ઘસડી નાંખવાને દુનિયા સુખ કહેતી હોય તો તે સુખી છે. જેનો પ્રત્યુત્તર આપતાં ચેખોવ કહે છે : ‘યહીં તો હમારે પરિવારો કી અજબ સ્થિતિ હૈં... સ્ત્રિયાં પરાધીન હૈં — પરાવલંબી હૈં. હમૈં ઈસ સ્થિતિ કો ચૂપચાપ માન નહીં લેના ચાહિયે બલ્કિ વિરોધ કરના ચાહિયે...

યહ હમારે અતીત કી વિરાસત હૈ... તુમ અપને જીવન કે બારે મેં લિખો. પૂરી ઈમાનદારી ઔર સચ્ચાઈ કે સાથ લિખો યહ બહુત જરૂરી હૈ... જાનતી હો... અગર મૈને શાદી કી હોતી તો મૈં અપની પત્ની સે અલગ રહને કે લિયે કહતા તાકિ જ્યાદા સમય સાથ બિતાને સે આપસી વ્યવહાર મેં જો અસાવધાની યા અશિષ્ટતા કા પુટ આ જાતા હૈ, યહ હમારે બીચ ન આ પાયે...' (૫૭). નારીવાદનો મુખર પડથો ન હોવા છતાં સ્ત્રી માટેના આદરનો, શક્તિનો તથા ઈતિહાસના વારસા રૂપે બિરદાવતા ચેખોવનો આ અભિગમ અત્યંત નોંધનીય બની રહે છે. ત્યારે લીડિયાની નજર સામે એક પછી એક દુઃખદ સ્મરણો જાગી ઊઠે છે — એક દિવસ પતિના સ્વાદના કુરકુરે નહોતા બન્યા, પોચા નહોતા બન્યા ત્યારે રકાબીઓ છુટ્ટી મારવામાં આવી હતી એમ કહીને 'યે તો સિર્ફ કુત્તોં કો ખિલાને કે કાબિલ હૈ...' અને એ જ ક્ષણે લીડિયા જાત સમક્ષ એકરાર કરે છે — હા, ચેખોવ સાથે તેને પ્રેમ છે. પોતાની મનઃદશાનું વર્ણન કરવા તેણે અપનાવેલ રીતિ પણ અનોખી છે. લીડિયા સોનીની દુકાને જઈને પુસ્તક આકારનું પેન્ડલ બનાવડાવી એક તરફ 'ચેખોવની લઘુવાતઓ' અને બીજી તરફ 'પૂ. ૨૬૭, પંક્તિ ૬ અને ૭' એમ લખાવડાવે છે. વાસ્તવમાં એ પંક્તિ પર લખ્યું હતું : અગર અભી મેરે પ્રાણોં કી જરૂરત હો તો આના ઔર નિઃસંકોચ લે લેના...' આ સંદેશ આમ તો ભારે નિરાશામાં ચેખોવને મોકલાવે છે. આ સ્ત્રીમાં અહીં એકસાથે એક પત્ની, પ્રેમિકા અને મા એમ ત્રણ રૂપો પમાય છે કારણ કે વાસ્તવમાં તો આ પંક્તિથી લીડિયાએ પ્રેમનો પરોક્ષ રીતે સ્વીકાર કર્યો છે, ઉત્કટતા દર્શાવી છે પણ ચતુરાઈપૂર્વક ક્યાંય સ્પષ્ટ કશું નથી કહ્યું. જરૂર પડ્યે પાછા વળવાનો એક રસ્તો ખુલ્લો રહે. તેનું મનોમંથન આપણને આ શબ્દોમાં બખૂબી પમાય છે : 'અપની પૂરી જિંદગી મેં ઉન્હેં કૈસે દે સકતીં થીં ? યહ કેવલ મેરા નહીં, મેરે તીન બચ્ચોં કે જીવન કા ભી પ્રશ્ન થા. ક્યા મિખાઈલ મુજે અપને તીન બચ્ચે લે જાને કી અનુમતિ દેતે ? ઔર ક્યા ચેખોવ ભી ઉન્હેં સ્વીકાર કર પાતે ?' (૮૦)

ચેખોવ અંગે લીડિયાએ નોંધેલાં કેટલાંક નિરીક્ષણો અત્યંત રસપ્રદ બની રહે છે. જેમ કે 'વે કભી જોર સે નહીં હસતે થે ઔર ન કભી આવાઝ ઊંચી કરતે થે લેકિન ઉનકી ચોંકા દેનેવાલી બાતોં સે સબકા મનોરંજન હો રહા થા.' (૬૨)

સ્ત્રી અને લેખનસંબંધિત ચેખોવનું કલ્પન જુઓ : 'એક સ્ત્રી કો ઠીક ઉસી પ્રકાર લિખના ચાહિયે જૈસે કિ વહ કુછ કાઢતી હૈ. ખૂબ લિખો ઔર પૂરે વિસ્તાર મેં લિખો. લિખો ઔર કાટો. ફિર લિખો ફિર કાટો...' (૬૪) '...તુમ્હેં જરૂર લિખના ચાહિયે લેકિન કુછ કાલ્પનિક યા અવાસ્તવિક નહીં. જીવન જૈસા હૈ બસ વૈસા હી...' (૬૪). (કદાચ એટલે જ લીડિયા કથાસાહિત્યનો જે પ્લોટ ચેખોવને સંભળાવે છે તેમાં તેમને રસ પડતો નથી. લીડિયા પ્લોટ સંભળાવે છે કે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ સ્ત્રીને ખૂબ પ્રેમ કરે છે, તેને ખબર નથી કે પ્રેમ કરનાર કોણ છે... પત્રો, ચિંતા... પ્રેમનો આવેગ... અને એક દિવસ અચાનક સ્ત્રીને ખબર પડે છે કે... અને ત્યાં જ ચેખોવ કહે છે કે આવી વાતમાં કોઈ રસ પડતો નથી. જીવન જેવું છે તેવું જ જીવો.)

અલબત્ત અહીં અનેક સ્થાને આપણને સ્ત્રી તરીકે કે લેખિકા તરીકે લીડિયાનો પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2019

મિજાજ અને ખુદારી વધુ સ્પર્શે છે. ચેખોવ જ્યારે ‘રૂસી વિચાર’ માટે લીડિયાની વાર્તાઓની હસ્તપ્રત માંગે છે ત્યારે લીડિયા એમ કહીને આપવાનો ઈનકાર કરી દે છે કે ગોલ્ડસેવ (‘રૂસી વિચાર’ના સંપાદક) જો સ્વીકાર કરશે તો રચનાની ક્ષમતા જોઈને નહીં પણ ચેખોવે સિફારિશ કરી છે એ માટે. લીડિયા અને ચેખોવ વચ્ચે થતી અનેક સાહિત્યિક ચર્ચાઓમાંથી ચેખોવના સમકાલીન લેખન પરત્વેનો દષ્ટિકોણ પણ જોઈ શકીએ છીએ. અમુક સંપાદકો અને તંત્રીઓ કેવા પ્રકારના છે તે પરના હળવા કટાક્ષોમાં નૈતિક અને ચારિત્ર્યશિથિલતા તરફ ઈંગિત કરતા જાય છે. લીડિયા એક સંપાદક વિશે પોતાનો અનુભવ વ્યક્ત કરે છે ત્યારે તત્કાલીન સમયે પણ દેખા દેતા શોષણના ભિન્ન સ્વરૂપથી વાચક અવગત થતો જાય છે. લેખિકા હો કે કલાકાર – ‘બુદ્ધિજીવી’ રૂપે તેનો સ્વીકાર કરવો સમાજના કહેવાતા બૌદ્ધિકો માટે બહુ દૂરની વાત પણ તેમની આંખો ત્યાં પણ કેવળ સ્ત્રીદેહ શોધતી રહે છે : ‘ઉસને (સંપાદકને) મુજે કહા કિ અગર ખુદ અપની કહાનિયાં લાકર ઉન્હેં દૂં... આપ સમજે ? મੈં અગર ખુદ અકેલી... અપની કહાનિયાં લકર ઉસે દૂં તો વહ ઉન્હેં છપવા દેગા...’ (પૃ. ૭૩). પણ ખુદાર લીડિયા ત્યાંથી હસ્તપ્રત લઈને ચાલી આવે છે. અલબત્ત આ અંગે ચેખોવ દ્વારા લીડિયાને અપાતા આશ્વાસનમાં ચેખોવની જીવન પરત્વેની શ્રદ્ધા પણ દેખા દે છે : ‘સંસાર મેં જિતને દુષ્ટ હૈં ઉનસે અધિક ભલે લોગ હૈં. કાશ, મૈં તુમ્હેં સારે દુષ્ટોં સે બચાકર રખ પાતા...’ (પૃ. ૭૪). એક રીતે આ વિધાનોમાં લીડિયા માટે પ્રત્યક્ષ રૂપે પ્રેમનો પ્રથમ એકરાર પણ દેખાય છે. એ ચેખોવ જ હતા જેમણે પહેલી વાર ભીતરથી કશુંક ચાલ્યું જવાનો, ખોવાઈ જવાનો અહેસાસ લીડિયાને કરાવ્યો હતો. લીડિયા વિચારે છે : ‘ક્યોં મૈંને ઉનકી આશાઓં કો છલા ? ક્યોં મૈં પહલે જૈસી નહીં રહી ?... ક્યોં અપના લાવણ્ય ખો દિયા હૈ, નિષ્ક્રિય, નિષ્પ્રાણ હો ગઈ હૂં ? ક્યોં અબ મૈં કમનીય નહીં રહી...’

થોડા દિવસો પછી પીટર્સબર્ગમાં લીડિયાનો ભાઈ આવે છે અને તેને આગ્રહ કરીને એક ફ્રેન્સી ડ્રેસ પાર્ટીમાં લઈ જાય છે. જ્યાં ચેખોવ સાથે મુલાકાતનું સુખદ આશ્ચર્ય સાંપડે છે. નકાબપોશ ચહેરામાં પણ ચેખોવ લીડિયાને ઓળખે છે. નાટક ‘જલપાખી’ના શો જોવા નિમંત્રણ પણ આપે છે. સાથે કહે છે કે અભિનેત્રીના એક એક શબ્દને તું ધ્યાનથી સાંભળજે, તે તું જ છે... તેમાં જ મારો જવાબ છે. તેની અભિનેત્રી યાકોર્સકાયા તું જ છે. લીડિયા અને મિખાઈલ બંને આમ તો નાટકના પ્રથમ શો જોવા જાણીતા હતા પણ તે દિવસે મિખાઈલ લીડિયાને એક જ ટિકિટ આપે છે તેનો અર્થ એ જ કે લીડિયાએ એકલા જ જવાનું હતું. પતિ સાથે આવવાનો નહોતો. લીડિયા નિખાલસ કબૂલાત કરતાં લખે છે કે સાચું કહું તો એથી તે ખુશ હતી. પોતાને એકાંતની અત્યંત જરૂર હતી. મંચ પરથી તેને કોઈ સંદેશ મળવાનો હતો. ચેખોવ સાથે ખાલી બોક્સમાં બેસીને પોતે નિઃસંકોચ નાટક જોવાની હા પાડી દીધી હતી. લીડિયા લખે છે : ‘મૈં ચાહે જો કોઈ ભી હોતી વહ સંચમ તો ચેખોવ કે સ્વભાવ મેં હી થા. સ્ત્રિયોં કે પ્રતિ આદર કી ભાવના, આત્મસન્માન ઔર નિજ મર્યાદા-બોધ - અકારણ છેડખાની સે સ્ત્રિયોં કી રક્ષા સે ઈસસે બેહતર ગારંટી ઔર ક્યા હો સકતી હૈ ?’ (પૃ. ૮૨). લીડિયા ભીતર એક જિજ્ઞાસા હતી – આખરે

ચેખોવ કઈ સ્ત્રીને સંદેશ પહોંચાડવા માંગતા હશે ? કદાચ એ અભિનેત્રી હોય. એમ પણ કહેવાતું હતું કે લીડિયા પૂર્વે ચેખોવને એક અભિનેત્રી સાથે આત્મીય સંબંધ હતા. પણ તેમણે તો કહ્યું હતું કે તે તું જ છે. લીડિયા ચેખોવના નાટક વિશે અત્યંત પ્રમાણિક અભિપ્રાય આપતાં કહે છે કે ન તો તેને નાટક સમજાતું હતું, ન તો કોઈ પ્રભાવ પાડી રહ્યું હતું. નાટકની નાથિકા જ્યારે જનતાને ઉદ્દેશી સંવાદો બોલવા લાગી ત્યારે અચાનક પ્રેક્ષકગણમાંથી અવાજ આવવાના ચાલુ થઈ ગયા. હાસ્ય રોષનું હતું કે કોધનું એ સમજાતું નહોતું. પડદો પાડી દેવામાં આવ્યો. ચિક્કારના સ્વર તેજ બનતા ગયા. લોકોનો અભિપ્રાય કેવો હતો ? — પ્રતીકોથી ભરેલો ક્યરો ! શરમજનક — બેહુદું — તેના કરતાં તો વાર્તાઓ લખે તે જ સારું — ...લીડિયા સમકાલીનો વિશે લખતાં કહે છે : ‘યહ થા સાહિત્યકારોં ઔર પત્રકારોંકી દુનિયા કા અસલી ચેહરા. જો લોગ કલ તક ચેખોવ કે આગે પીછે રહતે થે, રાત દિન ઉનકે ગુણ ગાતે નહીં અઘાતે થે, આજ મૌકા મિલતે હી ઉનકે ચિથડે ઉડાને કે લિયે પૂરી તાકત સે ઉન પર વાર કર રહે છે. ઔર ક્યોં ન કરતે ? ઉનકે દેખતે દેખતે ચેખોવને ઉનહેં પીછે છોડકર આકાશ કી ઉંચાઈયાં છૂ લી થી...’ (પૃ. ૯૪)

એક પ્રયોગાત્મક નાટકની નિષ્ફળતા પણ અહીં લીડિયાની આંખે વર્ણવાઈ છે જેને ચેખોવે ઉનાળના દિવસોમાં મિલીખોવેની નાનકડી ઝૂંપડીમાં બેસીને લખેલું. આજે એ જ મિત્રો પશુવત્ વર્તન કરતા હતા...! લીડિયા દુઃખ વ્યક્ત કરતાં લખે છે કે તેમણે પોતાનો સંદેશ પહોંચાડવા માટે એવા નાટકને માધ્યમ બનાવ્યું જે નિષ્ફળ સિદ્ધ થયું હતું. પણ મહત્વનું છે નાટકમાંથી લીડિયાને પહોંચાડવાનો પેલો સંદેશ. જે ચેખોવે ‘ચેખોવની લઘુવાર્તાઓ’ અને બીજી તરફ પૃ. ૨૬૭, પંક્તિ ૬ અને ૭’ લીડિયાને જવાબ રૂપે નાટક દ્વારા આપ્યો હતો. પૃષ્ઠ નંબર ૧૨૧, પંક્તિ ૧૧ અને ૧૨. જેમાં લખ્યું હતું : ‘...લેકિન તુમ મુજે ક્યોં ઐસે દેખતે હો ? ક્યા મેં તુમ્હે પસંદ હૂં ?’ અને ત્યાં જ મિખાઈલની બૂમ — ‘અરે ભાઈ, બચ્ચોં કી માં...’ આ સંનિષિકરણ એક સ્ત્રીના આંતરદ્વંદ્વને પ્રગટાવવામાં રસપ્રદ બની રહે છે. પણ લીડિયા તો ક્યાંય સુધી મનોમન યાદ કરતી રહે છે — ક્યાં મેં તુમ્હે પસંદ હૂં ? આ સંદેશ પહોંચાડવા માટે નાટકમાં જોડવામાં આવેલું આ પ્રકરણ શું યોગ્ય હતું ? અને બીજી પંક્તિ હતી — ‘યુવતિયોં કે લિયે નકાબ પહનકર નાય મેં ભાગ લેના ઠીક નહીં...’

બીજા દિવસે ચેખોવ ફરી ક્યારેય પીટર્સબર્ગ નહીં આવવાના નિર્ધાર સાથે મોસ્કો જવા નીકળે છે. જતી વેળાએ લીડિયાને નવલકથાલેખન માટે પ્રેરણા આપે છે. જ્યાં કડક સમીક્ષાની જરૂર જણાય છે ત્યાં ચેખોવ અચકાતા નથી, જે તેમના કેટલાક પત્રાંશોમાં જોઈ શકાય છે. લીડિયાની ‘તાકાત’ જેવી વાર્તા તેમને સક્ષમ લાગવા છતાં તેઓ કહે છે કે વાર્તાનો નાગરિક ગામનો મુખી ન હોત અને એક સામાન્ય ખેડૂત હોત તો વધુ શ્રેષ્ઠ થાત. ‘જન્મદિવસ’ જેવી વાર્તા માટે લખી નાંખે છે કે તેમાં ઘટના સિવાય બીજું કશું અનુભવાતું નથી. પ્રતિભા હોવા છતાં લખાણ કંટાળાજનક અનુભવાય છે. તેઓ વારંવાર જે બાબત પર ભાર આપતા રહે છે : ‘મહિલાઓં કો લિખના નહીં ચાહિયે બલ્કિ કાગઝ પર કસીદા કરના ચાહિયે. ઈસકે લિયે જરૂરી હૈ કિ ધીમી ગતિ સે પૂરી મેહનત કે સાથ

લિખા જાયે...' (૭૮)

ચેખોવના પત્રની પ્રતીક્ષા કરતી લીડિયાના હૃદયમાં પ્રગટ થયેલ સત્ય નિરંતર ઘૂંટાતું રહે છે : 'એક સહજ, પ્રાકૃત ઔર અટલ સત્ય કિ મુજે ચેખવ સે પ્રેમ થા. કેવળ ઉનકી પ્રતિભા સે નહીં, સ્વયં ઉનસે, ઉનકી કહી હર બાત સે, હર વિચાર, હર નજરિયે સે...' (૮૧). વાસ્તવમાં ચેખોવને મન જે સર્વોચ્ચ ખૂબી છે તે જ ખૂબીથી લીડિયા ભરી ભરી છે અને તે છે 'નૈતિક બોધ'. કદાચ એટલે જ આટલા શુષ્ક, કંટાળાજનક અને નિષ્ક્રમ જગત વચ્ચે જીવતા ચેખોવનાં પાત્રો અલાયદા અનુભવાય છે.

ચેખોવ મોસ્કો જાય છે ત્યારે લીડિયા પોતાના મોટા ભાઈ એલેક્સને ઘેર ત્યાં જાય છે. પોતાના ભાઈની પત્ની મિખાઈલની બહેન પોતાની નણંદ પણ હતી. મોસ્કો ગ્રાન્ડ હોટલના ૫ નંબરના રૂમમાં રોકાયેલ ચેખોવ લીડિયાને મળવાનો સંદેશો મોકલાવે છે. લીડિયા જાય છે ત્યાં ચેખોવ ક્યાંક ફરવા નીકળી ગયા હોય છે. હતાશ લીડિયા પાછી ફરે છે. બીજા દિવસે એલેક્સ દ્વારા લીડિયાને ખબર પડે છે કે ચેખોવની બીમારીએ ગંભીર રૂપ લઈ લીધું છે. એક સવારે ચેખોવનો સંદેશો મળે છે : 'શુક્રવાર રાત મુજે ખાંસી ઊઠી ઔર મુંહ સે ખૂન આને લગા. અગલી સુબહ મેં મોસ્કો હોટલ કે લિયે રવાના હો ગયા થા.'

બીમારીની હાલતમાં ચેખોવની એકલતા કેવી છે તે જાણવા માટે બસ એક જ વિધાન પૂરતું થઈ રહેશે : 'એકલે કે લિયે સંસાર એક મરુસ્થલ હૈ...' (પૃ. ૧૧૭)

સમગ્ર કૃતિમાં મુલાકાતોનાં સંસ્મરણોનું વર્ણન કેન્દ્રસ્થાને હોવા છતાં કેટલાક નાના નાના સંકેતો માર્મિક બની રહે છે. જેમ કે તોલ્સ્ટોય અને ચેખોવ, બંને મહાન વિભૂતિઓ વચ્ચેના સંબંધો કેવા હતા? ચેખોવને તોલ્સ્ટોયનો આદર્શવાદ અને ધાર્મિકતા પસંદ નહોતા તો તોલ્સ્ટોયને ચેખોવનું સાહિત્ય. જે અહીં ઉલ્લેખાયેલ સ્મરણ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. ચેખોવ એક મિત્રને કહે છે : 'મેં તોલ્સ્ટોયને પૂછ્યું કે તેમને મારાં નાટકો કેવાં લાગે છે? તો તેમણે કહ્યું કે ખરાબ. કારણ...? મેં પૂછ્યું તો તેમણે કહ્યું કે તે નાટકો શેક્સપિયરનાં નાટકોથી પણ વધુ ખરાબ છે...' આમ છતાં એકબીજા માટે અંદરથી પ્રેમ અને આદર જીવનપર્યંત અનહદ રહ્યા એ પણ એક નક્કર સત્ય છે.

લીડિયા-લિખિત આ પુસ્તક ચેખોવના વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાં ઉજાગર કરે છે. જીવનભર જિંદગી અને મૃત્યુ સાથે સતત સંઘર્ષ કરતા ચેખોવની ક્રાંતિનો માર્ગ રાજનીતિના પથ સાથે નહીં પણ સામાજિકતાના પથને મળતો હતો. તેમને મન દયા કરતાં કદાચ ન્યાયનું મૂલ્ય અધિક રહ્યું... એટલે જ તેમના શબ્દો દ્વારા તેઓ મૂલગામી જીવનક્રાંતિનો અર્થ પ્રગટાવતા રહ્યા. તો ચેખોવ કોણ હતા? કેવળ એક સર્જક? ચિકિત્સક? સામાજિક કાર્યકર? ક્રાંતિકારી? વિદ્રોહી? હા. અને સાથે પ્રેમને જીવનના કોમળહૃદયી મનુષ્ય પણ. ઈવાન બ્યુનનું વિધાન નોંધવાનું અહીં ચોક્કસ મન થાય : 'લોકોને લાગે છે કે ચેખોવે મહાન પ્રેમનો ક્યારેય અનુભવ નહોતો કર્યો. મેં ખુદ પણ એવું જ વિચારેલું પણ હવે હું ચોક્કસપણે કહી શકું છું કે તેમણે આ પ્રકારના પ્રેમનો અનુભવ કર્યો હતો લિડા માટે...'

‘દુર્ગ’ : કપરા કાળનું ગાન

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

દુર્ગ

(સવૈયા ચાલ)

ઊભો છે દુર્ગ જાણે પાનું ઈતિહાસનું, મડદાંની ગંધવાળી ચોપડીનું
સાયવીને ચાલજો કે ઠેબું વાગે ન કોઈ જુલમીની રડવડતી ખોપડીનું!

બખ્તરબંધાં તે કોઈ પંખી ન હોય
હોય પુષ્પોને શિરે ના ટોપ;
હોવાનો મતલબ છે હોવું પરોઢિયે ને
સાંજ ઢળે થાવું અલોપ.

જીવતર ધિંગાણું નથી, ટાણું છે આઘેની સ્વર્ગગા સાથેની ગોઠડીનું;
ઝાકળથી બારુદની બંધ કરો બોલતી ને સીવી લ્યો મોઢિયું આ તોપડીનું!

ઢાલ હોય તોય નથી કાયબાને દીઠો
ઝનૂનભેર કરતો જુધરાણ
શિંગ ભલે હોય, રણશિંગા ફૂંકીને કોઈ
જંગલની કરતું ના હાણ,

ભલે ઊગ્યા ભાણ કહી ક્ષણની વધામણીમાં ચળકે છે ઝૂમખું ચણોઠડીનું;
પળને ને પરિમળને બંધન ન હોય કદી તાળાં મારેલી કાળકોટડીનું

કાળ ભરે કોળિયા : વણદેખ્યાં ગીધડાંનો
કાયમનો વાસ કોટકાંગરે;
દહાડે અઢારમે તો અક્ષૌહિણીય આમ
મૃત્યુને કાંઠે જઈ લાંગરે.

જાળવી અઢાર ભાર, કીજિયો જતન મારી પ્રથવીની લોહીઝાણ પોપડીનું;
માલણની પગલીની આગળ ના મૂલ કશું રાજામહારાજાની મોજડીનું!

- હરીશ મીનાશ્રુ

(નવનીત સમર્પણ, જુલાઈ ૨૦૧૯)

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર પછી ગુજરાતી કાવ્યભાષાની ઊર્જા સંદર્ભે હરીશ મીનાશ્રુ પ્રતિ

ધ્યાન જાય એ સ્વાભાવિક છે. હમણાં હમણાં ‘બનારસ ડાયરી’ (૨૦૧૬) અને ‘નાચિકેત-સૂત્ર’(૨૦૧૭)માં આ કવિની વિષય અંગેની સંવહનક્ષમતા તેમજ અભિવ્યક્તિમાં ભળેલી ઉલ્લેખક્ષમતા (Allusive capacity) એમના ઉત્સાહ અને ઉતાવળને જ્યાં નિયંત્રણ રાખે છે ત્યાં એનાં ઉત્તમ પરિણામો જોઈ શકાયાં છે.

આવું જ એક આંખે ચઢે એવું રૂડું પરિણામ ‘નવનીત સમર્પણ’ (જુલાઈ ૨૦૧૮)માં છપાયેલાં ત્રણ ગીતોમાંનું પહેલું ગીત ‘દુર્ગ’માં જોવાય છે. એમાં કલ્પનપ્રતીકો તેમજ ભાષાની તાજગી દ્વારા સવૈયાનાં આવર્તનોમાં વર્તમાન માનવચેતના પરત્વેના પ્રત્યાઘાતનું સ્પર્શક્ષમ નિરૂપણ થયું છે. આડેધડ ભાતભાતનાં ગતકડાં કરતાં પોયાં અને પોલાં આજનાં ગીતો વચ્ચે એમણે ગીતને એક નક્કર ભૂમિકા પર ઉતાર્યું છે.

‘દુર્ગ’નો વિષય ગુજરાતી કવિતામાં જુદા જુદા સંદર્ભો પ્રગટ્યો છે. ખાસ તો સુન્દરમૂના ‘એક કિલ્લાને તોડી પડાતો જોઈને’ જેવી પાંચ સોનેટની શ્રેણીમાં અશ્વશસ્ત્ર હોડ સાથે જિગીષાક્ષુધા શાંત કરવા નીકળેલી માનવજાતના ઘોર ડંગલો વચ્ચે કાલગ્રસ્ત થતા કિલ્લાની કથની છે, તો સિતાંશુની ‘ઘેરો’ રચનામાં ગઢ કે કિલ્લાનો સંદર્ભ લઈ ઘેરા પર ઘેરાની ભીંસને આંતરિક કટોકટીના સ્તરે પહોંચવાની મથામણ છે. મારી જ ‘એક ટેલિફોન ટોક’ જેવી રચનામાં સાગરના નીલાકિલ્લાનો આશ્રય પ્રત્યાયનભીંસની અભિવ્યક્તિ કરવામાં રોકાયેલો છે. આ બધા ગુજરાતી કવિતાના કિલ્લાનિર્દેશો વચ્ચે હરીશ મીનાશુનો ‘દુર્ગ’ ખૂબ નજીકના વર્તમાનનો છે.

બર્ટોલ્ડ બ્રેક્ષે એક વાર પ્રશ્ન કરીને પોતે જ ઉત્તર આપેલો. કહે છે : ‘કપરા કાળમાં કોઈ ગાન પણ હોય ખરું? હા, કપરા કાળ વિશેનું ગાન હશે’ (In dark time, will there also be singing? Yes, there will be singing about the dark time). આજના કપરા વર્તમાનમાં આતંકવાદ, અકારણ હિંસાચાર, અપાર અસહિષ્ણુતા, ભીડહિંસા, પ્રદૂષણથી યુક્ત એવું ભયનું ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય છવાયેલું છે. ઈતિહાસનું કોઈ પાનું એવું નથી જેમાં અકારણ હિંસા ન હોય, મડદાંઓની વાસ ન હોય. હરીશ મીનાશુના ‘દુર્ગ’ ગીતની પહેલી કડી, આ સર્વનો નારો નથી લગાવતી પણ એનો અવાજ બની છે; કપરા કાળનું ગાન બની છે :

‘ઊભો છે દુર્ગ જાણે પાનું ઈતિહાસનું, મડદાંની ગંધવાળી ચોપડીનું;
સાયવીને ચાલજો કે ઠેબું વાગે ન કોઈ જુલમીની રડવડતી ખોપડીનું.’

દુર્ગ સંરક્ષણનું પ્રતીક છે. પણ એની પાછળ કોઈ ને કોઈ જુલમગાર રહ્યો છે કે જેનું ભવિષ્ય છેવટે રડવડતી ખોપડી થવાનું છે. ગીતની પહેલી બે પંક્તિ દુર્ગ સાથે સંકળાયેલા માનવજાતના લોહિયાળ ઈતિહાસને વ્યંજિત કરે છે. દુર્ગ માણસે ઊભો કર્યો સંરક્ષણ માટે, પણ એ જ દુર્ગ લોહિયાળ વિનાશનું પ્રતીક બને છે. મનુષ્યજાતે લડવાનાં કેટકેટલાં સાધનો વિકસાવ્યાં? અખ્તર અને ટોપ. પણ મનુષ્યેતર યોનિને તો એની કોઈ જરૂર નથી. પંખી અને પુષ્પો તો કશુંક થવાપણામાં નહીં પણ હોવાપણામાં જીવે છે :

અખ્તરબંધાં તે કોઈ પંખી ન હોય
હોય પુષ્પોને શિરે ના ટોપ,

હોવાનો મતલબ છે હોવું પરોઢિયે ને
 સાંજ ઢળે થાવું અલોપ !
 જીવતર ધિંગાણું નથી, ટાણું છે આઘેની સ્વર્ગગા સાથેની ગોઠડીનું;
 ઝાકળથી બારુદની બંધ કરો બોલતી ને સીવી લ્યો મોઢિયું આ તોપડીનું !

તારસ્વરે ‘ધીંગાણું’ની જેમ ‘ટાણું’ મુકાયું છે જેમાં અતિદૂરવર્તીની સાથે પણ સ્નેહતાર જોડાય છે. પછીની પંક્તિ ‘ઝાકળ’ અને ‘બારુદ’ને પાસપાસ ગોઠવી, સ્કોટકને શામક બનાવે છે. પણ ‘સીવી લ્યો મોઢિયું આ તોપડીનું’ જેવી ઉક્તિમાં સહેતુક તોછડાઈ દાખલ થઈ હિંસાને અદ્ભુત તરીકે જાકારો આપે છે. આગળના ‘ટોપ’ સાથે હવે ‘તોપડી’ મુકાયેલી છે. કવિએ તોપનું ‘તોપડી’ કરી નવું રૂપ એવું દાખલ કર્યું છે, જેમાં હિંસાની સામેનો એક સમર્થ પ્રતિકાર છે. આગળ જુઓ,

ઢાલ હોય તોય નથી કાચબાને દીઠો
 ઝનૂનભેર કરતો જુધરાણ;
 શિંગ ભલે હોય, રણશિંગાં ફૂંકીને કોઈ
 જંગલની કરતું ના હાણ.
 ભલે ઊગ્યા ભાણ કહી ક્ષણની વધામણીમાં ચળકે છે ઝૂમખું ચણોઠડીનું;
 પળને ને પરિમળને બંધન ન હોય કદી તાળાં મારેલી કાળકોટડીનું !

લડવાનાં સાધનોમાં રક્ષણ માટે ઢાલ છે અને હાણ માટે પ્રેરતાં યુદ્ધનાં રણશિંગાં છે... પણ એ તો મનુષ્યજગતમાં. પ્રાણીજગતમાં અકારણ હિંસા નથી. ‘ઢાલ’ અને ‘શિંગ’ છતાં ત્યાં ઝનૂન નથી, હાણ નથી. ‘ઢાલ’નો શ્લેષ અને ‘શિંગ’ સામે મુકાયેલું ‘રણશિંગું’ અર્થસંક્રમણની વિશેષ લીલા દર્શાવે છે. પ્રકૃતિમાં ‘નખ અને દાંત’ હોવાનું કહેવાયું છે પણ એ અકારણ પ્રયોજાતાં નથી. ત્યાં ‘ક્ષણની વધામણીમાં ચળકે છે ઝૂમખું ચણોઠડીનું’ અહીં ચાક્ષુષકલાનું આવકાર્ય એવું કવિકર્મ તાજગીભર્યું છે. આ પછી ‘પળને ને પરિમળને’ નાદથી નજીક નજીક લાવતી પંક્તિ ગોઠવીને પ્રકૃતિના દર્શ્ય સામે વિરોધમાં ‘તાળાં મારેલી કાળકોટડી’ને ગોઠવી છે.

હવેની કડી ‘ગીતા’ના ‘કાલોડહમ્’ની નજીક તો સરે છે પણ એમાં વર્તમાનનો બિહામણો કાલસંદર્ભ ડોકાય છે. ગીતની છેલ્લી ઉપસંહારની કડી જુઓ :

કાળ ભરે કોળિયા : વણદેખ્યાં ગીધડાંનો
 કાયમનો વાસ કોટકાંગરે;
 દહાડે અઢારમે તો અક્ષૌહિણીય આમ
 મૃત્યુને કાંઠે જઈ લાંગરે.
 જાળવી અઢાર ભાર, કીજ્યો જતંન મારી પ્રથવીની લોહીઝાણ પોપડીનું;
 માલણની પગલીની આગળ ના મૂલ કશું રાજમહારાજની મોજડીનું !

ગઢના કોટકાંગરાની ભંગુરતા, ગીધડાંનો કાયમનો વાસ અને ગીધડાં તે પણ વણદેખ્યાં — અહીં આખું ક્ષયિષ્ણુ જગત ખડું થાય છે; જેમાં વર્તમાનનો છેડો ઠેઠ ભૂતકાળમાં જઈને અક્ષૌહિણી સેના સાથે જોડાય છે. આ ક્ષયિષ્ણુતા, આ ‘જુધરાણ’, આ ‘હાણ’, આ

‘મૃત્યુનો કાંઠો’ – આ સર્વની સામે કવિ વિનત થઈ એના વારસદારોને નમ્રપણે તળપદા અત્યંત લાડના અંગત સ્વરમાં વિનવે છે છેવટે. અહીં પૃથ્વીની લોહીઝાણ પોપડીમાં કવિએ પૃથ્વીના ભૂગોળ - ઈતિહાસને એકાકાર કરી દીધાં છે : અને પછી સત્તાની મોજડીની સામે માલણની ‘પગલી’ મૂકીને વિશ્વ પરના કબજા કરતાં વિશ્વની કરાતી માવજતને અગ્રેસર કરી છે.

દુર્ગની સાથે સુરક્ષાને બદલે હિંસાના લોહિયાળ સંસ્કારો અહીં વધુ અગ્રેસર બની દુર્ગને હિંસાની સામેની સંવેદનામાં સ્થાપિત કરે છે એ આ ગીતનું સારદ્રવ્ય છે.

ગઢવાળા ગામમાં રહ્યાનું ગૌરવ | હરિકૃષ્ણ પાઠક

જીર્ણ ગઢ

ખીજડા નીચે કદી ક્યારેક દીવો ઝળહળે,
પાળિયાની આંખમાં ઈતિહાસ આખ્મો સળવળે;
જીર્ણ ગઢની રાંગના કોઠા ઉપરના કાંગરે
પીપળો ઊગી ગયો છે પર્ણ લીલાં તગતગે.

દુર્ગના તોતિંગ દરવાજા સદા ખુલ્લા રહે,
તે ગળકબારી પુરાણા ઘા સ્મરીને હયમયે;

નર્તકીની છમછમાછમ ને ભર્યો દરબાર ક્યાં ?

બહાવરો ત્યાં વાયરો બસ સૂસવે ને સમસમે.

ભીંતમાં કોઈ ચણાયું, કોઈ ફૂંદું વાવમાં,
ચાંદની રાતે હજી એવી કહાણી રણઝણે.

ભગ્ન મંદિરના ગભારામાં હવા ગંધાય છે,
ને ધજાહીણા શિખર પર મોરપીંછું ફરફરે.

રાત પડતાં ગઢવચાળે માત્ર સન્નાટો વસે,

ને દિવસભર ભારઝલું મૌન કાયમ વલવલે.

કાળ જ્યાં થીજી ગયો ત્યાંથી ઝડપથી નીકળું.

જીર્ણ ગઢનાં દંશ્ય રાતે આંખ વચ્ચે છટપટે.

(કાવ્યસંગ્રહ ‘દુર્ગ ઊભો છે હજી’માંથી) – વિજય રાજ્યગુરુ

કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લની એક કાવ્યપંક્તિ સહજ સ્મરણે ચડે છે –

‘ગઢ વિનાના ગામમાં રહ્યા એ જ તો મોટી ભૂલ.’

જોકે આપણે ઉપર જે કાવ્ય જોયું-માણ્યું તેના કવિ શ્રી વિજય રાજ્યગુરુ તો ગઢવાળા ગામમાં, એટલે કે ભાવનગર રાજ્યની જૂની રાજધાની શિહોરમાં વસેલા. (કાવ્યસંગ્રહના

આવરણ પર ગઢ અને કાંગરાની સુંદર છબી મૂકી છે) — પણ આપણે કવિની આંગળી પકડીને આ કાવ્યની સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરીએ. જીર્ણ થઈ ગયેલ કોટ-કિલ્લા અને શહેરો પણ અનેક કથાઓ ગોપવીને ઊભાં હોય છે. અને એ સૃષ્ટિ આખી કંઈક માયાવી, રહસ્યમય, કંઈક પ્રેતસૃષ્ટિ સમીપે લાગે. માણસજાતને કાયમ આવી સૃષ્ટિનું કૌતુક અને લગાવ પણ રહેવાનાં. અહીં પણ ક્યારેક ખીજડાની નીચે દીવો ઝળહળી ઊઠે અને કોઈ ધિંગાણામાં ખપી ગયેલ કોઈ શૂરાના પાણિયાની આંખમાં આખો ઈતિહાસ સળવળી ઊઠે. આ થયો આરંભ. અવાવર ખંડેરોમાં પીપળો તો ગમે ત્યાં મૂળ નાખે તેમ અહીં પણ ગઢના કોઠાના કાંગરે તે ઊગી જ ગયો છે, ને તેનાં લીલાં પાન તગતગી રહ્યાં છે — આ વસમો વિરોધાભાસ છે.

હવે તો દરવાજાએ ખુલ્લા ફટાક પડ્યા છે, પણ ક્યારેક કોઈ શૂરવીર યોદ્ધાએ ગળક-બારીએ દાખવેલ શૌર્ય અને શહીદીના સ્મરણથી બારીઓ હચમચી રહી છે. ક્યારેક તો આ ગઢમાં રંગ-રાગ પણ હતા. કોઈ નર્તકીના ઝાંઝરથી ‘ઇમઇમાઇમ’ભર્યો દરબાર પણ હતો, પણ એ ગયો ક્યાં? — એને યાદ કરીને, દરેક સ્થળકાળમાં જેની ગતિ રહી છે તે વાયરો પણ સમસમી રહ્યો છે, મતલબ કે એ સ્મૃતિ સુખદ નથી રહી.

કોઈ કોઈ સત્તાધારીઓએ કોઈ કોઈ કાળે કોઈને ભીંતમાં જીવતું ચણી લીધું કે કોઈએ ઝંપલાવ્યું કૂવામાં... આટલામાં ભાવકની સ્મૃતિમાં ફતેહપુર સિકીની દીવાલમાં ચણી દવાયેલી અનારકલિ, ડભોઈના દરવાજામાં ચણી દેવાયેલો હીરો શિલ્પી અને શિયળ સાચવવા જોહર કરતી સ્ત્રીઓનું સ્મરણ થઈ આવશે. ક્યાંક કોઈ રાજવીએ પ્રજાના હિત માટે ગુનેગારોને ચણી લીધાની ઘટના જરા નોખી ખરી ! ગમે તે કથાઓ હોય લોકમાનસ એને ગમે ત્યાં રોપી દે તો કવિનો આ ગઢ પણ અપવાદો કેમનો કરે ?

આવી બધી સ્મૃતિઓ રણઝણી ઊઠે છે ચાંદની રાતે. અહીં મંદિર તો છે પણ અપૂજ. માત્ર ખંડેર રૂપે. તેના ગર્ભગૃહમાં ધૂપ-દીપની સુગંધ તો ક્યાંથી હોય ! ત્યાં તો હવાએ ગંધાઈ રહી છે. શિખર પર ધજાએ નથી. માત્ર એકાદ મોરપીંછ ત્યાં ફરફરી રહ્યું છે. આવા આ ગઢમાં રાત્રિએ હોય છે કેવળ સન્નાટો અને દિવસે મૌન, પણ એય ભારઝલ્લું જે વલવલી રહ્યું છે. આવા જીર્ણ ગઢમાંથી કાવ્યનાયક — કવિ ઝડપથી નીકળી જાય છે પણ તેનાં દૃશ્યો રાત્રે તેની આંખોમાં છટપટે છે. સમગ્ર કૃતિ એક રહસ્યમય, માયાવી સૃષ્ટિ માટેની જિજ્ઞાસા અને તેનો વિષાદમય અનુભવ કરાવતી નીવડી આવી છે. દરેક શેઅરમાં કવિએ જે ક્રિયાપદો રદીફ તરીકે અને અન્યત્ર પણ પ્રયોજ્યાં છે તે દરેક શેઅરમાં કહેલી, નિરૂપાયેલી ઘટનાનો તીવ્ર અનુભવ કરાવે છે.

આપણે કબૂલ કરવું રહ્યું કે આ કવિ ગઢવાળા ગામમાં રહ્યા છે, બરાબરના રહ્યા છે ને ક્યાંય કશી ભૂલ નથી કરી !

‘પુનશ્ચ’ની પૂર્તિ : ‘૮૬મે’

દક્ષા વ્યાસ

સૌન્દર્યાભિમુખ ધારાના અગ્રણી કવિ નિરંજન ભગતની કવિતામાંથી પસાર થઈએ ત્યારે લાગે કે જાણે આપણે સમગ્ર ગુજરાતી કવિતાની પ્રશિષ્ટ પરંપરામાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. નિરંજન પ્રશિષ્ટ કવિ છે. પ્રશિષ્ટતા સમયના પ્રલંબ પટના પરિપાકનો અનુભવ કરાવતી હોય છે. કવિની કવિતાના ત્રણ મુકામ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે : સૌન્દર્યલક્ષી અભિગમ, આધુનિક સંવેદના અને અભિવ્યક્તિનો આગવો વ્યાયામ.

‘પુનશ્ચ’ અને ‘૮૬મે’માં કવિની અભિવ્યક્તિ, ભાવ-સંવેદનનું સ્વરૂપ અને કવિતા પ્રત્યેનો અભિગમ અગાઉના મુકામોથી સંપૂર્ણપણે જુદાં પડે છે. ‘પુનશ્ચ’માં કવિ ‘કંઈક નવું’, ‘કંઈક જુદું’ કરવાના પોતાના લક્ષ્ય પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરે છે : “‘છંદ ને યતિ વિનાની/પ્રાસ ને શ્લોક વિનાની/વિરામચિહ્નો પણ વિનાની/વાઘા કે ધાગા વિનાની/મિશ્ર ને મુક્ત લયની/બોલચાલના ગદ્યની/સીધી, સાદી, ભલી, ભોળી/એવી કોઈક કવિતાનું કામ કરવાનું બાકી છે.” (૫૭). જોઈ શકાય છે કે ‘પુનશ્ચ’ અને ‘૮૬મે’ની કવિતામાં કવિ આ દિશામાં વળ્યા છે. ૨૧મી સદીને એ કવિતાની નવલી દિશા ચીંધે છે. જો કે સહજ પ્રાસમેળથી દૃઢબંધ સૌષ્ઠવયુક્ત રચનાવિધાન કવિપ્રતિભાનો એક અવિભાજ્ય અંશ બની ગયો છે તેની પ્રતીતિ તો અહીં પણ થાય છે જ.

‘૮૬મે’માં ‘પુનશ્ચ’ની શૈલીની ૨૫ પ્રેમની, ૫ જન્મદિનની રચનાઓ ઉપરાંત ૪ સ્થળની અને ૬ પ્રકીર્ણ રચનાઓ પણ છે. કવિની આત્મકથાના અર્ક સમી અંતિમ રચના ‘સહ્યા કર્યું’ જીવનભર કરેલી સમતા સાધવાની સાધનાનો આલેખ આપે છે :

જન્મીને જનમભર એકાન્તમાં સહ્યા કર્યું,
ક્યારેય કોઈનેય કશુંય નથી કહ્યા કર્યું.
દુઃખ તો મરુભૂમિ જેમ વિસ્તર્યું,
સુખ જેને માન્યું મૃગજળ ઠર્યું;
સુખદુઃખ સમજવા સમતોલ રહ્યા કર્યું.
એથી સુખદુઃખ ચિત્તમાં ન ધર્યું,
તે ચિત્ત તો આનંદથી ભર્યું ભર્યું;
જે કેં સહ્યા કર્યું તેને આનંદથી ગ્રહ્યા કર્યું. (બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૮૪)

અંતગૂઢ ઘન વ્યથાને — શોકને શ્લોકત્વમાં પરિવર્તિત કરવાની કવિની સાધના અહીં સૂચિત છે. બીજી પંક્તિનું કવિકર્મ પણ અહીં ધ્યાન ખેંચશે.

અહીં પ્રણયચિંતન ઘણુંબહુ જાત સાથેની વાતચીતની ઢબે ચાલે છે—પછી એ એકોક્તિ રૂપે હોય કે સંવાદ રૂપે. એ અંતરના ઊંડાણમાંથી અવ્યક્ત સંવેદના રૂપે જ પ્રગટ થતું જણાય છે. અંતર્મુખ કવિની આત્મખોજ, આત્મમનન, પ્રેમતત્ત્વને વધુ ને વધુ ઊંડાણથી પામવાની મથામણ સતત ચાલતી રહે છે. અહીં પ્રેમતત્ત્વની બારીકાઈ અને નજીકતને સમજવા-આલેખવાનો કવિનો અંદાજ છે. સંવાદરીતિ, એકોક્તિ એને નાટ્યાત્મકતાનો પાશ આપે છે. સ્વગત વાર્તાલાપનું તત્ત્વ સતત ભળાય છે. વિરહિણી નાયિકા મળે નહીં અને મળે ત્યારે બોલેય નહીં એવા નાયક પ્રત્યે ફરિયાદનો ભાવ અનુભવે છે :

એને પથ્થર શું પોચા પડ્યા

તે વિધાતાએ તમને ઘડ્યા. (બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૫૫)

નાયક હાજર નથી, છતાં બીજા પુરુષમાં રજૂઆત છે તે જ આ સંવાદો સ્વગત ચાલે છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. નાયકનો ઝુરાપો પણ ઓછો નથી :

મળવું તો છે, ક્યાં મળવું ? બોલવું તો છે, શું બોલવું ?

હૃદય ખાલી હોય, તો અમથું અમથું શું બોલવું ? (બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૫૬)

પ્રણયજીવનમાં ભિન્ન ભિન્ન મિજાજ, અનુભવ, સંવેદન, સ્પંદનમાંથી વ્યક્તિ પસાર થતી હોય છે. એને શબ્દસ્થ કરવાની એક લાક્ષણિક રીતિ કવિએ સર્જી છે. ‘તમને જે અજાણ’ પ્રેમી હૃદયના સનાતન સંઘર્ષને મર્માળી વાચા આપે છે. સ્ત્રી ફરિયાદ કરે છે :

મળ્યા છતાં મારે વિશે ક્યાં કશું જાણો છો ?

મળ્યા છતાં મિલનમાં વિરહને જ માણો છો !

મળ્યા જ ન હોત ને તો આવા જીવનથી મૃત્યુ મને વધુ પ્યારું થાત !

રસિક પુરુષ ફરિયાદનો સચોટ પ્રત્યુત્તર વાળે છે :

હવે તમારે વિશે તમે ન જાણો તે જાણું છું,

તમને જે અજાણ એવા તમને હું માણું છું;

એથી જ તો તમારું જે સુખદુઃખ તે મારું થયું,

તે ક્યાંથી મારું થાત ? (બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૫૮)

પ્રેમતત્ત્વનાં, પ્રેમી હૃદયનાં અનેક રહસ્યો અહીં ખૂલતાં રહે છે. અહીં પુરુષ ચતુર જ નથી, વધુ સંવેદનશીલ, વધુ ઊંડો જણાશે. પુરુષહૃદયમાં પ્રેમ કેવા સ્વરૂપે નિવસે છે તેની જાણે લાક્ષણિક અભિવ્યક્તિ મળે છે. પ્રેમી હૃદયના હાલ હંમેશાં બેહાલ જ હોય :

પ્રેમમાં જો એક બળે તો બીજુંયે બળે,

શું પ્રેમની આ નિયતિ છે ? ટાળી ન ટળે ? (બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૫૯)

પ્રેમમાં અનુનય-વિનય કરતી રચનાઓ અત્યંત સ્પર્શક્ષમ બની છે. પ્રિય જન સામું જોવા કહે તો લજજાથી આંખો મીંચી દે, ઊંચે જોવા કહે તો નજર નીચી કરી લે ! એ અપૂર્વ કૌતુક રચે :

હવે તમે તમારા અંતરના એકાંતમાં શું જોતાં હશો ?

તમારી અંતર્યાત્રી મૂર્તિને જોઈ જાતને શું ખોતાં હશો ? (બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૬૦)

મુગ્ધ પ્રીતિનું આ અંકન કેવું મઝાનું છે ! ‘સ્વપ્નમાં’ નામે રચનામાં નાયક રાત્રે
સ્વપ્નમાં ગાઢ નિદ્રામાં પોઢેલી સ્મિતવતી પ્રિયાને જુએ ને પ્રશ્ન કરે :

તમે પણ સ્વપ્ન જોતાં હતાં ?

અને સ્વપ્નમાં તમે મને જોતાં હતાં ?

શું હું પણ સ્વપ્ન જોતો હતો

ને સ્વપ્નમાં તમને હું જોતો હતો

એવું શું તમને લાગ્યું હતું ?

(બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૭૩)

આ નિરાભરણ, કેવળ અભિધામાં ચાલતી હોય તેવી સીધી-સાદી લાગતી કવિતા
માનવ મન-હૃદયનાં કેવાં કેવાં સંકુલ સ્તરોને ખોલી આપે છે ! પ્રણયમાં હૃદય જાણે
દ્વેતાદ્વેતની લીલાભૂમિ બની રહે છે. પ્રેમમાં માનુની અવસ્થા – અહમ્ જિંદગીની ધન્ય
પળોને કેવી વેડફી દે છે ! –

જીવનમાં એક વાર પ્રેમ આવ્યો’તો મારે બારણે,

ઘરમાં પ્રવેશી ન શક્યો મારા અહમ્ને કારણે; (બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૬૨)

કેટલીક કૃતિઓમાં વિરહભાવનું અત્યંત લાક્ષણિક, મર્મવેધી આલેખન છે. જેમ કે
‘પાછા જવાશે નહિ’-

આટલે આવ્યાં પછી પાછાં જવાશે નહિ,

પરસ્પર મળ્યાં તે પૂર્વે જેવાં હતાં તેવાં પાછાં થવાશે નહિ. (બૃ. છં., ૮૬મે, ૩૭૦)

‘આપણે બે પ્રેત’માં વિરહ વધુ દાહક રૂપમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે :

આપણે બે પ્રેત માત્ર પરસ્પરની સ્મૃતિમાં ભમી રહ્યાં,

અને આ સામે સદેહે જે છે તેને સદા દિનરાત દમી રહ્યાં.

*

આજે હવે હોઠ વિના હસવાનું અને આંખ વિના રડવાનું,

મળ્યાં વિના મળવાનું, ન લડવાનું, ન ખોવાઈને જડવાનું;

આપણે બે પડછાયા, હવે ધીરે ધીરે શૂન્યતામાં શમી રહ્યાં. (બૃ. છં., ૮૬મે, ૩૭૫)

પ્રેમનો સ્વભાવ વિસ્તરવાનો છે, સંકોચ એને ન પોષાય. એક સરસ રચના છે :
‘મૃત્યુ પૂર્વે મરીએ છીએ’ -

આપણે આ શું કરીએ છીએ ?

એના એ કૂંડાળામાં આપણે બે ગોળ ગોળ ફરીએ છીએ

કૂંડાળાની પેલી પાર અનંત કાળ છે,

મનુષ્યોથી ભર્યું ભર્યું વિશ્વ વિશાળ છે,

તો ચાલો ત્યાં, અહીં તો જીવ્યા વિના મૃત્યુ પૂર્વે મરીએ છીએ

(બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૭૪)

પ્રણયના હાર્દની આ રૂપે, આ રીતે, ભરપૂરતાથી અભિવ્યક્તિ ગુજરાતી કવિતામાં
પહેલી વાર મળે છે.

એવું જ કવિની જન્મદિન વિશેની રચનાઓ માટે પણ કહી શકાય. એમાં ‘ત્યાશીમે’ અને ‘છયાશીમે’ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ‘ત્યાશીમે’માં આયુષ્યનું ઋતુચક્ર કેવું કમે કમે ફૂલ્યું-ફાલ્યું તેની રૂપકાત્મક રજૂઆત છે. ‘છયાશીમે’માં પૂષ્પનને ઉદ્બોધન છે. એનું તેજ પોતાનાં કર્મોમાં અદૃશ્ય રૂપે ફળી રહ્યું છે :

એથીસ્તો મૈત્રીમાં
જગતને નિકટથી જાણી શક્યો,
ને પ્રેમમાં
ક્ષણેકમાં જાતને પ્રમાણી શક્યો,
વળી કવિતામાં
એ બંનેને એકસાથે માણી શક્યો.

હવે પૂષ્પન જો તેનું સમગ્ર સ્વરૂપ પોતાની સમક્ષ પ્રગટ કરે તો —

જેથી જે તમારામાં છે
તે જ મારામાં છે
એવા સોહહમના સઃને હું જોઈ શકું
ને એ સઃમાં સારા અહમને હું ખોઈ શકું. (બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૮૨)

‘ન-કશાનું નગર’, ‘અવકાશને માનવતાથી મઢીશ હું’ જેવી રચનાઓ પણ ચિંતનશીલતા અને ચિતોવિસ્તારની ભાવનાથી આકર્ષે છે. કુશળ તરાશકારીનું નિદર્શન પૂરું પાડતું એકમાત્ર સોનેટ ‘પક્ષીદ્વીપ’માં કલ્પનાની હરણફાળ માણવા જેવી છે. ટાપુ મેનહટ્ટનની ટેકરીઓની ટચકડી ટોચોએ અંતરીક્ષને માપવાનું સપનું સેવ્યું... અને બન્યું ડચ લોકોનું ન્યૂ એમ્સ્ટર્ડામ. એનાં દેવળોની તીણી તીણી ટોચે ઝંખના કરી કે ‘પૃથ્વીની પાર પવિત્ર ધામ હશે, મારું હૃદય ત્યાં પહોંચે ?

એ બન્યું ન્યૂયોર્ક. ત્યાંના સ્કાય-સ્ક્રેપરોની ઊંચી ટોચોએ અનુભવ્યું,

‘પૃથ્વીની ભ્રમણરેખાને ઉલ્લંઘી
મારી ચેતના જુઓ, ઓ અવકાશમાં પહોંચે !’

(બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૮૮)

પણ પક્ષીદ્વીપ તો જુઓ —

આ પક્ષીદ્વીપ, આરંભથી હતી એની ઊર્ધ્વદૃષ્ટિની આંખો,
હવે ઊડું ઊડું થે રહી એની ભવિષ્યોન્મુખ પાંખો !

(બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૮૮)

કવિ ‘ચોરાશીમે’માં કહે છે -

મૃત્યુ પણ હવે મને મૂંગો નહિ કરી શકે,
એથી મારું કાવ્ય હવે મૃત્યુનેય હરી શકે. (બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૮૧)

કવિની પોતાના શબ્દમાંની આ શ્રદ્ધા જ એને હંમેશ માટે જિવાડે છે.

પણ કવિ કહે છે તે ‘કંઈક નવું’ ‘કંઈક જુદું’ અહીં શું છે? — એ એક રસિક તપાસનો કૌતુકપૂર્ણ મુદ્દો છે. આ રચનાઓ બે સંદર્ભે ઝીણવટભરી તપાસ માંગી લે છે :

વિષયવસ્તુ અને ભાષાગત અભિવ્યક્તિ. વિષયવસ્તુની રીતે અહીં મુખ્યત્વે પ્રેમનાં ઉપરાંત મૈત્રી-જીવન અંગેનાં નાજુક રહસ્યો ખૂલે છે. પ્રેમનો અનુભવ અતિસંકુલ છે. પાણીમાં બરફની જેમ જીવનજળમાં એનો એક જ ભાગ પ્રગટ હોય છે. અવ્યક્ત પ્રીતિના સંકુલ સ્તરોને ઉકેલવાનું-આલેખવાનું વલણ અહીં છે. એથી ‘છકેલી ફાલ્ગુની છલબલ છટા’ સમો ભાવોદ્રેક એમાં નથી. એ તો હૃદયગુહામાંથી – અંતરના ઊંડાણમાંથી ઊઠતાં ભાવધ્વનિ-આંદોલનોનું સ્વસ્થ-સંયમી અંકન છે. આ આંદોલનોમાં સાત્ત્વિકતાની શુદ્ધ આભા છે. એથી અહીં પ્રણય ક્યાંય મુખર રૂપે પ્રગટતો નથી. માનવચિત્તના સંકુલ સ્તરોને ભેદીને, અર્ધસંપ્રજ્ઞાતમાં સંચિતને અભિવ્યક્ત કરવાનો; એની ઋજુતાને – એના અત્યંત પવિત્ર, ગૂઢ, ઘન ઊંડાણને પામવા માટેનો પુરુષાર્થ છે. આથી અહીં પ્રેમનાં કેવાં કેવાં રહસ્યો સ્ફુટ થાય છે : દા.ત. ‘પાછા જવાશે નહિ.’ પ્રણયનો એક વેળા અનુભવ થાય એટલે વ્યક્તિની સમગ્ર આંતરચેતનામાં પરિવર્તન આવી જાય. જીવન અને જગતને જોવા-અનુભવવાની સંવેદનામાં પણ પરિવર્તન આવે. પ્રેમતત્ત્વમાં એ બળ છે જે વ્યક્તિને સંપૂર્ણપણે બદલી નાખે. તેથી તો કવિ કહે છે, ‘પરસ્પર મળ્યાં તે પૂર્વે જેવાં હતાં તેવાં પાછાં જવાશે નહીં.’ માનવચિત્ત એટલું સંકુલ છે કે એની અંદર શું ચાલી રહ્યું છે તે વ્યક્તિ ખુદ પણ ઘણી વાર સમજી શકતી નથી. તેથી મૂંઝવણ થાય છે : ‘બોલવું છે, પણ શું બોલવું ?’

પ્રેમમાં વ્યક્તિ એકબીજાને પામી ગઈ છે એવું એમને લાગે છે; પરંતુ એક એવી પ્રતીતિ પણ હંમેશાં રહે છે કે હજુ પ્રિયજનના કેટલાક ખૂણા અજાણ્યા છે. એથી ઉલ્કટ પ્રીતિની ક્ષણો માણવા છતાં ચિરવિરહની લાગણી સતત રહ્યા કરે છે. અહીં વિષયવસ્તુ પરત્વેનો કવિનો અભિગમ અ-પૂર્વ – આ પૂર્વેનાં પ્રણયકાવ્યોમાં ન માણ્યો હોય તેવો છે. વિષય પરંપરાગત પ્રેમ જ છે; પરંતુ તેને જોવા-સંવેદવાનો અને અભિવ્યક્ત કરવાનો અભિગમ ‘કંઈક જુદો’ છે. અહીં ક્યાંય દેહધર્મની – બાહ્ય રૂપરંગના ખેંચાણની વાત નથી. નિતાંત હૃદયધર્મની જ વાત છે. કવિના વિષયવસ્તુ પરત્વેના બદલાતા અભિગમ અને બદલાતી શૈલીનો થોડાંક ઉદાહરણો દ્વારા પરિચય મેળવીએ : ‘છંદોલય’માંથી –

નહીં, પ્રિય ! નહીં, નહીં !

વિદાયનું વચન તું રખે પ્રિય, જાય કહી ! (બૃહદ છંદોલય, છંદોલય, ૨૯)

*

એક રૂપ નીરખ્યું મેં નમણું,

એક પલકમાં સાચ થઈ ગયું સમણું. (બૃહદ છંદોલય, અલ્પવિરામ, ૧૩૫)

*

પદમણી, હળવેથી પગલું મેલ !

આજ તારું હૈયું છલકે કે હેલ ! (બૃહદ છંદોલય, કિન્નરી, ૯૯)

*

વાલકેશ્વરે જે કહ્યું સ્નેહલગ્ન

એનું અહીં માત્ર સ્વરૂપ નગ્ન; (બૃહદ છંદોલય, પ્રવાલદ્વીપ, ૨૦૮)

અહીં વહી રહી હવા મહીં અનન્ય વાસ,
એક તો લઈ જુઓ જરીક શ્વાસ ! (બૃહદ છંદોલય, પ્રવાલદ્વીપ, ૨૧૦)

*

આવો અગર ન આવો જેવી તમારી મરજી,
જોકે સદાય આવો એવી અમારી અરજી ! (બૃહદ છંદોલય, ૩૩ કાવ્યો, ૨૫૮)
નિરંજનનો શૈલીઠાઠ એમના પ્રથમ સંગ્રહથી જ આંજી નાખનારો જણાયો છે. એ શૈલીસ્વામી છે અને એમની શૈલીમાં લવચીકતા છે. ‘છંદોલય’નાં ગીતો, સૉનેટ કે છાંદસ રચનાઓ ભાવકને મહાત કરે — પ્રભાવિત કરે તેવા ભવ્ય શૈલીઠાઠ અને કૌતુકરાગ લઈને પ્રગટી છે. ‘પ્રવાલદ્વીપ’માં ભાવાવેગની તીવ્રતા વધી છે, એમાં પ્રહારકતા, વ્યંગ્ય, વક્તા ઉમેરાયાં છે. છાંદસ વાણીએ પરંપરિતનું રૂપ ધારી અભિવ્યક્તિના નવા વિષયાનુકૂલ આયામને સિદ્ધ કર્યો છે. આ બધાની વચ્ચે પ્રશિષ્ટ ‘ગાયત્રી’ના અનુષ્ટુપનો ગંભીર ઘોષ ચિત્તને આકર્ષે છે.

આ બધાંથી ‘પુનશ્ચ’ અને ‘૮૬મે’ની કાવ્યબાની એટલી હદે અલગ તરી આવે છે કે સ્વતંત્ર રીતે, કવિના નામ વિના રચના વાંચનાર કદાચ આ નિરંજનની છે એવું પારખી પણ ન શકે :

સ્ત્રી : તમે મને મળ્યા તે પહેલાં તમે મારે વિશેષ જાણ્યું હોત તો સારું થાત.

પુરુષ : તો તો હું તમને મળ્યો જ ન હોત ને ! તો તમારું જીવન ખારું થાત !

(બૃહદ છંદોલય, પુનશ્ચ, ૩૫૮)

*

આપણે બે પ્રેત માત્ર પરસ્પરની સ્મૃતિમાં ભમી રહ્યાં,
અને આ સામે સદેહે છે તેને સદા દિનરાત દમી રહ્યાં.

(બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૭૫)

ભાવવ્યંજનાની સાથે ભાષાભંગિ, ભાષાનું પોત, અભિવ્યક્તિની લઢણ, સંરચના— બધું જ બદલાયું છે. અહીં અભિવ્યક્તિમાં ઊર્મિ-ઉદ્વેગ નથી. પ્રેમજળ ઠરેલું છે. એટલે અત્યંત સંયમશીલ, ઠેક અંતરના ઊંડાણમાંથી — અનુભવોમાંથી ગળાઈ — ચળાઈ — ઘડાઈને આવતી હોય તેમ વાણી પ્રગટે છે. આ સંરચના જાણે લાગણી — સંવેદન જે રૂપમાં અનુભવાય છે તે જ રૂપમાં તેને વ્યક્ત કરવા મથે છે. તેથી અણઘડ લાગતી ભંગિઓ એમાં મળે છે. આ અવ્યક્ત સંવેદનો છે, જેનું સ્થાન માત્ર અનુભવજગતમાં જ છે. આ અવ્યક્ત પ્રતીતિને સર્જક મૂર્ત કરવા ધારે છે. તેથી ભાષાનું પોત સીધું-સાદું — નિરાભરણ — હૃદયપટ પર પડતા દાબમાંથી — પહાડમાંથી બલાત્ કૂટી નીકળી રહેલા ઝરણજળ જેવું નિર્મળ અને તાજગીપૂર્ણ રહે છે. શૈલીકારનો આ આગવો વ્યાયામ છે :

એક તો તમે મને મળતા નથી,

ઓચિંતા જો મળો તો બોલતા નથી.

ગયા તે ગયા, પાછા વળતા નથી.

હૃદયમાં શું છે તે ખોલતા નથી.

(બૃહદ છંદોલય, ૮૬મે, ૩૫૫)

અહીં બાની સાવ સપાટ હોવા છતાં એનું લાઘવ, સાદગી, સીધાપણું અને ભીતરની અકળામણ સ્પર્શી જાય છે. છેલ્લા બંને સંગ્રહોમાં વનવેલીનો પ્રયોગ પ્રમુખ છે. મનહર-ઘનાક્ષરીના મિશ્રણમાંથી બનેલો હોવાથી વનવેલીના ચતુષ્કોમાં પ્રથમ અને ત્રીજા અક્ષર પર તાલનું તત્ત્વ છે. તેની સાથે પઠન કરીએ તો તરત વ્યક્ત સંવેદનની તીવ્રતા અને નાટ્યાત્મકતાને પામી શકાય છે. પરંતુ આ વનવેલી વાગ્મિતાપૂર્ણ નથી. એની ચાલ વચ્ચે વચ્ચે લચકાતી હોય — ડચકિયાં ખાતી હોય તેવી છે, કેમ કે શબ્દો તૂટતા રહે છે.

|
શો તમારો અહમ્ તે ચળતા નથી
| | |
મેરુની સાથે એને તોલતા નથી.

સ્પષ્ટ જણાશે કે આ કૃતિઓમાં આપણે માણીએ છીએ તે ભાષાભંગિ અને લય અ-પૂર્વ છે. ખુદને જ કાંઈ કહેવાનું હોય ત્યારે, અંતરમાં જે ઘૂંટાતું હોય તેને જ જાત સમક્ષ વ્યક્ત કરવાનું હોય ત્યારે નિર્વ્યાજિ સરળતા જ અપેક્ષિત હોય. આ એક અવ્યક્ત વાર્તાલાપ છે. લયની કંઈક ઊંડી ઊતરતી, ખોટકાતી — ઘૂંટાતી — ચાલથી અભિવ્યક્તિમાં કવિ વ્યંજકતા અને સ્પર્શક્ષમતા પ્રગટાવે છે.

પ્રશ્ન એ પણ થાય છે કે અહીં આપણે જે સ્વર સાંભળીએ છીએ તે સ્વગત છે, પરગત છે કે પાત્રગત? આમ તો બધા જ સ્વર સ્વગત લાગે. સંવાદ રૂપે પણ જે કાંઈ વ્યક્ત થાય છે તે કથની પોતાની અંદર જ ચાલે છે. એ નાટકની પેઠે બે પાત્રોનો પ્રગટ સંવાદ નથી. છતાં અભિવ્યક્તિ એ રીતે થાય છે કે ભાવકને આ શબ્દો પરગત — પ્રેમીના પ્રેમિકા સાથેના વાર્તાલાપ સમા લાગે અથવા સર્જક પાત્રના માધ્યમથી બોલતા હોય તે રીતે પાત્રગત સંવાદ સંભળાય. સર્જકની વિશિષ્ટ ભાષાભંગિ — એમાંથી નિષ્પન્ન કાકુઓનું આ સુપરિણામ છે — એમ સમજાય છે.

ઠાકોર-શિષ્ય નિરંજન અહીં કંઈક તાજું — નવું — ‘તાજે-બતાજે-નો બનો’ લઈને પ્રસ્તુત થયા છે. ભાષા સાથેના સુદીર્ઘ મૌનસંઘર્ષ પછી જાણે કે પ્રગટેલું આ અભિવ્યક્તિનું અભિનવ રૂપ છે. ઝીણવટથી જોતાં અહીં કાવ્યભાષા એક અનેરું ભાવવર્તુળ — ઓરા — લઈને પ્રગટી છે, જે નાટ્યમય નિરૂપણ દ્વારા વિરહી પ્રેમીજનોના ચૈતસિક વિશ્વને સીધેસીધું અનુભવગમ્ય બનાવે છે.

કવિની પહેલા મુકામની કવિતા ગુંજન મૂકી જાય છે; બીજા મુકામની કવિતા પ્રહારક બને છે; ત્રીજા મુકામની આ કવિતા અકથ્ય, નાજુક, સૂક્ષ્મ ભાવસંવેદનોને લાક્ષણિક મરોડો દ્વારા એવી રીતે અવગત કરાવે છે કે એને મમળાવ્યા કરવાનું મન થાય.

ચરોતરી બોલીની ખૂબી અને ખાસિયતો | ચતુર પટેલ

ચરોતર પ્રદેશનો મુખ્ય વિસ્તાર મહી અને વાત્રક નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ. મહી નદી મહીસાગરના નામથી ઓળખાય છે. લોકવાયકા એવી છે કે સો-દોઢસો વરસો પૂર્વે આ નદીનો પટ એટલો વિશાળ હતો કે જેથી આ નદીને સાગરની ઉપમા મળેલ. આ વિશાળ પટમાં ઉપરવાસથી આવતો કાંપ જમા થવાના કારણે આ પ્રદેશની જમીન અતિ ફળદ્રુપ, ઉપરાંત આખોય વિસ્તાર સમથળ અને સપાટ. વળી વૃક્ષવનરાજીથી લીલોછમ્મ. વળી જમીનમાં પાણી ઉતરાં.

આ પ્રદેશમાં વસતી પ્રજામાં પટેલોનું વર્ચસ્વ. સાથે સાથે અહીં અઢારેય કોમ હળીમળીને સંપ ને સુમેળથી રહે. અગાઉ નહેર કે પાણીના પંપ નહોતાં ત્યારે તમામનો આધાર આભ યાને ચોમાસાના વરસાદ પર ! વળી અહીંની પ્રજા મહેનતકશ, સ્વનિર્ભેળ, જાતમાં અખૂટ વિશ્વાસ, ખુદ્દાર અને ઈશ્વરમાં અખૂટ શ્રદ્ધાવાળી ભલીભોળી ને કશાય કાવા-દાવા વિનાની... સરળ. એકબીજાથી ભાઈચારાથી જીવનારી. સ્વભાવે આખાબોલી, વાણીમાં વિનમ્રતાને બદલે બરછટતા; એક ઘા ને બે કટકાવાળી, ઉપરાંત બેફિકરી, બિન્ધાસ્ત અને અતિ ઉદાર.

ઉપરોક્ત ગુણોની વિશિષ્ટતા, પ્રદેશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, પોતાની અંગત વિચારસરણી, અને ખાસ આગવી કોઠાસૂઝના કારણે વિકટ પરિસ્થિતિમાં ડર્યા સિવાય રસ્તો કાઢવાની સૂઝ-બૂઝ ધરાવે છે.

આ બધાં પરિબળોની અસર અહીં બોલાતી બોલચાલની તળપટ્ટી યાને ચરોતરી બોલી પર પ્રગાઢ અસર જણાય છે. આ લેખના લખનારનો જન્મ ચરોતરના એક ગામમાં. જન્મથી ભણતર સુધીનાં ૨૫-૩૦ વરસ મેં ગામડે વિતાવ્યાં, જેના કારણે આ ગ્રામીણ પ્રજાને એમના જિવાતા જીવનને સાવ નજીકથી જોયું છે. મેં પણ એ જીવન જીવ્યું છે. અતિ ગરીબ કુટુંબમાં જન્મ્યો હોવાથી એ જીવનની ખૂબીઓ અને ખામીઓથી સુપેરે પરિચિત.

હવે બોલચાલની ભાષા, એના પર ભૌગોલિક પરિબળોની અસર, વળી, જિવાતા જીવનની કઠિનાઈઓ, સુખ-દુઃખ ને ગરીબાઈ તથા તમામ પ્રકારના અભાવોમાં જીવવાના કારણે, એમનામાં બધી પરિસ્થિતિ સાથે સહજ સમાધાન સાધવાની આગવી કોઠાસૂઝ વારસામાં મળેલી હોવાથી, પોતાની મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખીને, અહીંની તમામ પ્રજાએ પોતપોતાની આગવી રીતે અને અનુકૂળતા પ્રમાણે ધાર્યા ફેરફારો કરીને પોતે, પોતાની વાતચીત કે બોલચાલ [communication]ની અલગ કે અલાયદી ભાષા ઊભી કરી લીધી.

બીજા પ્રદેશ કરતાં આ બધાં પરિબળોની પ્રગાઢ કે પ્રબળ અસર બોલચાલની ભાષા પર રહેવાની.

હવે આ પ્રદેશના લોકોમાં સ્વભાવગત સૂઝબૂઝના કારણે બધી વાતે બધાં જ કામોમાં પરબ ❖ સપ્ટેમ્બર, 2019

ફાયદો શોધવાની આવડત, કુદરતી આફતોનો સામનો કરવા, પોતાનામાં રહેલ શક્તિને વેડફ્યા વગર ઓછી મહેનતે ધાર્યું વધારે કામ થાય, આ બધા ગુણોની મહત્તમ અસર બોલચાલની ભાષામાં જોવા મળે છે. જેના કારણે અનેક પાયાગત ફેરફારો જોવા મળે છે.

આ પ્રજા વિશિષ્ટ શિષ્ટમાન્ય ભાષા બોલનાર કરતાં, સ્વભાવે સરળ, નિરાડંબરી, જીવંત, કશાય ભાર કે તનાવ (tension)મુક્ત અને સ્પષ્ટવક્તા હોય છે. આ બધા વિશિષ્ટ ગુણોના કારણે જિવાતા જીવનને સરળ રીતે લે છે. અને પોતાની શક્તિ/ઊર્જા બચાવવા, વાતે વાતે હાસ્ય, કટાક્ષ અને વક્રોક્તિનો મહદ્અંશે – ઉપયોગ કરી લે છે. વળી, એના કારણે આ પ્રજા અનેક પ્રકારની ગામઠી કહેવતો, ઉપાણાંથી માંડી – બોલચાલની ભાષામાં પ્રચુર માત્રામાં વાપરી ઓછા શબ્દો દ્વારા કામ પાર પાડે છે.

આ પ્રજા દુઃખ અને આફતોને દોસ્ત તરીકે સ્વીકારે છે. આ આવડતને કારણે દુઃખ, દર્દ એને વધારે પીડતું નથી. ચરોતરની તમામ કોમો, મનુષ્ય સિવાયનાં અન્ય પશુ, પક્ષી, જન-જનાવર, કીડી-મકોડા કે સરિસૃપજાતિનાં કે જંગલી શિકારી પ્રાણીઓથી દુશ્મની રાખવાના બદલે સ્નેહભાવ અને આદરથી વર્તે છે. એટલે તો બળદ, ગાય, ભેંસ, ઘેટાં-બકરાં કે કૂતરાં જેવાં પાલતું પ્રાણીઓને સ્વજનો જેવા ભાવથી પાળે છે, વર્તે છે.

વળી, આ બધી ખૂબીઓની સાથે એમની પોતાની અનેક અંગત મર્યાદા કે ખામીઓ છે.

હવે આ બધાં પરિબળોની બોલચાલની ભાષા પર થતી અસરો તપાસીએ.

પ્રથમ અસર :

પ્રજા સાદી-સીધી, સરળ અને આડંબર રહિત હોવાના કારણે બોલાતી ભાષામાં, ના ફાવતા કે બોલવામાં અગવડ પડે, થડકો લાગે, વધારે ઊર્જા વપરાય, તેવા અક્ષરોને બદલે એ શબ્દ કે વાક્યનો અર્થ જળવાઈ રહે એ માટે પોતાની કોઠાસૂઝથી ધાર્યા ફેરફારો કરી એણે પોતાની આગવી બોલચાલની તળપદી ભાષા ઊભી કરી લીધી.

(૧) આ પ્રજાએ સ્વરમાં બહુ ફેરફાર ન કર્યા.

એણે દીર્ઘ ઈ, કે ઊને ઘ્રસ્વમાં ફેરવી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવી લીધો. પરંતુ લખાણમાં એ જ દીર્ઘ જ રાખ્યા.

દા.ત. ઊંટ - ઉંટ

ઈશવર - ઈશવર, ઈસવર

હિસાબ - ઈસાબ,

(૨) ‘ળ’ ભાર દઈને બોલવો પડે. એનું ઉચ્ચારણ આ ગામઠી પ્રજાને ન ફાવે. કઠે, ભારે પડે, ઊર્જા વધારે વપરાય, એટલે પોતાની સુગમતા માટે ‘ળ’ને બદલે એની જગ્યાએ ‘ર’ મૂકી કામ ચલાવી લીધું. એને બધી રીતે આ ફેરફાર અનુકૂળ લાગ્યો. એના વિશે હું અલગ ટિપ્પણી કરીશ.

દા.ત. આળસ - આરહ

ગોળ - ગોર

(૩) આ બોલીનાં વ્યંજન ધ્વનિઘટકો :

મહદ્અંશે સ, ષ, શ ને બદલે આ પ્રજા 'હ' મૂકીને બોલે.

દા.ત. મોસાળ - મોંહાર સવાર-સાંજ - હવાર-હાંજ
આળસ - આરહ માસા - માહા
આંગળી - આંગરી સાસુ-સસરા - હાહુ-હહરા

પરંતુ - માસામાં - 'સા' બોલતાં વધારે ઊર્જા વપરાય છે. જ્યારે માસી બોલતાં - વધારે ઊર્જા નથી વપરાતી એટલે માસીનું 'માહી'ના કરતાં 'માસી' જ રાખ્યું - સુરતીમાં - માસીને 'માહી' કહે છે.

(૪) ક, ખ, ગ, ઘ પછી તુરત જ ઈ, અ, એ કે ય આવતાં અનુક્રમે તેનું ચ, છ, જ, ઝ બોલવામાં - બોલીમાં - થતા ફેરફારો.

દા.ત. કાકી - કાચી ખીલી - છીલી
કેટલા - ચેટલા કોણી - કૂણી
ઘી - છી

(૫) 'આ'નું આં, ફેરફાર મોટા ભાગના શબ્દોમાં પરિવર્તન થયું છે.

દા.ત. પાણી - પોંણી બહેન - બોન
રાણી - રોંણી ધાણાં - ધોંણા
જાણી - જોંણી મોસાળ - મોંહાર

(૬) કેટલાક શબ્દોમાં 'છ' પછી તરત જ અનુનાસિક કે અનુસ્વાર આવતાં વિવૃત 'એ' ઉચ્ચારણ થાય છે.

દા.ત. છીણી - છોણી સીમ - સેમ
મીણ - મેણ નીંક - નેક
ભીંત - ભેંત વીંટી - વેંટી
લીમડી - લેમડી

(૭) કેટલાક શબ્દોમાં જોડકણા શબ્દો આવે અથવા એક કે બંને અક્ષરો જોડકણા આવે ત્યારે એનો ઉચ્ચાર કરવામાં આ ગામઠી લોકોને બોલવામાં જરાય ના ફાવે, ખૂબ અગવડ પડે, ઉચ્ચારણમાં ભાર વર્તાય, લાઘવ ન જળવાય અને બોલવામાં વધારે શક્તિ કે ઊર્જા સાથે સમય ખર્ચાય એટલે આ પ્રજાને એ ના પોષાતાં પોતાની સુગમતા ખાતર, પોતાની કોઠાસૂઝ વાપરી કામ કાઢી લેવાની વિશિષ્ટ આવડતે ધાર્યા ફેરફારો કરીને બંને જોડકણા શબ્દોને એણે નાત બહાર મૂકી દીધા.

દા.ત. ક્ષ - ને બદલે 'ખ' વાપર્યો.

લક્ષમણ - લખમણ
ખ્યાલ - ખયાલ
પ્રાર્થના - પરારથના
બ્રાહ્મણ - બાંમણ, ભરાંમણ

(૮) એના બદલે પર્યાયવાચી શબ્દપ્રયોગ વાપર્યા.

ક્ષતિ - ભૂલચૂક

ક્ષમા - માફી

ધૂળ - જેઠું - રજોટી

ખેતર - છેતર

આંખો-આખ - આંછવો, આંછવ, આંછ

(૯) વ્હેંત - વેંત

વઢવું - વડવું - 'ઢ'ને 'ડ' બદલી કામ ચલાવાય.

સેઢો - સેડો

લોહું - લોડું

કઢી - કડી

પરંતુ - બીજા ઘણાબધા ફેરફારો કે બદલ સમય જતાં જોવા મળ્યા. કદાચ દરેક પ્રાદેશિક ભાષામાં આ સમયના બદલાવ સાથે પરિવર્તન થતું રહે છે. આવું પરિવર્તન ૫૦ વરસ અગાઉ જે ભાષા બોલાતી એ રીતે આજે નથી બોલાતી. કાળક્રમે બોલચાલની ભાષામાં ઘણાં પરિવર્તન જોવા મળ્યાં છે.

દા.ત.

(૧) ૫૦ વરસ અગાઉ બોલાતું વાક્ય,

ઉં છેતંમ જ્યો'તો. -

શિષ્ટ ભાષા : હું ખેતરમાં ગયો હતો.

આજે : ઉં છેતરમાં જ્યો'તો.

(૨) ૫૦ વરસ અગાઉ

આ કાંનુ નૈડું હે

શિષ્ટ ભાષા : આ કોનો છોકરો છે ?

આજે : આ કાંનો છોકરો છો ?

અથવા

નીચલી કોમમાં : આ કાંનો છોરો સે ?

(૩) ૫૦ વરસ અગાઉ :

તમોન છે'તમ હું જડ્યું ? -

શિષ્ટ ભાષા : તમને ખેતરમાં શું જડ્યું ?

આજે : તમને ખેતરમાં શું મલ્યું ?

(૪) ૫૦ વરસ પહેલાંનું વાક્ય :

ઉં પમધાડે અન્દાવાદ જ્યો'તો

શિષ્ટ વાક્ય : હું પરમ દિવસે અમદાવાદ ગયો હતો.

આજે : ઉં પરમ દા'ડે અમ્દાવાદ જ્યો'તો.

(૫) ૫૦ વરસ પહેલાંનું વાક્ય :

અલ્યા ભૈલા ઉં તો અન્દે જવ શું

શિષ્ટ વાક્ય : અરે ભઈલાલ, હું તો આણંદ જઉં છું.

આજે : અલ્યા ભઈલા ઉં તો અણદે જવ છું.

(૧૦) 'ય' વૃત્તિનો ઉપયોગ :

આંખ - આંધવ્ય, આંધ્યો

લાવ - લાય

આપ - આલ્ય

ઝાલ - ઝાલ્ય

(૧૧) 'વ'નું 'અ' ઉચ્ચારણ :

સાવરણી - સાવયણી વાદરો - આંદરો

વાંણિયો - આંણિયો વાંસી - આંસી

(૧૨) 'થી'ના બદલે 'હી' અને 'ક'ના બદલે 'ચ'

ક્યાંથી - ચ્યાંહી કેમનો ? - ચ્યમનો ?

ત્યાંથી - ચ્યાંહી કેમ ? - ચ્યમ ?

(૧૩) સહાયકારક વિશિષ્ટ રૂપો :

હું જાઉં છું - ઉં જાંસ - ૫૦ વરસ પહેલાં - હાલ ઉં જા' છું.

હું ખાઉં છું - ઉં ખાસ - ૫૦ વરસ પહેલાં - હાલ ઉં ખા' છું.

હું આવું છું - ઉં આવાંશ. - હાલ - ઉં આવાંછ.

(૧૪) ભવિષ્યકાળવાળાં વિશિષ્ટ રૂપો :

એકવચનનાં વિશિષ્ટ રૂપો.

તું શું કરે છે ? - તું થું કરાં છું ?

તું કઈ જાય છે ? - તું ચ્યાં જા' છું !

★ શબ્દભંડોળવિષયક લાક્ષણિકતાઓ :

ચરોતરી બોલીમાં જે શિષ્ટ ભાષા કરતાં બોલચાલની અને વ્યવહારમાં વપરાતી ભાષામાં અનેક ફેરફારો થયા છે. વ્યંજનોમાં અનેક રૂપાન્તરો થતાં રહ્યાં છે. એ ઉપરાંત બોલચાલની ભાષાનો લહેકો અન્ય ભાષા અને શિષ્ટ ભાષા કરતાં જુદો જ હોય છે. વળી બોલવાની લઘણ, ઉપરાંત ઉચ્ચારણમાં ભારવાળા શબ્દો - ને હળવાશવાળાં રૂપાન્તર સરલીકરણ સાથે થઈ ગયું છે. ઘણી વાર એકવચન નરજાતિનું નાન્યતર જાતિમાં બોલાય છે.

દા.ત. આ કોનો દીકરો/છોકરો છે ?

ચરોતરીમાં કટાક્ષ કે વક્રભાષામાં - જ્યાં જેને ઉદ્દેશીને વાત થાય છે તેનું તો મૂલ્ય નથી, પરંતુ એના બાપનું પણ મૂલ્ય નથી.

દા.ત. આ કાંનું નૈડું સે ? નૈડું = છોકરો (દીકરો નહીં)

જવાબ : આ તો શીવા ધોરીનું નૈડું

ચરોતરમાં માનવાચક શબ્દનો અભાવ દેખાય.

બીજી ભાષા : શિવાભાઈ ધોરીભાઈ બોલાય

મગન આશા — મગનભાઈ આશાભાઈ

આ લઢણ કે બોલવાની રીત સહજ સ્વીકૃત ગણાય છે. વળી આ રીતે બોલતાં કોઈને અપમાનજનક લાગતું નથી.

આવા બધા ફેરફારો સહજ રીતે સ્વીકૃત થવા પાછળનાં જે જે પરિબળોએ ભાગ ભજવ્યો છે એ તપાસીએ.

(૧) ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની અસર : આ પ્રદેશ, અતિ ફળદ્રુપ, લીલોતરીથી ભરપૂર, મબલક પાણીથી છલોછલ, અને ભાવ કે રણપ્રદેશની તકલીફો કરતાં ઓછી તકલીફોવાળો. વળી પ્રજા શાંત, ઉદાર દિલની, ઉગ્રતા કે દ્વેષમુક્ત. બધી કોમ સાથે સંપ, સહકાર અને સુમેળથી જીવનારી. વળી પાળેલાં પશુનેય કુટુંબીજન જેટલા ભાવથી વર્તનારી — પ્રેમથી એમની માવજત કરનારી.

(૨) કુદરત અને આભ સાથે એનો નાતો : એના કારણે અહીંની પ્રજા આસ્તિક, પાપભીરુ, ભક્તિભાવવાળી હોવાથી પુણ્યદાન કરનાર અને સૌને આદર-સત્કારથી નવાજનારી. વરસાદ પર નિર્ભર હોવાથી નસીબમાં માનનાર.

(૩) તમામ પ્રકારના અભાવોમાં જીવવાનું : સંઘર્ષ અને સંકટો, દુકાળ અર્થાત્ અનાવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ, રોગચાળો — ને કુદરતી આફતો વેઠવાની ટેવ હોવાથી, કરકસર કરવાની પ્રાથમિકતા ધરાવનારી. બને એટલી શક્તિ કે ઊર્જા બચાવનારી. બધી વાતમાં ફાયદો શોધી લેવાની આવડતવાળી, તથા સંઘર્ષ અને સંકટોમાંથી પાર ઊતરવાની આગવી કોઠાસૂઝ હોવાથી, સાહસનો જન્મજાત સ્વભાવ. વળી કોઈનીય પરવા કે તમા ન કરનાર, તદ્દન બેફિકરી અને બિન્ધાસ્ત પ્રજા. એટલે તો એના સ્વભાવમાં બોલાતી ભાષામાં જ્યાં પણ ઉચ્ચારણમાં ના ફાવે, સહજ ન લાગે, ત્યાં ગમતા ફેરફાર અવશ્ય કરે. એટલે તો ઉચ્ચાર ના કરાય એવા જો એકાદ જોડાક્ષર કે બંને જોડાક્ષરવાળા — શબ્દોને નાત બહાર મૂકી દેવાની તાકાત અને ત્રેવડવાળી ખમીરવંતી કોમ. ચરોતરમાં રહેતા તમામને આ વિશેષતાઓ સુપેરે જ્ઞાત હશે જ.

આવાં અનેક ઉદાહરણો અગાઉ આપી દીધાં છે તે સહેજ.

• હવે આ પ્રદેશના લોકોની (તમામ પ્રકારની કોમની) બીજી ખાસ ખાસિયત કે લાક્ષણિકતા, ઊડીને આંખે વળગે તેવી છે. જેના પર હું મારા અનુભવના આધારે કહેવા માગું છું જે નોંધનીય બાબત છે.

દરેક પ્રાદેશિક ગામઠી પ્રજાની ઘણીબધી આગવી ખાસિયતો હોય છે. ચરોતર પ્રદેશની ગ્રામ્ય પ્રજા, સ્વભાવે આખાબોલી, ભાષા સાવ બરછટ, એક ઘા ને બે કટકાવાળી જબાન. આગવી કોઠાસૂઝવાળી, ઘણી ચાલાક, ભવિષ્યને પારખનારી, વેપાર-વણજની

આગવી સૂઝ, આવડત અને સાહસ કરનારી હોવાથી ઈ.સ. ૧૮૦૦ની સાલ પછી પ્રથમ આફ્રિકા જનાર. આજેય દુનિયાનો કોઈ નાનો-મોટો દેશ બાકી નહીં હોય કે જ્યાં ચરોતરનો પાટીદાર (કે અન્ય કોમ) વસ્યો નહીં હોય. એટલે તો કહેવાય છે કે ‘જ્યાં વસે ગુજરાતી ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત’.

આ પ્રજાના જીવનમાં વાક્યપદ્ધતિ, કટાક્ષ કરવાની આવડત, વક્રદષ્ટિ હોવાથી, ખૂબ ઓછા શબ્દોમાં ધારી અસર કે ચોટ નિપજાવી શકે છે કે સામી વ્યક્તિને માત કરી શકે છે. એટલે તો આ પ્રજા, પોતાની તળપદી બાનીમાં વાતે વાતે, જરૂર પડ્યે, તળપદી ભાષામાં અનેક કહેવતો, દુહા, સોરઠા, ચાબખા, ઉક્તિઓ કે ઉખાણાં વ્યવહારની ભાષામાં પ્રચુર માત્રામાં ઓછાવત્તા અંશે વાપરે છે. આની સરખામણીમાં શિષ્ટ ભાષા વાપરનાર પ્રજામાં કહેવતોથી માંડી બધાંનો અભાવ જોવા મળશે.

મને ખુદને ૭૦૦ જેટલી ચરોતરી કહેવતો યાદ છે. અને મારો એ રસનો વિષય હોવાથી મેં ચરોતરમાં પૂરાં ૧૫ વરસ રઝળપાટ કરીને ૨૦૩૫ (બે હજાર પાંત્રીસ) જેટલી ચરોતરી કહેવતો એકઠી કરી છે અને ૨૫ જેટલી વાર્તાઓ [કહેવતો કેમ પડી એના પરની] મળી છે.

બીજી ખાસ વાત જાણવા મળી છે કે શિષ્ટ ભાષા બોલનાર લોકો, ભાગ્યે જ કહેવતો વાપરતો હશે. કદાચ એટલી સંખ્યામાં એની પાસે કહેવતોનો ખજાનો નહીં હોય એમ હું માનું છું.

- ઓછા શબ્દો વાપરી એ દ્વારા ઓછી શક્તિ અને ઓછી ઊર્જાની બચત કરવાની આગવી સૂઝ ધરાવનારી પ્રજા – અર્થાત્ – કરકસરનો ગુણધર્મ.
- વાણીનો બેફામ ગેરઉપયોગ ન કરતાં ઓછા શબ્દો દ્વારા ધાર્યું નિશાન તાકવાની આવડત એટલે કોઠાસૂઝનો ગુણધર્મ.
- વાતચીતની ભાષામાં ગામઠી કહેવતો, ઉખાણાં વગેરે વાપરી હાસ્ય નિપજાવી, હળવી શૈલી દ્વારા ગંભીર વાત સહજ રીતે રજૂ કરવી એટલે તર્કની આવડત.
- આ કહેવતો દ્વારા નીચેના પ્રકારનાં જીવનનાં કઠોર સત્યોને ઉજાગર કરવાની અદ્ભુત ખૂબી આ પ્રજાને સહજ સુલભ છે. કદાચ તળપદી કહેવતોની સરખામણીમાં સુસંસ્કૃત ભાષામાં આટલી બહોળી કહેવતો સુલભ નહીં હોય !
- અંતે ગામઠી પ્રજાના સંદર્ભમાં નીચેનાં વાક્યો તપાસીએ. આ એક જ વાક્ય પર અડધો કલાક વાત થઈ શકે. એ એક જ વાક્યમાં ઘણા બધા ગૂઢાર્થો, કાળ, સમય અને સમય સાથે થતાં પરિવર્તનોની લાક્ષણિકતા જાણવા મળશે.

• વાક્ય : આજે ઘરમાં કંસાર રંધાયો.

બોલીમાં : આજે ઘરમાં કહાર રંધાયો.

(૧) આ વાક્યમાં પૂર્ણ વર્તમાનકાળ જોવા મળે છે.

(૨) ઘરમાં શુભ પ્રસંગ હશે કે સારા સમાચાર હશે કે મહેમાન આવ્યા હશે એટલે કંસાર રંધાય.

(૩) વરસાદ વરસે, ને વાવણીના પ્રથમ દિવસે કંસાર રંધાય.

(૪) ચરોતરમાં – જે ઘરમાં કુંવારી કન્યા પ્રથમ વખત રજસ્વલા બને ત્યારે – અગાઉના જમાનામાં ઘરમાં કંસાર રંધાતો.

- આ ઉપરાંત ગામમાં વસતી ઉજળિયાત કોમ, અને બીજા વર્ણની તથા દલિત વર્ણ – આ ત્રણેયની એક જ સંદર્ભે વપરાયેલી – ભાષા જુદી જુદી હશે – અને એક જ શબ્દ કેવી રીતે બોલાય એનું ઉદાહરણ.

- વાક્ય –

શિષ્ટ ભાષામાં : આ સસલું ભયાનક તોફાની છે.

સુવર્ણ ગામઠી વર્ગ : આ હેહલું ભારે ખેપાંની છે.

મધ્યમ અને નીચલો વર્ગ : આ હેહલુ જબરું ખેપાંની હે.

દલિત વર્ગ : આ હેહલુ જબરું ખેપાંની સ.

વાગરી વર્ગ : આ કરકરિયું જબરું ખેપાંની સ.

બીજો શબ્દ – ખીચડી

ખાસડી

છીછડી.

બીજું, એક વાત જ્ઞાતિ પ્રમાણે બોલચાલની ભાષામાં તપાસીએ.

- શિષ્ય વાક્ય : મને જરા જવા દો.

અથવા : જરા આઘા ખસો.

સવર્ણ વર્ગ – ચરોતરી : અલ્યા મને જરા જવા ઘો.

વાઘરી જ્ઞાતિ : અલ્યા ભીયા આઘા ના હો જો.

દલિત વર્ગ : અલ્યા ભીયા જરાક પાહવે રે'જો.

- ચરોતરી બોલચાલની ભાષામાં મેં અનેક કવિતાઓ રચી છે અને શ્રોતાજનોએ એટલા જ ઉમળકાથી વખાણી છે, માણી છે અને સૌના હૃદય સુધી સીધી પહોંચી છે. મારો અંગત અનુભવ એમ કહે છે કે શિષ્ટ ભાષામાં રચેલ કૃતિ કરતાં પ્રાદેશિક બોલીમાં રચેલ કવિતાઓમાં ધારી ચોટ, લાઘવ કે કવિને એ કૃતિ દ્વારા જે કહેવું છે એ વધારે અસરદાર રીતે પહોંચ્યું છે.

સાધક વ્યક્તિત્વ : ડૉ. દક્ષાબહેન પટ્ટણી

સંધ્યા ભટ્ટ

ડૉ. દક્ષા વિજયશંકર પટ્ટણી ગાંધીસાહિત્યના શ્રેષ્ઠ અભ્યાસીઓમાં સન્માનપૂર્વકનું સ્થાન ધરાવે છે. એમનું દેહાવસાન હમણાં થોડાક સમય પૂર્વે થયું. વિચારોથી શ્રીમંત એવા કુટુંબમાં ભાવનગરમાં ૪ નવેમ્બર, ૧૯૩૮ના રોજ તેમનો જન્મ થયો. પિતા ગુજરાતી-સંસ્કૃતના વિદ્વાન. વિજ્ઞાનના વિષયોમાં પણ તેમની પાયાની સમજ. ભાઈ મુકુંદરાય પારાશર્ય એમની સત્યકથાઓથી ચરિત્રસાહિત્યમાં ચિરંજીવ સ્થાન પામ્યા. આવા સુંદર પરિવારમાં ઊછરેલ દક્ષાબહેન જ્યારે આર્ટ્સમાં ગયાં ત્યારે ગાંધીજીનું પુસ્તક ‘વ્યાપક ધર્મભાવના’ ભણવામાં આવ્યું. એમાં લખ્યું હતું, ‘હું કબૂલ કરું છું કે મને સાપ, વીંછી વગેરેનો ડર લાગે છે પણ જીવવાનો અધિકાર જેટલો મને છે એટલો એમને પણ છે.’ આ વાક્યની અસર દક્ષાબહેન પર એવી થઈ કે તેમણે ગાંધીવિચારમાં અભ્યાસ કરવાનું નક્કી કર્યું.

દક્ષાબહેને ડૉ. ઈશ્વરલાલ ર. દવેના માર્ગદર્શન હેઠળ પીએચ.ડી. માટે ‘ગાંધીજીનું ચિંતન’ વિષય પસંદ કર્યો. કેટલાં આશ્ચર્યની વાત છે કે ૧૯૬૯માં જ્યારે તેમણે આવા ગહન વિષય પર ડૉક્ટરેટ કર્યું ત્યારે તેમની વય માત્ર એકત્રીસ વર્ષની હતી. ગાંધીજીને સમજવાની તેમની તત્પરતા અને પક્વતાનો અંદાજ આ પરથી આવે છે. તેમની આ મહાનિબંધના રેફરી હતા, મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ અને ડૉ. સી. એન. પટેલ.

ગાંધીદર્શનનું તેમણે કરેલું આકલન ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં વિવિધ પુસ્તકોનાં પ્રકાશન અંતર્ગત આવતું ગયું. ૧૯૮૦માં ‘ગાંધીજીનું ચિંતન’, ૧૯૮૧માં ‘ગાંધીજી : વ્યક્તવનું ઘડતર’, ૧૯૮૪માં ‘ગાંધીજી : ધર્મવિચારણા’, ૨૦૦૦માં ‘ગાંધી-વિચાર : સત્ય અને અહિંસા’, ૨૦૦૧માં ‘ગાંધીજીના ચિંતનમાં સત્યાગ્રહ’ તથા ૨૦૦૩માં ‘ગાંધીજીનું ચિંતન : મૂલ્યાંકન’ આમ છ જેટલાં પુસ્તકોમાં તેમણે કરેલ અભ્યાસ વિગતવાર પ્રાપ્ત થાય છે.

દક્ષાબહેને વિવિધ સ્થળોએ વિવિધ સંસ્થાઓમાં ગાંધીવિચાર સંબંધિત વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, લોકભારતી, સણોસરા કે ભાવનગર, વેડછી, અસ્મિતા પર્વ મહુવા કે સાબરમતી આશ્રમ અમદાવાદ – જુદા જુદા પ્રસંગોએ શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને વિચારકોએ તેમને સાંભળ્યાં છે. પીયૂષભઈ પારાશર્ય સાથેની વાતચીતમાં જાણવા મળ્યું કે એક વાર તેમનું વ્યાખ્યાન પૃથ્વી થિયેટર્સ મુંબઈમાં રાખવામાં આવેલું. પ્રસંગ હતો, નારાયણ દેસાઈલિખિત પુસ્તક ‘મારું જીવન એ જ

મારી વાણી'ના લોકાર્પણનો. તે દિવસે ત્યાં માઈકની સગવડમાં કોઈ મુશ્કેલી ઊભી થઈ. દક્ષાબહેને માઈક વગર એવું તો પ્રભાવક વ્યાખ્યાન આપ્યું કે ત્યાંના સ્થાનિક શ્રોતાઓએ કહ્યું કે વિચારોની આટલી અસરકારક અભિવ્યક્તિ તેમણે અગાઉ નથી સાંભળી.

બારડોલીમાં મોરારિબાપુની કથા દરમ્યાન કથાની પૂર્વે યોજાયેલ પ્રવચનશ્રેણીમાં તેમનું વ્યાખ્યાન ચાલતું હતું. ટી.વી. પર પ્રસારિત આ વ્યાખ્યાન સાંભળીને તત્કાલીન મુખ્યમંત્રી નરેન્દ્ર મોદીએ ફોન કરી તેમનું નામ અને વિગત જાણ્યાં. ૨૦૦૨માં બારડોલીમાં જ્ઞાનસત્ર યોજાયેલું ત્યારે તેમણે 'આત્મકથાનું સાહિત્યસ્વરૂપ' વિશે એટલું તો સુંદર વ્યાખ્યાન આપેલું કે વાક્યે વાક્યે તેમને મળેલી દાદ વખતે આ લખનાર શ્રોતાગણમાં મુગ્ધ અને આશ્ચર્યચકિત !

ગાંધીવિચાર અને ગાંધીજીના જીવનકાર્યનો સુરેખ આલેખ દક્ષાબહેનનાં લખાણોમાં જોવા મળે છે. ગાંધીવિચારના મર્મજ્ઞ એવા ચી. ના. પટેલે હૈયા-ઊલટથી નોંધ્યું છે :

'ગાંધીજીના શબ્દ-સર્જનમાં એમના વ્યક્તિત્વનો જીવંત સ્પર્શ અનુભવી શકે છે, તેવા વાચકોને એમના ચિંતનમાં રહેલા ચમત્કારી તત્ત્વની કંઈક ઝાંખી જરૂર થશે. કુ. દક્ષા પટ્ટણી એવાં એક વાચક છે, ગાંધીજીના ચિંતનમાં એમણે એક અંતરના ઊંડાણમાંથી સ્ફુરતી અને પરમ સત્ય તરફ અવિરગત ગતિ કરતી જીવનપ્રક્રિયાનો ચમત્કાર અનુભવ્યો છે અને એ ચમત્કારને એમણે પોતાના હૃદયસૂઝના પ્રકાશમાં સમજવાનો-સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે... દક્ષાબહેનનો ગાંધી-અનુભવ એમનો પોતાનો જણાય છે. એમની એ હૃદયસૂઝ એમણે ક્યાંથી અને કેવી રીતે મેળવી, એનું મને વારંવાર આશ્ચર્ય થયું છે... દક્ષાબહેને જે ચિત્ર આપ્યું છે, તે સામાન્ય વાચન-અભ્યાસનું ફળ નથી લાગતું. સત્યરૂપી સૂર્યનું જે એક કિરણ ગાંધીજીના જીવનમાં પ્રગટ્યું છે, તેનો કંઈક સ્પર્શ દક્ષાબહેને પણ અનુભવ્યો છે, એમ આ વાંચતાં મને સતત લાગ્યા કર્યું છે.' ('ગાંધીજીના ચિંતનમાં સત્યાગ્રહ' પુસ્તકની કાંતિ શાહલિખિત પ્રસ્તાવનામાંથી.)

'ગાંધીજીનું ચિંતન-મૂલ્યાંકન' એ પુસ્તકનો અંતિમ ભાગ એ દક્ષાબહેનના ઊંડાણપૂર્વકના તત્ત્વ-સત્ત્વચિંતનના નમૂનારૂપ છે. આપણાં પ્રાચીન મહાકાવ્યો રામાયણ-મહાભારત તથા અન્ય પ્રશિષ્ટ લેખકો જેવા કે શરદબાબુ-ટાગોરને પણ દક્ષાબહેને વાંચેલા. આ બધું વાંચીને દોહન કરનાર મેઘાવી લેખક જ લખી શકે એ વાત તેમણે ગાંધીજીના જીવનના અંતિમ દિવસો વિશે લખી છે. તેઓ લખે છે,

'ઈતિહાસ આંખ સામેથી પસાર થાય છે : જગતનો પ્રત્યેક મહાપુરુષ એના જીવનની અંતિમ અવસ્થામાં, છેલ્લી પરીક્ષામાં એકલો જ હોય છે. પછી એ યાદવાસ્થળી પછી પાર્થીના બાણથી વીંધાતા કૃષ્ણ હોય કે કોસ ઊંચકીને વધસ્તંભ તરફ જતા ઈશુ હોય, હિમાળો ગાળવા જતા યુધિષ્ઠિર હોય કે નોઆખાલીના મહાભિનિષ્ક્રમણના ગાંધીજી હોય. વિકાસની એ અંતિમ ભૂમિકાએ મનુષ્ય એકલો જ હોય છે. એ ભૂમિકા એટલી તો ઊંચી હોય છે કે સામાન્ય માણસ ઈચ્છે તોપણ સાથે રહી શકતો નથી. એ સાધકની મર્યાદા નથી, પણ સાધનાની વિશેષતા છે.'

દક્ષાબહેને સત્યાગ્રહ વિશે પણ સુંદર વિવેચન આપ્યું છે. સર્વોદયની ભાવનાથી જ જેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન પસાર કર્યું હતું તેવા ક્રાંતિ શાહ દક્ષાબહેનના અભ્યાસ વિશે લખે છે, ‘સત્યાગ્રહની વિભાવનાને તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તેઓ જોઈ શક્યાં છે, પકડી શક્યાં છે અને સુપેરે રજૂ કરી શક્યાં છે.’

દક્ષાબહેન કહે છે કે સત્યપ્રિયતા એ ગાંધીજીનો સ્વભાવગત ગુણ છે. એ ગુણવિશેષને પારખીને ગાંધીજીએ પોતાના જીવનમાં સત્યપાલન શરૂ કર્યું. સત્યની સાધનામાં ગાંધીજીએ સાધન અહિંસા-પ્રેમ પસંદ કર્યું છે. વળી સત્યપાલનનાં સ્વાભાવિક પરિમાણોથી જ ગાંધીજીએ જાણ્યું હતું કે માણસનાં દુઃખ માટે સૌથી વિશેષ જવાબદાર માણસ પોતે જ છે. ‘સત્યાગ્રહ’ શબ્દની ગાંધીજીની વ્યાપક સમજણ અને તેના અમલ માટે તેમણે કરેલા પ્રયોગોની દક્ષાબહેન સુંદર ચર્ચા કરે છે. રાજકીય ક્ષેત્રે, વ્યક્તિગત જીવનમાં અને આત્મશુદ્ધિ માટે ગાંધીજીએ પ્રયોજેલ સત્યાગ્રહની વાત દક્ષાબહેન મુદ્દાસર કરે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનું અધ્યાપન પોરબંદર અને ભાવનગરની કોલેજમાં કર્યું અને વિદ્યાર્થીઓ પર અમીટ છાપ અંકિત કરતાં ગયાં. આથી જ તો તેમની વિદાય પછી પરદેશ વસતા વિદ્યાર્થી રોહક વોરા લેખ લખીને તેમને અંજલિ આપે છે.

મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય સ્મૃતિગ્રંથમાં સહોદર મુકુન્દભાઈના વિશે લખતાં નાનપણમાં પોતાને મળેલ વાતાવરણની દક્ષાબહેન વાત કરે છે. તેઓ લખે છે,

‘ભાવનગરના માણેકવાડી સ્ટેશનના ચોકમાં ‘દેવનિવાસ’નું વિશાળ ફળિયું, ત્રણ બાજુ ફરતી ઓસરી, લાકડાની થાંભલીઓ, એના ઉપરના કાચ સુધી પથરાયેલી જૂઈની વેલ — ફૂલની સુગંધ એ વાતાવરણમાં ઓસરીના હીંચકે બેઠા ભાઈ સિતાર વગાડે અને એ અવાજથી અમારી સવાર પડે, બા અને ભાઈ સિવાયનું આખું ઘર આ સિતારના સૂરથી જાગે.’ (પૃ. ૪૯, સ્મૃતિદર્શન, સંપાદકો : કનુભાઈ જાની, દિલાવરસિંહ જાડેજા, હરિકૃષ્ણ પાઠક.)

પોતાને મળેલ સાત્ત્વિક વાતાવરણથી સ્વનું ઘડતર કરી આજીવન વાચક, વિચારક અને વક્તા રૂપે પોતાના અભ્યાસને આપણી સામે મૂકનાર જીવનસાધિકા દક્ષાબહેનને નમન.

સાભાર સ્વીકાર

નિબંધ

ચંદા જન ચંદા જનક રાવલ, ૨૦૧૮, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૫૦૦
શોષિતા મૂળ પોષાતા પાના ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ,
પૃ. ૧૦ + ૧૨૫, રૂ. ૧૩૫

વિરલ આત્મકથનાત્મક સાંભરણો

શિરીષ પંચાલ

[ધેર જતા : ગુલામોહમ્મદ શેખ, ૨૦૧૮ * પૃષ્ઠ ૧૩૪, કિં. રૂ. ૨૦૦/- સંવાદ પ્રકાશન, વડોદરા; ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર, મુંબઈ; સાહ્યર્થ પ્રકાશન, મુંબઈ]

શબ્દ અને રંગરેખા વડે ગુજરાતને વિશ્વના નકશા પર મૂકી આપનાર ગુલામ-મોહમ્મદ શેખ (૧૯૩૭) દેશવિદેશનાં અનેક માન-સન્માનથી વિભૂષિત થયા છે. ગુજરાતી કવિતાને અછાંદસ દ્વારા એક સાવ નવું પરિમાણ આપ્યું. ‘ક્ષિતિજ’ અને ‘વિશ્વમાનવ’માં સર્જનાત્મક અને વિવેચનાત્મક લખાણો આવતાં રહ્યાં અને એ વિશે બહુ જ ઉમળકાથી ભોગીલાલ ગાંધી મિત્રોને કહેતા રહ્યા. પોતાનાં લખાણોને, સર્જનાત્મક અને વિવેચનાત્મક, વારંવાર ઘૂંટતા રહેવાની પહેલેથી આદત; વળી લખ્યા પછી તરત કશું પ્રકાશિત નહીં કરવું, પ્રકાશિત કર્યા પછી ગ્રંથસ્થ નહીં કરવું – આવી ધીરજ બહુ ઓછા સર્જકોમાં જોવા મળશે. અને એટલે જ જુઓ પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘અથવા’ (કાવ્યસંગ્રહનું શીર્ષક ‘ઝાંચ’ પણ વિચારેલું) છેક ૧૯૭૪માં અને તેની સંવર્ધિત આવૃત્તિ ૨૦૧૩માં પ્રગટ થઈ. ‘વિશ્વમાનવ’માં નિયમિત રીતે કળા વિશેની લેખમાળા પ્રગટ થઈ હતી, હજુ એ અગ્રંથસ્થ જ રહી છે.

આત્મકથનાત્મક, સંસ્મરણો ધરાવતા ‘ધેર જતાં’ સંગ્રહમાં ગુજરાતી ગદ્ય સાવ વિલક્ષણ રીતે પ્રગટ્યું છે. ‘ઊહાપોહ’માં પ્રગટ થયેલા આ નિબંધો વિશે ત્યારે આ લખનારે ઉમળકાથી વર્તમાનપત્રના પાને નોંધ લીધી ત્યારે એક વડીલ મિત્ર ભારે નારાજ થઈ ગયા હતા. એમની નજરે એ ગદ્યમાં કશી ગુંજાશ ન હતી. પણ આજે જ્યારે આપણે ‘ધેર જતાં’નાં લખાણોમાંથી પસાર થઈશું ત્યારે પેલા જૂના ઉમળકાને અનેકગણો વધારવો પડે. ‘ધેર જતાં’નાં લખાણોને બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય. પૂર્વાર્ધમાં ‘ગોદડી’ સુધીનાં લખાણો અને ઉત્તરાર્ધમાં ‘રેસિડેન્સી બંગલો’ સુધીનાં લખાણો. આરંભે ગુલામમોહમ્મદ શેખ નોંધે છે :

‘પયાસ વરસ લગી આવ્યું એવું ને એમ જ લખ્યું. મઠારતા મઠારતા સાંભરણોને સર્જનાત્મકતાની સરાણે ચડાવ્યાં ત્યારે ક્યાંક સાંભરણ સર્જવાની વેળેય આવી. સીધી લીટીની આપકથા માંડવાનો ઉદ્યમ વિસારે મૂક્યો પણ નિબંધ, વાર્તા કે કવિતાની કેડીઓ સોંસરવું સંચરવાની ઉમેદ અકબંદ રહી.’

પહેલું લખાણ છેક ૧૯૭૦માં પ્રકાશિત થયું અને છેલ્લું શબ્દબદ્ધ થયું ૨૦૧૮માં. આરંભની કેફિયત ૨૦૧૪ થી ૨૦૧૭ સુધી લખાતી રહી. આ આત્મકથનાત્મક સાંભરણોને ‘અથવા’ની કાવ્યસૃષ્ટિ સાથે અને ‘નીરખે તે નજર’ની કળાવિષયક લેખસૃષ્ટિ સાથે રાખીને વાંચવાથી વિલક્ષણ સંવાદિતાનો અનુભવ થશે. આમાંનું કોઈ પણ લખાણ ગુલામમોહમ્મદ શેખનાં બીજાં લખાણોમાંથી પસાર થવાની આપણને ફરજ પાડશે. જે સ્થળે જન્મ થયો, બાળપણ વીત્યું તે વઢવાણની – સુરેન્દ્રનગરની વાતોથી માંડણી થાય છે, થોડાંક પૂજ વાંચતાં જ આગળ જે કહેવાયું – આ ‘સીધી લીટીની આપકથા’ નથી – તેની આપણને પ્રતીતિ થાય છે. જમણ, શિરામણ અને મહેમાનગતિ થતી રહે એવા સાવ સાદા ઘરને વર્ણનના કસબથી મહોલાતમાં રૂપાંતરિત કર્યું છે. એવા નાના ઘરમાં કેટલો બધો વસ્તાર, ઘરની વ્યક્તિઓના પૂરાં આલેખન કરવાને બદલે લસરકાથી કામ ચલાવી લીધું છે – દા.ત. નાનાં ભાભી ‘ઘરકામ કરી અભણ જેવો પાઠ ભજવતાં થયાં.’ આવું ઘર મોટા ભાગના ભારતીયોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. કપરા દિવસોની વાત મલાવી મલાવીને કહેવાને બદલે આટલો જ ઈશારો થયો છે. ‘ચાળીસીના દાયકે કુટુંબે ભારે વેઠ્યાના અણસાર’ કરીને વાત આટોપી છે.

ગંદાગોબરા ઘરને કારણે, અનેક પ્રકારના અભાવોને કારણે ઘરમાં ઝઘડા થતા રહેતા. ઘણીબધી આત્મકથાઓમાં શબ્દ વડે બધું રૂડુંરૂપાળું, મનમોહક ચીતરવામાં આવતું હોય છે. અહીં એવાં કશાં સુશોભનો નથી. અહીં તો ઘર વિશે જે અનુભવેલું તે જ આલેખાયું છે :

‘ઝઘડાના મૂળમાં પેટિયું રળવાની પંચાત અને મરદ ઓરતના અંગત કોયડા. એવે ટાણે મારી ગામઠી મા આખી ખડકી સાંભળે એવા સાદે બાપુને ભાંડે ને એ બબડતા બબડતા ખડકીને ઝાંપેથી નીકળી મસીદે પહોંચે.’

નાનપણથી જ શબ્દ તથા રંગ-રેખા સાથેની દોસ્તી. બાળકાવ્યો લખાતાં ગયાં અને ‘બાળક’, ‘રમકડું’માં પ્રગટ પણ થયાં. મોટા થઈને અઢળક પ્રસિદ્ધિ મળશે એવો કોઈ અણસાર નહીં અને એટલે એ પાપાપગલીની કોઈ નિશાની સચવાઈ લાગતી નથી. હા, આપઓળખના પ્રશ્નો નાનપણથી ઊભા થવા માંડ્યા હતા. મુસ્લિમ તરીકેની ઓળખ ક્યાં ક્યાં નડે છે તેની વિગતે વાત નિખાલસતાથી થઈ છે. લલાટે કોતરાયેલું આ નામ કેવા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે તે માટે શરીફા વીજળીવાળાને પણ પૂછવું પડે. કાવ્યયાત્રા, વાર્તાયાત્રા, રંગ-રેખાયાત્રા ચાલતી જ રહી અને રવિશંકર રાવળે વડોદરા જવાની સલાહ આપી. સુરેન્દ્રનગરથી વડોદરા જવું એટલે શું ?

‘મેટ્રિક પાસ કરી જુલાઈ મહિને હું ટોપી ફેંકી, મસીદ મૂકી, ‘પ્રગતિ’નાં છેલ્લાં પાનાં દોરી નાઠો વડોદરા ભેર. એ બીજો જન્મ.’

આમ પરંપરાગત ભાષામાં કહેવું હોય તો ગુલામમોહમ્મદ શેખ ‘દ્વિજ’ થયા. વડોદરાની ‘ફાઈન આર્ટ્સ કોલેજ’ સાવ જુદું ઘડતર કર્યું – ચીતરેલું ભૂંસાયું અને લખેલું

તે ‘ભુલાયું’. આ વરસોમાં ‘જુવાની ફૂટી ને દુનિયાને દેખવાની દૃષ્ટિ બદલાઈ. સૌથી વિશેષ તો સર્જનાત્મકતાનો વિકલ્પ ધાર્મિકતાના વાડા વળોટી ગયો.’

કળાના સ્પર્શે ચેતોવિસ્તાર થાય એવું પુસ્તકોમાં તો અવારનવાર વાંચ્યું પણ જીવનમાં એવો ચેતોવિસ્તાર કેવી રીતે થાય છે તે અહીં જોવા મળે છે. સાહિત્યનો વિદ્યાર્થી તો ઘેર બેઠાં પુસ્તકો વાંચીને ભાથું મેળવે પણ દૃશ્યકળાના વિદ્યાર્થીએ તો યોગમ ફરવું પડે અને એમ કરતાં કરતાં સંવેદનાની ક્ષિતિજો વિસ્તારવી પડે. ઉમાશંકર જોશી કહેતા હતા – એ તે કેવો ગુજરાતી જે હોય કેવળ ગુજરાતી ? સુરેશ જોષીને કારણે વિશ્વકવિતાનો પરિચય અને ફાઈન આર્ટ્સ કોલેજને કારણે વિશ્વકળાનો પરિચય. પછી તો વિશ્વકળા-કૃતિઓને પ્રત્યક્ષ નિહાળવાની તક મળી અને રાજેન્દ્ર શાહની પંક્તિ સાર્થક થઈ – ‘ઘર તજી જનારને મળતી વિશ્વતણી વિશાળતા.’

‘કેફિયત’ પછી ‘ઘેર જતાં’થી માંડીને ‘ગોદડી’ સુધીના નિબંધોમાં ગુજરાતી ગદ્યમાં અત્યાર સુધી ન અનુભવેલી આદિમ સંવેદના અને એને અનુરૂપ ગદ્યશૈલી જોવા મળશે. વડોદરાના કાયમી વસવાટ પછી વચ્ચે વચ્ચે સુરેન્દ્રનગર જવાના પ્રસંગો આવ્યા ત્યારે અનુભવ થયો કે ‘ઘર છોડ્યા પછી પાછા ફરવાની ઈચ્છા કરવી તે પગમાં મૂળ ઉગાડી જાતને જૂની માટીમાં રોપવા જેવું છે.’ એટલે આવાં મૂળ ઉગાડીને વિરમગામ પછી સુરેન્દ્રનગરના માર્ગે નીકળો એટલે ‘આવળબાવળની આછેતરી ઝાડીઓ, રસ્તે આવતાં ગામડે બેઠેલી સૂનમૂન ગૂંપડીઓ અને અતિવૃષ્ટિથી ઉઝરડાયેલી ગાભણી જમીન જોતાં મારા માથામાં વેદનાના ટશિયા ફૂટે છે.’

અને આ આસપાસના વાતાવરણમાંથી પસાર થાય ત્યારે શું કરવાની ઈચ્છા થાય છે ? ‘રસ્તો આંતરી ખેતરનાં ઢેફામાં જઈને પડું, આળોટું, મારું મોં ખેડેલી ભોંયના વાટામાં ભેરવી ઊંડો ઊતરું જેથી મારા માથાના ટશિયા એના પેટમાં ઊતરે અને એના રેલામાંથી મૂળ ફૂટે.’

‘અથવા’ની કેટલીક રચનાઓ સાથે આનો સેતુબંધ થાય. કવિ તરીકેની તથા ચિત્રકાર તરીકેની સર્જનાત્મકતા અવારનવાર જોવા મળશે. સુંદર-અસુંદર, શુભ-અશુભ જેવાં દ્વન્દ્વ અહીં જોવા નહીં મળે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ તો કહ્યું જ છે – ચિત્તિની પ્રોજેક્ટવલ જવાલામાં એ બધાં દ્વન્દ્વ ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. અને એટલે જ સામાન્ય રીતે અંધકારને નકારાત્મક પરિમાણ તરીકે જોવાની આપણને આદત પડી ગઈ છે (ઊંડા અંધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે તું લઈ જા – તમસો મા જ્યોતિર્ગમય). પણ ગુલામમોહમ્મદ શેખને અન્ધકારનાં ચિત્રવિચિત્ર રૂપ જોવાની, કલ્પવાની જાણે આદત પડી ગઈ હતી. શૈશવના એ ઉદામાઓની સ્મૃતિ આવતાં એનું વર્ણન કેવી રીતે થાય છે ? ‘દિવસના અનુભવને રાતના અંધારામાં શિલ્પવત્ કરી નિશ્ચલ ઘાસમાં ફરતાં જીવડાંની હરફરના અવાજને સાંભળી રહેવું – એ બધું આજે જાણે મારા પગ નીચે બાહેલી વીસ વરસની ધૂળમાં કોઈક વાર વરતાઈ જતાં મૂળિયાંમાં મગફળી જેવા ફળનો સંપુટ થઈને બાહેલું છે.’

આ સાંભરણોમાં સર્જકને કશા વિધિનિષેધ નડ્યા નથી, એટલે જ આપણાં લખાણોમાં રસ, શ્રુતિ, સ્પર્શ, ગંધની જે દુનિયા સામાન્ય રીતે બાજુએ મૂકવામાં આવે છે તેને અહીં વાચ્યા આપવામાં આવી છે. આમાંથી પસાર થઈએ ત્યારે ખ્યાલ આવે કે આપણે કેટલાં બધાં જગતને બહાર રાખીને જીવતા હતા, ઘરમાંની કે ઘર બહારની સૃષ્ટિને જેટજેટલાં કરણો વડે પાળી શકાય તે અહીં આલેખાઈ છે. અજવાળામાંથી અંધારામાં જાઓ કે અંધારામાંથી અજવાળામાં જાઓ – નવી નવી જ દૃશ્યાનુભૂતિઓ થશે. વીજળીને કારણે ફાનસો ગયાં. (મોટા ઘરમાં હાથમાં ફાનસ લઈને જુદા જુદા ઓરડાઓમાં ફરીશું ત્યારે આંજી દેતા અજવાળાએ જે નહોતું દેખાડ્યું તે ઝાંખા અજવાળાએ દેખાડ્યું.) અને એક સાવ નવું જગત દેખાયું, ઓરડાઓમાં નવાં રૂપ જોવા મળ્યાં. શહેરીજનોને તો વગડાનો ખ્યાલ જ ન આવે, પણ જેનું બાળપણ વગડામાં ઊછર્યું હોય તે શહેરમાં રહીને પણ વગડાને ભૂલી ન શકે. આ જીવે આકડા પર જીવડાં જોયાં, આવળ પર ઈયળ અને બાવળ પર મકોડાની હિલચાલ જોઈ’, આ ઉપેક્ષિત સૃષ્ટિને સમગ્ર ચેતના દ્વારા આલેખી છે – ‘આ ગંધ, રંગ અને આકૃતિને સાથે વણી કાઢવાની ટેવ ગળથૂથીમાંથી મળી.’ આની સમાંતરે અતિ પ્રાકૃત તત્ત્વ પણ પ્રવેશ છે, પછી એ જગતના તાણાવાળા મોટી વયે જોયેલાં ચિત્રો સાથે વણાવા માંડ્યા. એટલું જ નહીં, બાળપણની એ આદિમસૃષ્ટિ પાછળથી ચિત્રોમાં આલેખાયેલાં પાત્રો સાથે સંવાદ પામી, પોતાના અને બીજાઓના ચિત્રજગતમાં ફરી ફરી પ્રવેશ્યાનો અનુભવ થાય છે.

સામાન્ય રીતે આપણાં આત્મકથનાત્મક લખાણોમાં યૌવનના ઉઘાડ વખતનાં શારીરિક-માનસિક સંચલનોની વિગતો કશાક સંકોચથી બાજુ પર મૂકવામાં આવે છે. પણ અહીં એવું નથી. એવી પણ અફવાઓ સાંભળી હતી કે વિચિત્ર જાનવરો માણસોને ઉપાડી જઈ તેની સાથે રંગરાગ માણતા. તેવા કોઈ જાનવરની પ્રતીક્ષા ગુલામમોહમ્મદ શેખને પણ હતી. દાદાની ઓરડીમાં બેસીને બહાર દેખાતી દીવાલ એક પાત્ર બનીને અહીં પ્રવેશે છે, અને દીવાલ સાથેનાં સાહચર્યો વિગતે આલેખાયાં છે.

વળી નિત્યકર્મની વાત સ્વાભાવિક રીતે, સહજ રીતે આવે છે. સંવેદનશીલ સર્જક પ્રત્યેક ઘટના-પછી તે ગમે તેવી હોય – નાં આલેખનને સર્જનાત્મકતાનો પાસ કેવી રીતે બેસાડે છે તે પણ જોવા જેવું છે. તળાવના કાંઠે કુદરતી હાજત કરતી વખતની અનુભૂતિ અને તેની અભિવ્યક્તિ જુઓ,

‘પાળને ફૂંડાળું વળી ઊગેલા ઝાડની ટોચેથી દેખાતું આકાશનું ચકરડું, જાણે મને, ઝાડને, પાળને અને તળાવને ઢાંકી બિડાઈ ગયું હતું. કુદરતના કોશેટામાં પુરાવાનો આ અનુભવ હજી પણ જ્યારે જ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે મન સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. મને લાગે છે કે એ અનુભવ માના ગર્ભમાં રહ્યાના અનુભવથી હલુ દૂર નહોતો.’ બધાની જેમ આપણા સર્જક પણ એસ.ટી.માં પ્રવાસ કરીને વતન જાય છે પણ તેમની પ્રવાસકથા વિલક્ષણ બને છે કલ્પનસમૃદ્ધિને કારણે. ‘કાચી ઊંધના બગાસામાંથી બપોરથી ખાણીના ગોટા ઊડ્યા; થોડી ખારાશ, તૂરાશ, તીખાશનોય તમતમતો રંગ મોઢેથી નાકને

સણસણાવતો નીકળ્યો...’ બસસ્ટેન્ડ પરનું ચિત્ર કેવું આલેખાયું છે — તેમની નજરે શું શું પડે છે ? ભરવાડણના અતલસનું કાપડું, ભરવાડની બીડીની ગંધ સાથે ડુંગળીની વાસ, ભૂલકાને મુતરાવતી મા... અને સામાન્ય જનોને જુગુપ્સાજનક લાગે એવાં સંવેદનો આલેખવાની જરાય છોછ નહીં.

એક અચરજ તો થશે. દાયકાઓ પહેલાંના સાંભરણની આ વાતો છે. જો સ્મરણ-કથા હોત તો તો કોઈ પ્રશ્ન નહોતો. પણ આ એવી આપકથા નથી. વર્ષો જૂની સ્મૃતિઓ ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષો દ્વારા કેટલી બધી બળકટતાથી આલેખાઈ છે : ‘પછી ભાગું સૂકા ભોગાવાને પેલે પાર ચીભડાની વાડીએ કોશકાંઠે ભેંસ જેવડી મશકના ધોરિયે માથું ધરું ને ટાઢા પાણીનો ભેંસ મારા રૂંવે રૂંવે ફાટી પડે. એ પાણીનો માર, એની ટાઢક, એ બન્ને સાથે ઝાલ્યાની એકાકી ઘડી.’

સામાન્ય રીતે મિયાણા કોમ લોકોની દૃષ્ટિએ કુખ્યાત છે. પણ એ કોમની ઊજળી બાજુ પણ જોવી જોઈએ.

‘આખા ગામનો ઉતાર ગટરમાં વહે છે અને સૂકી નદીમાં ઠલવાય છે. ભોગવાને કાંઠે કાળાં તળાવડાં ભરાયાં છે. રેતીય કાળીભઠ થઈ ગઈ છે, એ પાણીના પાટોડામાંથી નીકો કાઢી, પાળ બાંધી મિયાણી ઓરતોએ વાવેતર ને વાડા કર્યાં છે ને હવે તો હાથવેંત ઊંચું ઘાસ, વેલા ને રજકો થયાં છે. નાની નાની વીસ વીસ વારની જમીન આ પ્રજાએ પચાવી પાડી છે. ખૂણે ચાંડિયા નાખ્યા છે ને ઝૂંપડાં બાંધ્યાં છે. કાળી રેતીના ભીના કાદવિયા કળણની ટાઢકમાં કૂતરાં આડાં પડે છે. ત્રણ ત્રણ વરસના દુકાળથી સૂકીભઠ નદીના થાળે ગંદવાડના પાણીને નાથી આ નથી જોવાતી પ્રજાએ લીલોતરી પ્રગટાવી છે.’ બોદલેર જેવા કવિએ તો કહ્યું હતું — તમે મને મળ આપો હું એનું સુવર્ણ કરીને આપીશ. મિયાણી પ્રજાએ કાદવમાંથી સોનું પ્રગટાવી આપ્યું !

અહીં હિમાલયમાંથી પ્રગટેલી નિર્ઝરિણીઓની કથા નથી, આ પ્રદેશની ગટરોનું વર્ણન જુઓ, તેવા પાણીમાં રમતો રમતા ટાબરિયા, એમાં મૂતરતા છોકરાઓનું વર્ણન ગુજરાતીમાં ભાગ્યે જ જોવા મળશે !

ગુલામમોહમ્મદ શેખે જે કેટલાંક વ્યક્તિચિત્રો આલેખ્યાં છે તેમાં ભાઈનું શબ્દચિત્ર અદ્ભુત છે. અહીં સર્જકની કલમે કરેલા જાદુએ તો મૃત્યુ પામેલી ભાઈની રગેરગ આપણી આગળ ખુલ્લી કરી આપી છે. ભૂતકાળને સાચવવાની અદ્ભુત રીતો આ ભાઈએ અપનાવી હતી. સરમુખત્યાર જેવા લાગતા છતાં હૈયે બધાને માટે માયા રાખતા આ માણસે ઘરને, સમાજને, ઓળખીતા-પારખીતાઓને કેવી રીતે સાચવ્યા તેની વિગતો અહીં મળશે. ઝઘડા-ટંટા વખતે ભાઈનું જે વ્યક્તિત્વ ખીલે તે તો અદ્ભુત હતું. ‘પોયાને તો પરચો થાય કે એમનાં વેણ વાગોળવા માંડે ને ઘરકજિયે એ મૂડી વાપરે.’

કોઈને થાય કે ઘરકંકાસની આ બધી વાતો શા માટે લખવી જોઈએ ! પણ સર્જકને સ્થૂળ વિગતોમાં રસ નથી, એ કંકાસનાં પરમાણોમાં રસ છે, અને એ કંકાસની વાતો

કંકાસિની શૈલીમાં જે આલેખાઈ છે તે જુઓ :

‘કજિયો કંઈ અમારા ઘરની જ અસ્ક્યામત નહિ, શેરીની સહિયારી થાપણ. એ ચડે મરચાંની ડમરી જેવો, પછી ઝાળ થાય. વાતવાતમાં ઊંબારિયું ચંપાય, સાંદીકડું તડ તડ ફૂટે એમ તિખારા ઊડે, પછી એવો ભભૂકે કે કોઈ ન બચે. જોતજોતામાં ઘર સાથે ખડકીની હોળી ને પછી તો આખી શેરી ઝલાય, એની જવાળામાં લોક ડોળ, ડહાપણ નેવે મૂકી છકે, ભાંડે, શેહ શરમ છોડી – છૂપી અબળખાઓ છતી કરે, સામસામાં લૂગડાં ઉતારી નાગા થાય.’

હજુ આજેય બરાબર યાદ છે. રાજલક્ષ્મી સોસાયટીના અમારા ઘરમાં ગુલામમોહમ્મદ શેખે ‘ગોદડી’ નિબંધ વાંચ્યો હતો. શ્રોતાઓ હતા, જ્યંત પારેખ – હું અને ચન્દ્રિકા. એક જમાનો હતો જ્યારે ઘેર ઘેર ગોદડીઓ તૈયાર થતી હતી. જૂનાં-જરી ગયેલાં કપડાંનાં ચીથરાં ભેગાં થતાં. કેટકેટલી ગંધને અહીં વર્ણવાઈ છે. માથાનું ધૂપેલ, માંકડનું લોહી, બાળકના પેશાબ – અહીં જે આલેખાયું છે તે આપણા સૌનો હિસ્સો પણ આપણી સભ્યતા આવાં આલેખન કરવા ન દે. દાદાની ખોલી તે આ સર્જકનો સ્ટુડિયો. ત્યાં અક્ષરો ઘૂંટાયા, ચિતરામણ થયાં, સ્ત્રીઓની કાયાઓની સમૃદ્ધિનો અનુભવ થયો – ફિલ્મી અભિનેત્રીઓની દેહચરિત્ર વારેવારે વળગતી રહી – અહીં અનાસક્તિ નહીં પણ આસક્તિની વાતો નિખાલસતાથી આલેખાઈ છે. કિશોરાવસ્થામાં કેવી કેવી કન્યાઓ જોઈ ?

‘ગલીને ઉપરવાસ મેમણની મેડીઓમાં ઝીણી ઝીણી, ચોખાની રોટલી જેવી ધોળી ને પોચી, ઘરેણે લથબથ ઢીંગલીઓ અગાશીમાં અલપજલપ દેખાઈ જાય પણ આમેય આઘી ને જરા વાસ વિનાની એટલે લૂખી લાગે. ઘરાણાને કારણે આંખ ખેંચાય પણ માંઘ મોણ નહિ એવી દેહસૂષ્ટિ પર વારી જતાં વાર લાગે.’ ક્યારેક કોઈ ગમી જાય – પણ તે મોટી વયની શિક્ષિકા નીકળે.

હવે એક જુદા ખેલની વાત. ‘માય ફર્સ્ટ લવ’ જેવી વાર્તાઓ તો લખાઈ છે, અહીં અપરિપક્વ વયે આકર્ષણ જન્માવનારી એક કન્યાની વાત વિગતે આલેખાઈ છે. મગફળીનાં ખોખાં ફેંકીને ઓઝલ થઈ જતી કન્યાને માટેનો સુરાપો અહીં આલેખાયો છે. તે કન્યા કેવી હતી !

‘શેકાયેલી ઘઉંની રોટલી જેવો ભીનો રતૂમડો વાન, તોતાપુરી જેવી તોરી ચિબુક, તેજ હડપચી, તીખું નાક, હોઠે સળી જેવી ઝીણી સેર, પહોળા કપાળે અધઓખ્યા વાળની જાડી લટ, ઉપર સૂકા ઝાંખરિયા વાળ ને ગરદન, ગરદન કેવી ? આટલું જોતાં આંખ છલકાઈ ગઈ હતી.’

કન્યાદર્શને વિલક્ષણ અનુભવ કરાવ્યો, ‘રૂંવે રૂંવે દીવા થયા, નાડીઓ આળસ મરડી ઊઠી, પિંડનાં છિદ્રો ખૂલ્યાં, એમાં સ્ત્રાવ થયો. આંખે અચાનક પીળી ઓઢણી ચડી આવી ને સામે દેખાતી દુનિયાની દાબડી બિડાઈ ગઈ.’

આપણી ભાષામાં પ્રથમ પ્રેમની અનુભૂતિઓનાં આલેખનો કેટલાં થયાં ? કેવાં થયાં તેની તપાસ કરવા જેવી છે. અહીં અનુભૂતિ અને એની અભિવ્યક્તિ બેનમૂન છે :

‘એ રાતે ગોદડી ગેભી થઈ. પગ પડતાં પાતાળ ખૂલ્યાં, અડતાં જ અવકાશમાં આગળા ખૂલ્યા. ટાંકે ટાંકે ટંકાર થયો, હવામાં હવેલીઓ ફૂટી, અટારીઓ ઊગી. પડખું ફરું ત્યાં ખાટલો મધદરિયે, સીધો સૂઉં તો હથેળીમાં આકાશ ને ઊંધો પડી હાથપગ પસારું તો બથમાં બ્રહ્માંડ. ગાભા-ગોદડીનો ખટમીઠો ખેલ, અંગ એ તે સળોમાં ગરમાવો ફૂટે, જૂલમાં કોરેકોરે ટાઢક ફરફરે. આંખ ઢળી ન ઢળી ત્યાં સંચર્યો સાપ, અંધારે આંધી આવી, ટેભા તણાયા, શ્વાસ ભેગી સળો સળગી ને ઘમસાણ મચ્યું, જોતજોતામાં ચૂંદડીનો કટકો છૂટો થઈ ચંદરવો થયો, પાટલૂનના પાંચયા પહાડ-ઢોળાવ પર ખેંચાયા, લેંધાનો લીરો ભોગાવે પટ થઈ પથરાયો.’ ખરેખર તો બહોળો ફેલાવો ધરાવતા કોઈ સામયિકમાં ‘ગોદડી’ નિબંધનો ઉત્તરાર્ધ અને તેનો આસ્વાદ પ્રગટ થવો જોઈએ.

‘ગોદડી’ પછીના નિબંધો જુદા પ્રકારના છે. અહીં આપણું સામાજિક વાસ્તવ પણ પ્રગટ થશે. બિનસાંપ્રદાયિકતાના ભ્રમ ભાંગે અને નવેસરથી આપણાં સમાજ, સંસ્કૃતિ વિશે પ્રશ્નો થવા માંડે.

‘રેસિડેન્સી બંગલો’ નિબંધના આરંભે એની બાંધણીની વિગતો જોવા મળશે; નાનકડો ઈતિહાસ પણ મળશે. આ ગાળામાં નવાં નવાં ચિત્રો ચિતરાતાં ગયાં અને એ કૃતિઓમાં આપણું સામાજિક વાસ્તવ પણ ઠલવાતું ગયું.

‘શિયાળુ સવાર’માં ફરી પૂર્વાર્ધનો દોર જોવા મળશે. ‘ઘેરા લૂગડે તડકો પાંદડાં વચ્ચેના બાકોરે થઈ ચાંદરણે ખર્યો ને તેજનાં ટપકાં પડ્યાં : હાથ-મોં હતાં તેથી ઊજળાં થયાં, ઘેરા લિબાસ પર બાકોરાંની ભાત પડી : ટપકાં જાણે કે તડકે ધોવાયાં ન હોય ! ટપકાં ફરતે લીલો, હતો તેથી ઘેરો થયો. પછી એ જ બેસણે ચાપાણીનાં વાસણ આવ્યાં તે પર તડકો-છાંયો સાથે વરસ્યો.’

આપણા નિબંધકારો, સંસ્મરણ-આલેખકો જે જગતમાં મોટે ભાગે પ્રવેશ કરતા નથી તે જગત અહીં બળકટતાથી, આદિમ સંવેદના સાથે આલેખાયું છે. નહાતી વખતે શબ્દ અને રંગરેખાના કળાકારને થતો અનુભવ અહીં આલેખાયો છે. ઘર વિશે તો ગુજરાતીમાં કેટલુંક લખાયું છે પણ તે બધાંથી જુદા પડીને ઘરની જે ઓળખ અપાઈ છે તે જુઓ :

‘પહેલું ઘર તેય શરીર. અંદર રહેવાનું ને બહારથી જોવાનું; અચંબો બેય બાજુ. પહેલાં તો જીવ અંદર પડ્યો લાગે, પણ અંદરનું ભળાય નહિ, કળાય ખરું. હરતુંફરતું ઘરઆંગળે પમાય. ઘરની આંગળી જ ઘરને પામે. ટેરવે રગેરગનાં તાળાં ખૂલે, સ્નાયુ મપાય, હાડયામનાં મજાગરાં ઉઘાડબંધ થાય, વાળની ઝાડીમાં જઈ ચડે તો ખોપરીની ખાલનો નકશો ઊપસે.’

છેલ્લો નિબંધ ‘ઘર ખોળ્યાં, ખોયાં ને મળ્યાં’. અત્યારે જે ઘર (‘નિહારિકા’)માં

તેઓ રહે છે તેની કથા — સરેરાશ મધ્યમ વર્ગને નડતી મુશ્કેલીઓની કથા છે, પણ વધારે વિષમ વાતો કોમવાદી તોફાનોની વચ્ચે જીવવાની, હઠપૂર્વક જીવવાની વાતો છે. એ કપરા દિવસોમાં હસમુખ શાહ — નીલા શાહ બળજબરી કરીને દિલ્હી લઈ ગયા હતા તેની વિગતો — છાપરે ચઢીને નહીં — આલેખાઈ છે. પાસ્તરનાકને પણ રશિયા છોડી દેવાની સલાહ કેટલા બધા મિત્રોએ આપી હતી, પણ એ જીવ રશિયાની ભૂમિનો કોઈ રીતે ત્યાગ કરવા માગતો જ ન હતો. ગુલામમોહમમદ શેખને પણ મિત્રોએ ગુજરાતમાં સૌથી વધારે ખરડાયેલા વડોદરાને છોડીને દિલ્હી જતા રહેવાની સલાહ લાગણીપૂર્વક આપી હતી પણ ‘ગુજરાતી ભાષાને વિસારે પાડવાનું પાલવે તેમ નથી.’ એમ માનતા આ માણસે આની જ માટીમાં મૂળિયાંની જેમ પગ ઊંડે ઊંડે પ્રસારીને રહેવાનું રાખ્યું.

‘ધેર જતાં’ એક અદ્ભુત દુનિયા આપણી આગળ ઉઘાડે છે, ગુજરાતી ભાષાનું એક નવું રૂપ અહીં જોવા મળે છે એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી.

નિબંધ

ગુજરાતી નવલકથામાં ઉપસતા ભારતીયતાના પરિમાણો ડૉ. મૌલિકા પટેલ, લેખક પોતે, દર, મ્યુનિસિપલ ક્વાર્ટસ, જૈન મંદિર સામે, પ્રતાપનગર રોડ, વડોદરા- ૩૯૦૦૦૪, ૧૧૦ + ૧૭૭, રૂ. ૧૮૦ નિબંધ

ચંદા જન ચંદા જનક રાવલ, ૨૦૧૮, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૫૦૦ શોધિતા મૂળ પોષાતા પાના ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦ + ૧૨૫, રૂ. ૧૩૫ સહયાદ્રિના ઉત્તુંગ શૃંગથી કુમાર જિનેશ શાહ, ૨૦૧૮, ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૧૫૦

ચરિત્ર

હેલન કેલર પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૪ + ૩૬, રૂ. ૩૫ સર આઈઝેક ન્યૂટન પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૮, દીપ એન્ટરપ્રાઈઝ, અમદાવાદ, ૪ + ૪૦, રૂ. ૪૦ મહાવિજ્ઞાની ગેલિલિયો પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૮, શ્રીજી સેલ્સ એજન્સી, અમદાવાદ, ૪ + ૩૬, રૂ. ૩૫, રંગભેદના લડવૈયા, નેલ્સન મંડેલા પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૮, દીપ એન્ટરપ્રાઈઝ, અમદાવાદ, ૪ + ૩૬, રૂ. ૪૦ મહાભારતનું મહાનપાત્ર : કુંતી પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૪ + ૪૦, રૂ. ૪૦

આપણી વાત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી સાહિત્યનું એકત્રીસમું જ્ઞાનસત્ર બનાસકાંઠાના પાલનપુર ખાતે ડિસેમ્બરમાં યોજાશે તેનો પ્રથમ-દર્શીય આલેખ આ સાથે નીચે મુજબનો છે :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૩૧મું જ્ઞાનસત્ર

વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટ, પાલનપુર સંચાલિત

શ્રી કાનુભાઈ મહેતા વિદ્યાવિકાસ કેન્દ્ર અને શ્રી સૂર્યકાંત સી. પરીખ
માનવ વિદ્યાના ઉપક્રમે

તારીખ : ૨૬-૨૭-૨૮ ડિસેમ્બર-૨૦૧૯ના ત્રણ દિવસ શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્રની
અધ્યક્ષતામાં જ્ઞાનસત્ર યોજાશે.

સ્થળ : વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટ, પાલનપુર, વિદ્યામંદિર સંકુલ, પાલનપુર, જિ. બનાસકાંઠા

ઉદ્ઘાટન બેઠક

તા.૨૬-૧૨-૨૦૧૯, ગુરુવાર, સવારે ૯.૩૦ થી ૧૧.૩૦

ગીત : જય જય ગરવી ગુજરાત/મળતા મળી ગઈ

સ્વાગત : યજમાન સંસ્થા (પ્રમુખ)

પ્રાસંગિક : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ,
(મહામંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)

અતિથિ વિશેષ :

અધ્યક્ષ : શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર,
(પ્રમુખ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)

આભાર : રાજેન્દ્ર પટેલ

બીજી બેઠક

તા.૨૬-૧૨-૨૦૧૯, ગુરુવાર, સવારે ૧૧.૩૦થી બપોરે ૧.૩૦

કાલજયી સર્જકતાની આલોચના (પ્રાચીન)

કારયિત્રી પ્રતિભાના કેટલાક પ્રશ્નો : શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા (અધ્યક્ષ)

આદિકવિ વાલ્મીકિની પ્રતિભાની ઓળખ :

એમણે સર્જેલાં ત્રણ પાત્રોને આધારે શ્રી રાજેશ પંડ્યા

મહાકવિ દાન્તેની સર્જકપ્રતિભા : શ્રી ધીરુ પરીખ
ડિવાઈન કોમેડીમાં 'ઈન્ફર્નો' - ના

નિરૂપણ સંદર્ભે

કવિકુલગુરુ કાલિદાસની સર્જક પ્રતિભા : શ્રી વસંત ભટ્ટ
એમની નાટ્યસૃષ્ટિ સંદર્ભે

આદિકવિ નરસિંહ મહેતાની કવિપ્રતિભા : શ્રી રમણ સોની
એમના ભક્તિરસ અને એમની
પરંપરાભંજકતા સંદર્ભે

સંચાલન :

ભોજન-વિરામ

ત્રીજી બેઠક

તા.૨૬-૧૨-૨૦૧૮, ગુરુવાર, બપોરે ૩.૦૦થી ૫.૦૦

સાહિત્યકારની ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા અને સર્જકતા (અર્વાચીન)

ઇતિહાસ અને સાહિત્ય : શ્રી રઘુવીર ચૌધરી (અધ્યક્ષ)

ઉમાશંકર જોશીની ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા : શ્રી સ્વાતિ જોશી

અને એમની કવિતા :

કેટલાક ધ્યાનાર્હ મુદ્દા

બેટોલ્ડ બ્રેપ્ટની ઇતિહાસ પ્રજ્ઞતા : શ્રી સૌમ્ય જોષી

અને એમની રંગભૂમિ :

પડદો શેના ઉપરથી ખુલે છે ?

ઓસિપ માન્ડેલસ્ટામની ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા : શ્રી પ્રબોધ પરીખ

અને એમની કવિતા

ચિનૂઆ અચેબેની ઇતિહાસપ્રજ્ઞતા : શ્રી પરેશ નાયક

અને એમનું કથાવિશ્વ :

આજે જ ઇતિહાસ

સંચાલન :

સંધ્યામિલન : સાંજે ૬.૦૦થી ૮.૦૦

વિશ્વખ્યાત ચિત્રકાર શ્રી અતુલ ડોડિયા સાથે એક સાંજ

એમનાં ચિત્રોનું સ્કીનિંગ અને એ વિશે ચિત્રકારની વાત

(મારી સર્જકતા : દૃશ્યો, મારાં ચિત્રફલકો ઉપર અને એમની બહાર)

ચોથી બેઠક

તા.૨૭-૧૨-૨૦૧૯, શુક્રવાર, સવારે ૯.૦૦થી ૧૧.૦૦

કારયિત્રી પ્રતિભાની મીમાંસા

અધ્યક્ષ : શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ

સર્જકની પ્રતિબદ્ધતા અને એનું સ્વાતંત્ર્ય : શ્રી સરૂપ ધ્રુવ

સર્જક, વાણી અને રૂપરચના : શ્રી સેજલ શાહ

ચરિત્રાત્મક સાહિત્યમાં સર્જકતા : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી કથાસાહિત્યમાં પ્રયોગશીલતા : શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

સંચાલન :

પાંચમી બેઠક

તા.૨૭-૧૨-૨૦૧૯, શુક્રવાર, સવારે ૧૧.૦૦થી ૧.૦૦

ભાવયિત્રી પ્રતિભાની મીમાંસા

અધ્યક્ષ : શ્રી નરોત્તમ પલાણ

ભાવકની સર્જકતા : મુખ્ય વિમર્શ : શ્રી સમીર ભટ્ટ

સર્જકને પડકારતા ભાવક : શ્રી ઉદયન ઠક્કર

ભાવયિત્રી પ્રતિભાની માવજત : શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

સર્જકતાનું એક અનોખું સ્થાનક : પૅરિસ : શ્રી હેમંત શાહ

સંચાલન :

ભોજન વિરામ

છઠ્ઠી બેઠક

તા.૨૭-૧૨-૨૦૧૯, શુક્રવાર, બપોરે ૨.૩૦થી ૪.૩૦

સાહિત્યની તાંત્રિકી : કંઠથી કમ્પ્યુટર સુધી, હસ્તપ્રત નિર્માણ અને મુદ્રણના માર્ગે

અધ્યક્ષ : શ્રી નૌશિલ મહેતા

ઈ બુક્સ, ઓડિયો બુક્સ અને આગળ : શ્રી અપૂર્વ આશર

હસ્તપ્રતોની દુનિયામાં : શ્રી જયંત ઉમરેઠિયા

શાળા-કોલેજોમાં, શહેરી અને ગ્રામ્ય : શ્રી દક્ષા ભાવસાર

વિસ્તારોમાં સાહિત્યવાચનની કેળવણી

વાચિકમ્ અને મંચન વડે સાહિત્યનો વ્યાપ : શ્રી ચિંતન પંડ્યા

સંચાલન :

સાતમી બેઠક

તા.૨૭-૧૨-૨૦૧૯, શુક્રવાર, ૭.૩૦થી ૯.૩૦
લોકલોકની સર્જકતા

ભાદરકાંઠેથી

સમાજ સાથે સંકળાયેલાં ગીતો અને વાતોની પ્રસ્તુતિઓ અને પ્રથાઓનાં અર્થઘટનો

બનાસકાંઠેથી

સમાજ સાથે સંકળાયેલાં ગીતો અને વાતોની પ્રસ્તુતિઓ અને પ્રથાઓનાં અર્થઘટનો

યજમાન સંસ્થા -

આઠમી બેઠક

તા.૨૮-૧૨-૨૦૧૯, શનિવાર, સવારે ૯.૦૦થી ૧૨.૦૦

નારી ચેતના મંચ : અનિલા દલાલ

યુવા સર્જક મંચ : કિરીટ દૂધાત

યુવા અધ્યાપક મંચ :

સમાપન બેઠક

તા.૨૮-૧૨-૨૦૧૯, શનિવારે, બપોરે ૧૨.૦૦થી ૧.૩૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું સત્ર (સામાન્ય સભા)

ઠરાવો, પ્રતિભાવો અને આભારવિધિ

આભારદર્શન : યજમાન સંસ્થા વતી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ (મહામંત્રી)

જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઈચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ડેલિગેટ ફીના રૂા. ૧૦૦૦/- ભરવાના રહેશે અને વિદ્યાર્થીઓએ રૂા. ૫૦૦/- ભરવાના રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે) ડેલિગેટ ફી તા.૨૦-૧૨-૨૦૧૯ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.

વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી ભરાઈ જાય તે ઈચ્છનીય છે ત્યારબાદ સ્થળ પર ભરનારે દોઢો ચાર્જ ચૂકવવાનો રહેશે.

આ કાર્યક્રમમાં ક્યાંક સંજોગોવશાત્ ફેરફાર થશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચી. મ. ગ્રંથાલયમાં દર મહિનાની ૧૭મી તારીખે યોજાતા પુસ્તક-પ્રદર્શનમાં આ વખતે ઓગસ્ટ મહિનામાં તા. ૧૬મીથી ૩૧મી ઓગસ્ટ દરમિયાન શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીના જન્મદિવસ નિમિત્તે લોકસાહિત્યનાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન રાખવામાં આવ્યું હતું. જેમાં ઝવેરચંદ મેઘાણી સિવાય અન્ય જેવાં કે શાંતિલાલ આચાર્ય, દુલેરાય કારાણી, ભગવાનદાસ પટેલ, જોરાવરસિંહ જાદવ, હસુ યાજ્ઞિક સહિતના સાહિત્યકારોનું લોકસાહિત્ય સાહિત્યરસિકોમાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહ્યું હતું. પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થીઓ અને અન્ય વાચકોએ રસપૂર્વક આ પુસ્તકપ્રદર્શનને આવકાર્યું હતું. ગ્રંથાલયમંત્રીશ્રી પરીક્ષિત જોશી, શ્રી ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, શ્રી ચંદ્રેશ મકવાણા, શ્રી અનિલ ચાવડા, શ્રી મનીષ પાઠક ‘શ્વેત’, ધર્મેન્દ્રસિંહ બાપુ, રશ્મિકાંત ભટ્ટ ઉપરાંત વિવિધ અખબાર અને ચેનલના પત્રકાર પરેશ દવે, માસુંગ ચૌધરી, જયેશભાઈ, કૌશિક પરમાર જેવા સાહિત્યરસિકોએ ઉત્સાહપૂર્વક પ્રદર્શનની મુલાકાત લીધી હતી. હંમેશની જેમ પ્રિયુ આપી ન્યૂઝ પ્રકાશિત કરતાં મીડિયાએ પણ આ પુસ્તક-પ્રદર્શનની નોંધ લીધી હતી.

સાહિત્યવૃત્ત

પરીક્ષિત જોશી

નર્મદ સાહિત્યસભા દ્વારા ચંદ્રકો એનાયત થશે

તા. ૨૭ ઓગસ્ટ ૨૦૧૮ના રોજ નર્મદ સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે નિણાયકશ્રી પ્રજ્ઞા વશીએ ‘શ્રી જયોતીન્દ્ર દવે’ ચંદ્રક (વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮) માટે લેખક શ્રી નટવર પંડ્યાની કૃતિ ‘હાસ્યં પરં ધીમહિ’ને, નિણાયક શ્રી શરદભાઈ દેસાઈએ શ્રી નાનુભાઈ નાયક ચંદ્રક (વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫-૧૬) માટે લેખક શ્રી દુર્ગેશ ઉપાધ્યાયની ‘ગુજરાતની આદિવાસી સંસ્કૃતિ’ને પસંદ કરી છે. શ્રી બકુલેશ દેસાઈએ ‘શ્રી જનક નાયક ચંદ્રક’ (વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬-૧૭) માટે લેખક શ્રી દિનેશ પાંચાલની કૃતિ ‘મનના માયાબજારમાં’ પસંદ કરી છે. નિણાયક શ્રી દીપક દોશીએ ‘નંદશંકર ચંદ્રક’ (વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭) માટે લેખક શ્રી ગિરીશ ભટ્ટની કૃતિ ‘ટોપીઓ ભરતી સ્ત્રી’ને પસંદ કરી છે. જેને નર્મદ સાહિત્યસભા, સૂરતની કારોબારી સમિતિએ મંજૂરી આપી છે.

ગુજરાતી લેખક મંડળનો આદિવાસી લોકસાહિત્ય પરિસંવાદ

તા. ૧૮ ઓગસ્ટ ૨૦૧૮, રવિવારના રોજ અહિંસા શોધ ભવન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ખાતે ગુજરાતી લેખક મંડળની સામાન્ય સભા અને પરિસંવાદ યોજાયાં હતાં. ‘આદિવાસી લોકસાહિત્યમાં વ્યક્ત થતાં વિશિષ્ટ અને માનવીય મૂલ્યો’ વિશે શ્રી ભગવાનદાસ પટેલ

અને ફાધર રેમન્ડ ચૌહાણે વક્તવ્ય આપ્યું હતું અને 'વંચિત સમુદાયોના સર્જકોની અભિવ્યક્તિ સામેના પડકારો અને અવરોધક પરિબળો' વિશે શ્રી દક્ષિણ છારા, શ્રી જિતેન્દ્ર વસાવા અને શ્રી બરખા વાલવી સહિતના મહાનુભાવોએ પોતાની વાત રજૂ કરી હતી. ફાધર વર્ગાસિ પોલે અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. મંડળના ખજાનચી શ્રી પરીક્ષિત જોશીએ બે વર્ષનું સરવૈયું રજૂ કર્યું હતું. કાર્યક્રમનું સંચાલન મનીષી જાનીએ અને આભારવિધિ નીતાબહેન પટેલે કરી હતી.

પુરસ્કાર અર્પણ સમારંભ

તા. ૨૧ ઓગસ્ટ ૨૦૧૯ બુધવારે રાત્રે ૮-૩૦ વાગે અસ્મી ઓડિટોરિયમ, મુંબઈ ખાતે સાંસ્કૃતિક કાર્ય વિભાગ અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી અન્વયે નર્મદ પારિતોષિક શ્રી ધ્રુવ ભટ્ટને (ગુજરાતી), શ્રી સુરેશ ખરે (મરાઠી)ને જીવન ગૌરવ પુરસ્કાર (કલા) સિતારવાદક શ્રી અરવિંદ પરીખને, અભિનેત્રી શ્રીમતી મહેશ્વરી ચૈતન્યને અને સ્વરકાર-ગાયક શ્રી આશિત દેસાઈને, પત્રકારત્વમાં શ્રી ભાલચંદ્ર જાનીને, સંસ્થામાં શ્રી ઘાટકોપર બ્રાહ્મણ સમાજને, સાહિત્યમાં શ્રી ઉદયન ઠક્કરને અર્પણ થયા હતાં.

યુનીલાલ મડિયા પુરસ્કાર (નવલકથા) દ્વિતીય : 'બે આકાશ', શ્રીમતી શોભના શાહ
વાડીલાલ ડગલી પુરસ્કાર (નિબંધ) પ્રથમ : 'વિશ્વ કલ્યાણની વાટે' શ્રી ગુણવંત બરવાળિયા
હરિશંદ્ર ભટ્ટ પુરસ્કાર (કવિતા) : પ્રથમ : 'લિ. ઓકટોબર બે' - શ્રી મુકેશ જોષી

દ્વિતીય : 'શહેરિયત' - શ્રી ભાવેશ શાહ

રા. વિ. પાઠક પુરસ્કાર (નવલિકા) : પ્રથમ : 'સ્નેહસંબંધ' - શ્રી નિરંજન મહેતા

દ્વિતીય : 'કલશોર' - શ્રીમતી કામિની મહેતા

પ્રબોધ જોશી પુરસ્કાર (નાટક) પ્રથમ : 'એકાંતમાં માનવમેળા' - શ્રીમતી ઈલા આરબ મહેતા
પ્રકીર્ણ પુરસ્કાર (સમીક્ષા) પ્રથમ : 'પુરુષ માનસિકતાઓ અને માન્યતાઓ' - શ્રીમતી દિવ્યાશા દોશી
ગોપાલરાવ વિદ્વાંસ પુરસ્કાર (અનુવાદ) પ્રથમ : 'આ તારી વાર્તા નથી' - અનુ. શ્રી આશિષ ભીન્ડે

દ્વિતીય : 'આપણું સિયાચીન' - અનુ. ડૉ. કલ્પના દવે

આ મુજબ વિવિધ પારિતોષિકો અર્પણ થયા હતાં.

દર્શક ફાઉન્ડેશન એવોર્ડ

પ્રતિવર્ષ દર્શક ફાઉન્ડેશન દ્વારા અપાતા સાહિત્ય અને શિક્ષણ એવોર્ડ ૨૦૧૮ના વર્ષ માટે સાહિત્ય એવોર્ડ વિખ્યાત કથાલેખિકા ઈલા આરબ મહેતાને અને સંસ્થા એવોર્ડ સિસ્ટર નિવેદિતા સ્કૂલને ૭ સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૯ના રોજ એનાયત થયા હતા. આ કાર્યક્રમ સિસ્ટર નિવેદિતા સ્કૂલ, રાજકોટ ખાતે યોજવામાં આવ્યો હતો. ઈલા આરબ મહેતા એમની નારીવાદી વિભાવનાથી સુખ્યાત છે. અને સિસ્ટર નિવેદિતા હાઈસ્કૂલ વર્ષોથી શિક્ષણક્ષેત્રે ગણનાપાત્ર કાર્ય કરી રહી છે.

આવરણચિત્ર : સંદર્ભનોંધ

પીયૂષ ઠક્કર

ચિત્રકાર: વી. રમેશ (જ. ૧૭ ઓગસ્ટ ૧૯૫૮, ઈલુરુ, આંધ્રપ્રદેશ)

ચિત્રનું શીર્ષક :લલ દેદ (લલ્લેશ્વરી)ના સ્મરણમાં

માધ્યમ : તૈલચિત્ર

માપ: ૯૬ X ૭૨ ઈંચ • વર્ષ : ૨૦૧૧

વી. રમેશ, ખ્યાત ફાઈન આર્ટ્સ ફેકલ્ટી, વડોદરાના વિદ્યાર્થી. મૂળે આંધ્રપ્રદેશના, બાળપણ રાજસ્થાન-મધ્યપ્રદેશમાં વીત્યું. યુવાનવયે ચિત્રકળાનો અભ્યાસ કરવા વડોદરા આવ્યા. એ પછી '૮૫થી તેઓ વિશાખાપટ્ટનમ્માં આવેલ આંધ્ર યુનિવર્સિટીના ફાઈન આર્ટ્સ વિભાગમાં અધ્યાપક તરીકે કાર્યરત છે. દેશ-વિદેશમાં એમનાં ચિત્રોનાં એકાધિક પ્રદર્શનો યોજાયાં છે. સ્વભાવે સહજ અને શાંત આ કળાકારની કળા અધ્યાત્મરંગે રંગાયેલી છે. શ્રી રમણ મહર્ષિના દર્શને પ્રભાવિત એમની કળા કાળને વળોટતી પ્રજ્ઞાના વિવિધ આલેખો રચે છે. સાંપ્રતની કળાસર્જનની વિવિધ યુક્તિ-પ્રયુક્તિનો વિનિયોગ આંતર-બાહ્ય સફરોને ખેડવાને સુપેરે પ્રયોજી જાણે છે. કમ્પઝ વીરશૈવોનાં વચનો હોય કે યોગિની લલદેદ (લલ્લેશ્વરી)ની કાશ્મીરી વાખ(સૂક્તિઓ) હોય - વી. રમેશ માટે પ્રેરક નીવડ્યાં છે. વી. રમેશના એક પ્રદર્શન કેટલોગ 'Remembrances of Voices Past' (2014)માં આવરણચિત્ર વિશેની સમજૂતી અંગ્રેજીમાં આપી છે. એ આધારે આ એક નોંધ :

‘યોગિની લલદેદ (લલ્લેશ્વરી) કાશ્મીરનાં હતાં. સમાજથી ઉઝરી એમની જીવનરીતિ હતી. લિંગભેદમાં તેઓ માનતાં નહીં અને ઉઘારે દેહે વિચરણ કરતાં. ચિત્રમાં તમે જોશો તો ચિત્રના ઉપલે ખૂણેથી ગાંઠોથી ભરેલાં બે કપડાંના દોરડાં લટકે છે. નીચે ત્રાસમાં એક માટીનું વાસણ છે. એમાં અનાજ છે. લલદેદ વિશેની બે કિવંદંતી સાથે આનો સંબંધ છે. એક વેપારીએ લલદેદને દેહ ઢાંકવા કપડું આપ્યું. લલદેદ એને બે ભાગમાં વેંતરીને બન્ને ખભે નાંખ્યું. કોઈ એમનું અપમાન કરે ત્યારે ડાબે ખભેના કપડે એક ગાંઠ વાળે અને ખુશામદ કરે ત્યારે જમણે ખભેના દોરડે ગાંઠ વાળે. દિવસ આથમ્યો ને વેપારી પાસે પાછાં આવ્યાં. વેપારીએ બન્ને દોરડાંની ગાંઠો ગણી જોઈ. બન્ને દોરડે ગાંઠોનો સરવાળો સરખો મળ્યો. કથાનું તાત્પર્ય છે : જીવનમાં નિદા, અવહેલના અને ખુશામદને સરખે મનથી સ્વીકારવી રહી.’

પ્રસ્તુત ચિત્રમાં બીજી એક કથા પણ છે. લલદેદને લગ્નજીવન ફળ્યું નહોતું. સાસુનો ઘણો ત્રાસ હતો. ભોજનમાં માટીના વાસણમાં અનાજને તળીયે પાણાં મૂકીને આપતાં. ચિત્રના નીચલાં ખૂણે ચિતરેલી માટીની હાંડીમાં આનો નિર્દેશ છે. ચિત્રમાં ત્રીજી બાબત તે એમાંનું લખાણ લલદેદના વાખની પંક્તિઓ છે. ચિત્રની રચના એકાધિક અસ્તરોમાં થઈ છે. પોતે અને આકારોથી ખચિત પાલિમ્પસિસ્ટ (અનેક રીતે વંચાતી/ઉકેલાતી હસ્તપ્રત) જેવી છે. લખાણની પાછળ આછી રેખાઓમાં ડાળ-ડાખળાં અને હરણથી ખચિત ભૂદૃશ્ય છે. જાણે ગુલાબી-લાલ-પીળી જળની સપાટી પર પડતાં આછાં પ્રતિબિંબોથી ઝલમલતી એક રચના. નીરખનારને પોતાનું પણ પ્રતિબિંબ જોવાને આવકારતી.

વી. રમેશ, પ્લાઠનં. ૮૩, નોર્થ એક્ષટેન્શન, સિતામ્મધરા, વિશાખાપટ્ટનમ-૫૩૦૦૧૩

આ અંકના લેખકો

કિશોરસિંહ સોલંકી	: 'ઋત', ૪૩, તીર્થનગર, એ-૧, સોલા રોડ, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૬૧
કેશુભાઈ દેસાઈ	: ૧૩, ઐશ્વર્ય-૧, પ્લોટ નં. ૧૩૨, સેક્ટર-૧૮, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૧
ચતુર પટેલ	: ૧, પાર્થ બંગ્લોઝ વિ-૨, શક્તિ સોસાયટી પાસે, કરમસદ રોડ, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા	: ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
ચંદ્રેશ મકવાણા	: ૨૦૨, મહાદેવ કોમ્પ્લેક્સ, શાકમાર્કેટ, નવા વાડજ, અમદાવાદ-૧૩
જયંત રાઠોડ	: 'આનંદ', પ્લોટ ૭૩/એ, યમુના પાર્ક, અંજાર (કચ્છ)
દક્ષા પટેલ	: ૭૮, નિહારિકા બંગ્લોઝ, હિમ્મતલાલ પાર્ક પાસે, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
દક્ષા વ્યાસ	: કોટ, વ્યારા-૩૮૪૬૫૦, જિ. તાપી
દિલીપ જોશી	: ૨, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી કર્મચારી સોસાયટી, યુનિ રોડ, રાજકોટ-૫
નલિન રાવળ	: ૧૦/એ, સત્તર તાલુકા સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
પન્ના ત્રિવેદી	: આસિ. પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ઉધના-મગદલ્લા રોડ, સુરત-૩૮૫૦૦૭
પરીક્ષિત જોશી	: ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા, બસ સ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
પારુલ ખખ્ખર	: 'તીર્થ', ૧૫૩, ગુરુકૃપાનગર, ચિત્તલ રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
પીયૂષ ઠક્કર	: ૧૦૩, યોગીસૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતા મંદિર પાસે, ઓધવપુરા રોડ, ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા-૩૮૦૦૨૩
પુષ્કરરાય જોશી	: ૪૭૯, ગુજ. હાઉસિંગ, ઉપવન પાર્ક, કણકોટ પાટિયા, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
પ્રફુલ્લ રાવલ	: ૩, રાજમહેલ ફલેટ્સ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
બારીન મહેતા	: ૧૪, કૃપાનમન એપાર્ટમેન્ટ, ભાઈકાકાનગર, થલતેજ, અમદાવાદ-૫૯
મયંક પટેલ	: ૫૦૧/૨૧, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૧૫
રમેશ કોઠારી	: C/૦. વૈભવ કોઠારી, સમર્પણ આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ, ખ-૭, સર્કલ નજીક, સેક્ટર-૨૮, ગાંધીનગર-૩૮૦૦૨૮
શિરીષ પંચાલ	: ૨૩૩, રાજલક્ષ્મી સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૫
સંધ્યા ભટ્ટ	: 'સ્નેહલ', પ્રજાપતિ વાડી સામે, ગાંધી રોડ, બારડોલી, જિ. સુરત.
સિતાંશુ યશશંદ્ર	: ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રેસીડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
હરિકૃષ્ણ પાઠક	: પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર-૨એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭.
હરીશ ધોબી	: હરિઓમનગર, કાછિયાની વાડી, ડેરોલ સ્ટેશન રોડ, મુ.પો. કાલોલ-૩૮૯૩૩૦
હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ	: ૭૪/૯, જગાભાઈ પાર્ક, રામબાગ ચાર રસ્તા, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

જેમની 'તત્ત્વમસિ' નવલકથા પરથી તૈયાર થયેલી ગુજરાતી ફિલ્મ 'રેવા'ને તાજેતરમાં રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર મળ્યો છે, તેવા નવલકથાકાર ધ્રુવ ભટ્ટની વસાવવા જેવી નમૂનેદાર નવલકથાઓ

ન. ઇતિ	200	લવલી પાનહાઉસ	225
પ્રતિશ્રુતિ	225	અકૂપાર (પુરસ્કૃત)	300
તિમિરપંથી	225	તત્ત્વમસિ (પુરસ્કૃત)	200
અતરાપી	180	કર્ણલોક (પુરસ્કૃત)	150
અગ્નિકન્યા	200	સમુદ્રાન્તિકે (પુરસ્કૃત)	150

વિવિધ યુદ્ધો, ભારત-વિભાજન અને રાષ્ટ્રીય સંદર્ભોની રોમાંચક માહિતી આપતાં વિવિધ સ્વરૂપનાં પુસ્તકો

ટ્રેન ટુ પાકિસ્તાન (પુરસ્કૃત નવલકથા)	ખુશવંતસિંહ, અનુ. જય મકવાણા	350
વિભાજનની વ્યથા (પુરસ્કૃત લેખસંગ્રહ)	શરીફા વીજળીવાળા	300
વિભાજનની ગુજરાતી વાર્તાઓ	સંપા. શરીફા વીજળીવાળા	175
વિભાજનની વાર્તાઓ (વિવિધ ભાષાઓમાંથી)	અનુ. શરીફા વીજળીવાળા	270
સઆદત હસન મન્દો : કેટલીક વાર્તાઓ (ઉર્દૂ)	અનુ. શરીફા વીજળીવાળા	250
વીરતા પરમો ધર્મ (પરમવીરચક્ર વિજેતાઓ)	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	100
તનોટમાતા અને લોંગોવાલનું યુદ્ધ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	60
ભારતીય યુદ્ધોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	200
ભારતમાં અંગ્રેજોનાં યુદ્ધો	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	110
રાષ્ટ્રના સળગતા પ્રશ્નો	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	80
યુદ્ધો અને યુદ્ધનેતાઓ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	80
સૌરાષ્ટ્રની સ્વાતંત્ર્યઝંખના	ડૉ. મહેબૂબ દેસાઈ	60
આતંકવાદ : પડકાર અને સંઘર્ષ	મનોહર બાથમ, શિવચરણ વિશ્વકર્મા	160

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001
 ■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663
 ■ ઈ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15.
 ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઈમેલ : gurjarprakashan@gmail.com

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

રમેશ ર. દવેની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ, સં. પારુલ - કંદર્પ દેસાઈ, વાર્તાસંગ્રહ ₹ 200
રમેશભાઈ નવલકથા અને વાર્તાના સ્વરૂપના ઊંડા અભ્યાસી છે. ઉત્તર — આધુનિક તબક્કામાં વાર્તાના વિષયવસ્તુનો વ્યાપ વધ્યો, એમાં તેમનો નોંધપાત્ર ફાળો છે. સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધની વિષય-અવસ્થાઓનું નિરૂપણ એમની વાર્તાઓમાં સૂક્ષ્મતાથી થયું છે.

વૃદ્ધ રંગાટી બજાર વિજય સોની વાર્તાસંગ્રહ ₹ 140
વિજયની વાર્તાઓમાં સમાજથી વ્યક્તિ અને વ્યક્તિથી સમાજ તરફની ગતિનું વર્તુળ દોરાતું દેખાય છે. પાત્રોના આંતરિક સંચલનો અને સંવેદનને અભિવ્યક્ત કરવા માટે સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, વાતાવરણ અને પરિવેશનો કળાત્મક વિનિયોગ સહજતાથી કરે છે.

ઉપરવાસ વિશે સં. સંજય ચૌધરી વિવેચન ₹ 200
સાહિત્ય એકાદેમી પુરસ્કૃત 'ઉપરવાસ કથાત્રયી' (લે: રઘુવીર ચૌધરી) નવલકથા આઝાદીથી 1972 દરમિયાન આવેલા પરિવર્તનની વાત છે. આ નવલકથામાં લેખકે કેમેરા વડે નહીં પણ પોતાનામાં જે ઝીલાયું છે અને સંગ્રહાયેલું છે તે પીંછીથી લખ્યું છે. નવલત્રયી વિશે વિદ્વાન વિવેચકોનાં લેખો અહીં સમાવ્યા છે, જેથી ભાવક વિસ્તારથી વાંચી શકે.

સ્વૈરકથા હરિકૃષ્ણ પાઠક હાસ્ય ₹ 120
લેખકને રસ છે માણસમાં, તેમાંયે તેના વૈચિત્ર્યો, વિલક્ષણતાઓ, ત્રુટિઓને વિશેષતાઓમાં અને તેથી પાત્રો સાથે પ્રસંગો અને પ્રસંગોમાંથી પાત્રો પ્રગટવા માંડ્યાં.

તારા કારણો ભરત વિરૂડા કાવ્યસંગ્રહ ₹ 120
'તારા કારણો'ની કોઈ પણ ગઝલ પર નજર નાંખો તો એકાદ શેર તો તમારી આંખને એવો વળગશે કે તેની પાસે થોભ્યા વગર ચાલશે જ નહીં અને મંત્રમુગ્ધ બની જશો.

કથાલેખનની કેફિયત રઘુવીર ચૌધરી લેખો ₹ 200
વાચકને વિશ્વાસમાં લેવાનો હોય છે. માત્ર ભાષાથી નહીં, અનુકૂળ કથનરીતિ શોધીને.

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

નવલિકા-વાર્તાસંગ્રહો

ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
વર્તન-પરિવર્તન	૨૨૦.૦૦
ઘોષ-પ્રતિઘોષ	૨૨૦.૦૦
આલબમની તસવીરો	૨૨૦.૦૦
ઋણાનુબંધ	૧૮૫.૦૦
સર્મપણના સંગ્રાથી	૧૮૦.૦૦
મન મૂકીને વરસો	૧૮૦.૦૦
સંબંધોનું આકાશ	૧૮૦.૦૦
સંબંધોનું મેઘઘનુષ	૧૮૦.૦૦
જિંદગી રંગબેરંગી	૧૮૦.૦૦

રાઘવજી માધડ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મુકામ તરફ	૨૭૫.૦૦
પ્રેમનો પંથ	૨૩૦.૦૦
પ્રેમ પછી (ધુમ્મસ શ્રેણી-૩)	૨૩૦.૦૦
ધુમ્મસ (ભાગ-૨)	૧૮૫.૦૦
ધુમ્મસ (ભાગ-૧)	૧૮૦.૦૦

મોહન પરમાર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
હણહણાટી	૨૫૦.૦૦
નકલંક	૨૬૦.૦૦
અંચળો	૧૫૫.૦૦
કુંભી	૧૩૦.૦૦
કોલાહલ	૫૫.૦૦
પોઠ	૧૦૦.૦૦

<u>રાધેશ્યામ શર્મા</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મોહન પરમારની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ	૧૭૦.૦૦
ઘટનાલોક	૮૦.૦૦
ફલાવરવાઝ	૨૦૦.૦૦
<u>રાજેન્દ્ર પટેલ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અધૂરી શોધ	૫૫.૦૦
જુઈની સુગંધ	૭૫.૦૦
<u>હરીશ નાગેચા</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
એક ક્ષણનો ઉન્માદ	૧૩૫.૦૦
હેલો, સૂર્યા!	૧૦૫.૦૦
અને છતાં પણ	૧૦૨.૦૦
<u>મહેશ યાજ્ઞિક</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મહેશ યાજ્ઞિકની ૫૧ વાર્તાઓ	૩૬૫.૦૦
મહેશ યાજ્ઞિકની ૫૦ વાર્તાઓ	૩૭૫.૦૦
કથા સરિતા મહેશ યાજ્ઞિકની ૪૦ વાર્તાઓ	૩૪૦.૦૦
કથા સરિતા મહેશ યાજ્ઞિકની ૩૫ વાર્તાઓ	૩૪૦.૦૦
મહેશ યાજ્ઞિકની ૨૬ વાર્તાઓ	૨૮૫.૦૦
<u>પન્ના ત્રિવેદી</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સાતમો દિવસ	૧૬૦.૦૦
રંગ વિનાનો રંગ	૭૫.૦૦
આકાશની એક ચીસ (ટૂંકી વાર્તાઓ) (એજન્સી)	૩૫.૦૦

માય ડિયર જયુની પોતાની પ્રકાશન-વ્યવસ્થા

લટ્ટોર પ્રકાશન

‘અવનિકા’, ૩ શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩ હિલ ડ્રાઇવ, ભાવનગર-૧

: નામી વાર્તાકારોના ઈનામી વાર્તાસંગ્રહો :

- બે તારીખો વચ્ચે : ગિરીશ ભટ્ટ : કિં. રૂ. ૧૮૦/-
- ટોપીઓ ભરતી સ્ત્રીઓ : ગિરીશ ભટ્ટ : કિં. રૂ. ૧૮૦/-
(નર્મદ સાહિત્યસભાનો નંદશંકર સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત)
- ગોત્ર : ગિરીશ ભટ્ટ : કિં. રૂ. ૧૮૦/-
- સુગંધ : ગિરીશ ભટ્ટ : કિં. રૂ. ૧૫૦/-
- અત્તરગલી : ગિરીશ ભટ્ટ : કિં. રૂ. ૧૫૦/-
- કાલની ઘડી ને આજનો દિ’ : નવનીત જાની : કિં. રૂ. ૨૨૫/-
- રીયાલિટી શો : નવનીત જાની : કિં. રૂ. ૨૦૦/-
(ગુ.સા.પ.નો ‘રમણ પાઠક ષષ્ટિપૂર્તિ ટૂંકીવાર્તા પુરસ્કાર’)
- સામા કાંઠાની વસ્તી : નવનીત જાની : કિં. રૂ. ૧૫૦/-
(ગુ.સા. અકાદમી દ્વારા પુરસ્કાર)
- કમઠાણ : સંજય ચૌહાણ : કિં. રૂ. ૧૮૦/-
- થુંબડી : સંજય ચૌહાણ : કિં. રૂ. ૧૫૦/-
(ધૂમકેતુ પારિતોષિક પ્રાપ્ત)
- પોલિટેકનિક : મહેન્દ્રસિંહ પરમાર : કિં. રૂ. ૨૨૫/-
(ગુ.સા. અકાદમી દ્વારા પુરસ્કાર, એકાધિક યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં)
- રખડુનો કાગળ : મહેન્દ્રસિંહ પરમાર : કિં. રૂ. ૧૭૦/-
(ગુ.સા. અકાદમી દ્વારા પુરસ્કાર)
- અભિષેક : રમેશ ત્રિવેદી : કિં. રૂ. ૨૦૦/-
(રમેશ ત્રિવેદીની લઘુકથાઓ અને તેના આસ્વાદો)

તમારા બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જયુ : ૯૮૯૮ ૯૬૯૬ ૨૬ – ૯૪૨૬ ૧૬૦૨ ૦૯

અવનીન્દ્ર : ૯૬૨૪૬૯ ૫૬૪૬ – ૯૩૭૭૧૧ ૫૬૪૬

Email : lattorprakashan@yahoo.com

Online: bookpratha.com M : 9033589090

પદ્ય

કવિતાને લગતું ત્રૈમાસિક

તંત્રી
રવીન્દ્ર પારેખ

સંપાદક
ધ્વનિલ પારેખ

સહસંપાદક
ભારતી દેસાઈ, જગદીશ કંથારીઆ

કવિતા, આસ્વાદ, અનુવાદિત કાવ્યો,
કવિતાવિષયક સૈદ્ધાંતિક લેખો વગેરેનો સમાવેશ

હવે પછીનો અંક જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૯ (બે અંકો પ્રગટ)
સર્જકો પોતાની કૃતિ padya2019@gmail.com પર મોકલી શકશે.

આગામી અંકો આસ્વાદ – અનુવાદિત કાવ્યોના
વિશેષ-અંક રૂપે પ્રકાશિત થશે. સર્જકો એ માટે પણ કૃતિ મોકલે.

વાર્ષિક લાવજમ ૨૦૦ રૂ.

લવાજમ માટે

એકાઉન્ટ – padyakavitasamayik

એકાઉન્ટ નં. – 38225339297

IFSC - SB1N0014977

લવાજમ ભરનારે નામ-સરનામાની વિગત સાથે **94262 86261**
ઉપર વોટ્સએપથી જાણ કરવી.

જાપાનનાં પ્રથમ મહિલા લેખિકા લેડી મુરાસાકી છે. જાપાનનાં બધાં જ લેખકની 'મા' તે લેડી મુરાસાકીએ ઈ.સ. ૧૦૨૫માં 'એ ટેલ ઓફ ગેન્જી' નામની મહાનવલ આપી છે, જે વિશ્વની પ્રથમ નવલકથા ગણાય છે. ચારસોથી વધુ પાત્રો ધરાવતી આ નવલકથા વિશ્વસાહિત્યમાં સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક નવલનું ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે.

— ડૉ. કિશોરસિંહ સોલંકી

ઈ.સ.ની નવમી-દશમી સદીમાં સિંધમાં લખાયેલ ઋષિ દેવલકૃત 'દેવલ સ્મૃતિ' પુસ્તક મળી આવે છે, જેમાં મારીને મુસલમાન કરાયેલા હિન્દુઓની 'શુદ્ધિ' કરીને ફરીથી હિન્દુ ધર્મમાં પ્રવેશવાના નિયમો આલેખાયા છે.

— જયંત રેલવાણી

અંધ કવિ હંસરાજ હરખજી કાનાબારનાં ગીતો આઝાદીની લડત દરમિયાન ચોરે ને ચૌટે ગવાતાં હતાં. એ જમાનામાં હંસરાજભાઈની સૌથી વધુ ગવાતી રચના તે 'ટોપીવાળાનાં ટોળાં ઊતર્યા'. બ્રિટિશ સરકારે તેના પર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. રાણપુરમાં છપાયેલી પુસ્તિકામાં આ રચના જોવા મળે છે જે પૂરાં સાત પાનાં રોકે છે. ૨૦૧૦માં પ્રગટ થયેલ 'હંસ-માનસ' સંગ્રહમાં પાછલા પૂઠા પર 'ટોપીવાળા' કાવ્યની ફક્ત ૧૯ પંક્તિ છાપી છે. આખું કાવ્ય પુસ્તકમાં નથી.

— દીપક મહેતા

મનોવૈજ્ઞાનિકોનું કહેવું છે કે લિયો ટોલ્સ્ટોયે પોતાની આત્મકથામાં જેટલાં પાપ કર્યાંનું લખ્યું છે એટલાં એમણે કર્યાં નથી. એમાં ઘણાં પાપ તો કલ્પિત છે, જે એમણે ઘોષણા કરવા માટે જ લખ્યાં છે. પુણ્યોની ઘોષણા થઈ શકે છે. પરંતુ પાપની ઘોષણા થઈ શકે ? કોઈ એવું કરે ? સાધુ-સંતોને પાપની ઘોષણામાં પણ રસ હોઈ શકે ? ગાંધીજીની આત્મકથાનું ક્યારેક મનોવિશ્લેષણ થવું જોઈએ કે એમણે બાળપણમાં જેટલાં પાપોની વાત કરી છે એટલાં એમણે કર્યાં હતાં ? યા એમાં કાંઈક કલ્પિત છે ? જરૂર નથી કે એ જૂઠું બોલી રહ્યા છે. માણસનું મન એવું છે કે એ માની રહ્યો હોય કે જે કહી રહ્યો છે એ એણે કર્યું છે. લિયો ટોલ્સ્ટોયે એટલાં પાપ કર્યાં નથી એવો મનસ્વિદોનો મત છે.

— આચાર્ય રજનીશ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્નેમાં દૃઢતા લાવો

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્ને તત્ત્વોમાં આજે ચોતરફ નિર્બળતાનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે ! આવું અચાનક તો ન બને; તો વિવેકનો આવો અભાવ કેમ ? આનો જવાબ છે :

નિત્ય પ્રભાતે ઊઠીને માતાને પ્રણામ કરવાથી શીલપાલનનું બળ મળે છે અને પિતાને પ્રણામ કરવાથી શક્તિ પ્રગટે છે.

પ્રણામ કરવાથી તેઓના ઉપકારના સ્વીકાર સાથે ‘કૃતજ્ઞતા’ નામનો ઉત્તમ ગુણ પ્રગટે છે — પોષાય છે. નમ્રતા, નિરભિમાનતા વગેરે ગુણો પણ એ રીતે ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્રવર્તી ભરત રાજા જેવા માનવમાં દેવ સમા ગણાય; તેવા મહારાજા પણ મરુદેવા માતાને નિત્ય પ્રણામ કરતા હતા.

આપણે પણ આપણા જીવનમાં ભક્તિ અને શુદ્ધિ ખીલવવા માટે આ કર્તવ્ય રોજ કરવું જ જોઈએ. (અંક : ૭૯)

સેવો ઉત્તમને સદા યદિ યાહો ઉત્કર્ષ પોતા તણો

આગ્રહશક્તિ એ જીવનને દિશા દેનારી શક્તિ છે.

તમે આ વાત તો સાંભળી જ હશે કે વનના રાજા સિંહ માટે કહેવાય છે :
‘મરે ભૂખે ભાવે મૃગપતિ કદા તૃણ ન યરે.’

સિંહ ગમે તેવો ભૂખ્યો હોય તોય ઘાસમાં મોં ન ધરે. આ એની કુલવટ છે. વિશ્વ ઉત્તમ તત્ત્વોથી વાંઝિયું નથી હોતું. હા, તેની સંખ્યામાં વધ-ઘટ થતી રહે છે. નહીંતર ઉત્તમની સાથે જ જન્મારો જાય છતાં તેને ઓળખી ન શકે. બહુલતા એ લોકોનેય પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિ હોય છે. બીજાના અભિપ્રાય ઉપર વજન દેનારા હોય છે. આપણે એવી ટેવ પાડી દઈએ કે ઉત્તમ સિવાયનું કશું ન ભાવે. જે શ્રેષ્ઠ હોય, ગુણવત્તામાં આગળ હોય તેના ઉપર જ પસંદગી ઊતરે. અવેજી ન ચાલે; વિકલ્પ ન ચાલે. જો ઉત્તમની જ શોધ હોય તો વહેલું-મોડું તે મળે જ મળે. (અંક : ૬૯)

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર • અમદાવાદ

સ્પૃહા ભાર છે, તે ઉતારો હળવાશ છે

મનને કોઈ પણ, ચાહે લોખંડના, ચાંદીના કે સોનાના પિંજરે પૂરનાર સ્પૃહા છે. પછી તે સત્ વિષયક હોય કે અસત્ વિષયક.

સ્પૃહા કરી કે પુણ્ય ઓછું પડ્યું. તે મેળવવા, આંબવા પનો ટૂંકો પડ્યો.

મનની વિચિત્ર ખાસિયત છે : જે ન મળે તેને જ મેળવવા મથ્યું રહે. તે નિષ્ફળતાના કારણરૂપ પુણ્યની ખામી જુએ તો જ પુણ્ય-સંપત્તિ વધારવા તરફ તે વિચારે. પણ... વો દિન કબ ? તે તો તેને હાંસલ કરવા જ લાગ્યો રહે.

તો, એવી સ્પૃહાનો ભાર લઈને જીવવાને બદલે હળવું જીવન જીવવા માટે કવિ ઉમાશંકરનું એક સૂત્ર ગાંઠે બાંધવા જેવું છે :

‘જે જે થતો પ્રાપ્ત ઉપાધિ યોગ,
બની રહો તે જ સમાધિ યોગ.’

સહજતાથી જીવવું — સારા સંકેતો મળે તો તે તરફ જીવન વાળવું. પ્રત્યેક સંકેતમાં ઈશ્વરની લિપિ જોવી. તેને ઉકેલવાની કોશિશ કરવી. આપણું જીવનકાર્ય શું હોય તેની આપણને ખબર ન હોય તેમ બને, પરંતુ ‘એને’ ખબર છે. તે જે રીતે જીવન દોરે તેની વચ્ચે દબલગીરી ન કરીએ અને ‘તેના’ દોરવાયા દોરવાઈએ. તેના ઈશારાને સમજવા ભરપૂર મહેનત કરીએ. એ સમજાય તો તે તરફ વળીએ. કાંઈક નક્કર મેળવ્યાના અહેસાસ સાથે જિંદગીની ચોપડીના બીજા પૂંઠાને પણ બંધ કરીએ. કો’ક તેને માથે મૂકશે એ શ્રદ્ધા રાખવી ગમે છે એ માટે.

મનને સમજાવવું પડે છે કે સ્પૃહા ન રાખો. પુણ્ય પ્રમાણે સામેથી જ આવશે. જાણો છો ? એના ઉપર આપણું નામ કોતરાયું છે ! બીજું કોઈ એની માલિકી નહીં કરે. મળશે, આપણને જ મળશે. — પણ તેના સમયે અને આપણા કિસ્મત પ્રમાણે.

ભરોસો રાખજો અને તૈયાર રહેજો.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

પ્રવીણ પ્રકાશનના શ્રેષ્ઠ પ્રકાશનો

ભગવદ્ગોમંડલ ભાગ ૧થી ૯	મહારાજા ભગવતસિંહજી	૧૦,૦૦૦-૦૦
મહાભારત ભાગ ૧થી ૨૦	વેદવ્યાસ	૧૧,૦૦૦-૦૦
(મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે)		
યોગવિદ્યા	ભાણદેવ	૫૨૫-૦૦
દિવાન-એ-ગાલીબ	અનુ. મનસુખલાલ સાવલિયા	૮૦૦-૦૦
માધવ ક્યાંય નથી	હરિન્દ્ર દવે	૨૦૦-૦૦
કૃષ્ણ અને માનવ સંબંધો	હરિન્દ્ર દવે	૩૦૦-૦૦
મહામાનવ સરદાર	દિનકર જોષી	૪૨૫-૦૦
શ્યામ એકવાર આવોને આંગણે	દિનકર જોષી	૨૨૫-૦૦
પ્રકાશનો પડછાયો	દિનકર જોષી	૧૮૦-૦૦
પેરેલિસીસ	ચંદ્રકાન્ત બક્ષી	૧૪૦-૦૦
સંપૂર્ણ નાથ સંપ્રદાય	ભાણદેવ	૪૦૦-૦૦
ગંગાસતીનું અધ્યાત્મદર્શન	ભાણદેવ	૨૦૦-૦૦
વિશ્વના મહાન ગણિતશાસ્ત્રીઓ	ડૉ. રમેશ ભાયાણી	૬૦૦-૦૦
ભારતના મહાન સંગીતકારો	મનસુખ સાવલિયા	૯૦૦-૦૦
નંદનવનના પારિજાત	મનસુખ સાવલિયા	૩૦૦-૦૦
ભાગુ તો ભોમકા લાજે	જયમલ્લ પરમાર	૪૦૦-૦૦
ઘરતીની અમીરાત	જયમલ્લ પરમાર	૩૨૫-૦૦
વૈશ્વિક ચેતના	કર્નલ સી. સી. બક્ષી	૩૫૦-૦૦
કૃષ્ણ મારી દૃષ્ટિએ	ઓશો	૪૦૦-૦૦
૫૬ ઘૂંઘરું બાંધ	ઓશો	૬૦૦-૦૦
શિક્ષણના સિતારા	ઈશ્વર પરમાર	૮૦૦-૦૦
છ અક્ષરનું નામ	રમેશ પારેખ	૫૦૦-૦૦
આઠો જામ ખુમારી	અમૃત ઘાયલ	૭૫૦-૦૦

પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ.

લાભ ચેમ્બર્સ, મ્યુ. કોર્પો. સામે, દેબર રોડ, રાજકોટ.

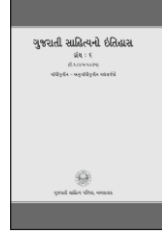
Website : www.pravinprakashan.com / Email : pravinprakashan@yahoo.com

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૯૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

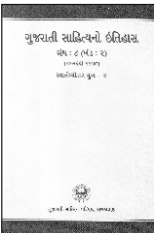
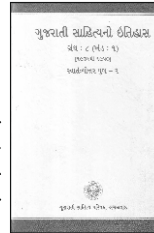
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૧
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૪૫૬, કિં. રૂ. ૫૬૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં કવિઓ, નાટ્યકારો, નિબંધકારો અને બાળસાહિત્યકારોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૨
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨
સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાર્કુ પૂઠું, ૪૮૬, કિં. રૂ. ૬૨૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં નવલકથાકારો, વાર્તાકારો, ચરિત્રકારો, અનુવાદકો, વિવેચકો, સંશોધકો અને સંપાદકોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

PREMIUM LAMINATES
DON'T LAST LONG WITH
REGULAR ADHESIVES.

SWITCH TO FEVICOL HI-PER.

HIGH INITIAL GRAB; REQUIRED FOR
PASTING PREMIUM LAMINATES

ANTI-BUBBLE FORMULA

WATERPROOF

SETS IN 2 TO 3 HOURS

